

Canvi rural, transformació del paisatge i polítiques territorials a la Terreta (Ribagorça, Catalunya/Aragó)

Alexis Sancho Reinoso

ADVERTIMENT. La consulta d'aquesta tesi queda condicionada a l'acceptació de les següents condicions d'ús: La difusió d'aquesta tesi per mitjà del servei TDX (www.tdx.cat) ha estat autoritzada pels titulars dels drets de propietat intel·lectual únicament per a usos privats emmarcats en activitats d'investigació i docència. No s'autoritza la seva reproducció amb finalitats de lucre ni la seva difusió i posada a disposició des d'un lloc aliè al servei TDX. No s'autoritza la presentació del seu contingut en una finestra o marc aliè a TDX (framing). Aquesta reserva de drets afecta tant al resum de presentació de la tesi com als seus continguts. En la utilització o cita de parts de la tesi és obligat indicar el nom de la persona autora.

ADVERTENCIA. La consulta de esta tesis queda condicionada a la aceptación de las siguientes condiciones de uso: La difusión de esta tesis por medio del servicio TDR (www.tdx.cat) ha sido autorizada por los titulares de los derechos de propiedad intelectual únicamente para usos privados enmarcados en actividades de investigación y docencia. No se autoriza su reproducción con finalidades de lucro ni su difusión y puesta a disposición desde un sitio ajeno al servicio TDR. No se autoriza la presentación de su contenido en una ventana o marco ajeno a TDR (framing). Esta reserva de derechos afecta tanto al resumen de presentación de la tesis como a sus contenidos. En la utilización o cita de partes de la tesis es obligado indicar el nombre de la persona autora.

WARNING. On having consulted this thesis you're accepting the following use conditions: Spreading this thesis by the TDX (www.tdx.cat) service has been authorized by the titular of the intellectual property rights only for private uses placed in investigation and teaching activities. Reproduction with lucrative aims is not authorized neither its spreading and availability from a site foreign to the TDX service. Introducing its content in a window or frame foreign to the TDX service is not authorized (framing). This rights affect to the presentation summary of the thesis as well as to its contents. In the using or citation of parts of the thesis it's obliged to indicate the name of the author.

UNIVERSITAT DE BARCELONA
PROGRAMA OFICIAL DE DOCTORAT "GEOGRAFIA, PLANIFICACIÓ TERRITORIAL I GESTIÓ AMBIENTAL"

CANVI RURAL, TRANSFORMACIÓ DEL PAISATGE I POLÍTIQUES TERRITORIALS A LA TERRETA (RIBAGORÇA, CATALUNYA/ARAGÓ)

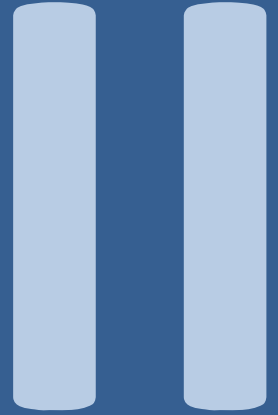
Tesi doctoral

del candidat al grau de Doctor
Alexis Sancho Reinoso

dirigida pel Dr. Joan Tort i Donada

Barcelona, març de 2011

Part

TERRITORI I PAISATGE A LA TERRETA

CAPÍTOL 3

EL TERRITORI ACTUAL: UNA VISIÓ DE SÍNTESI

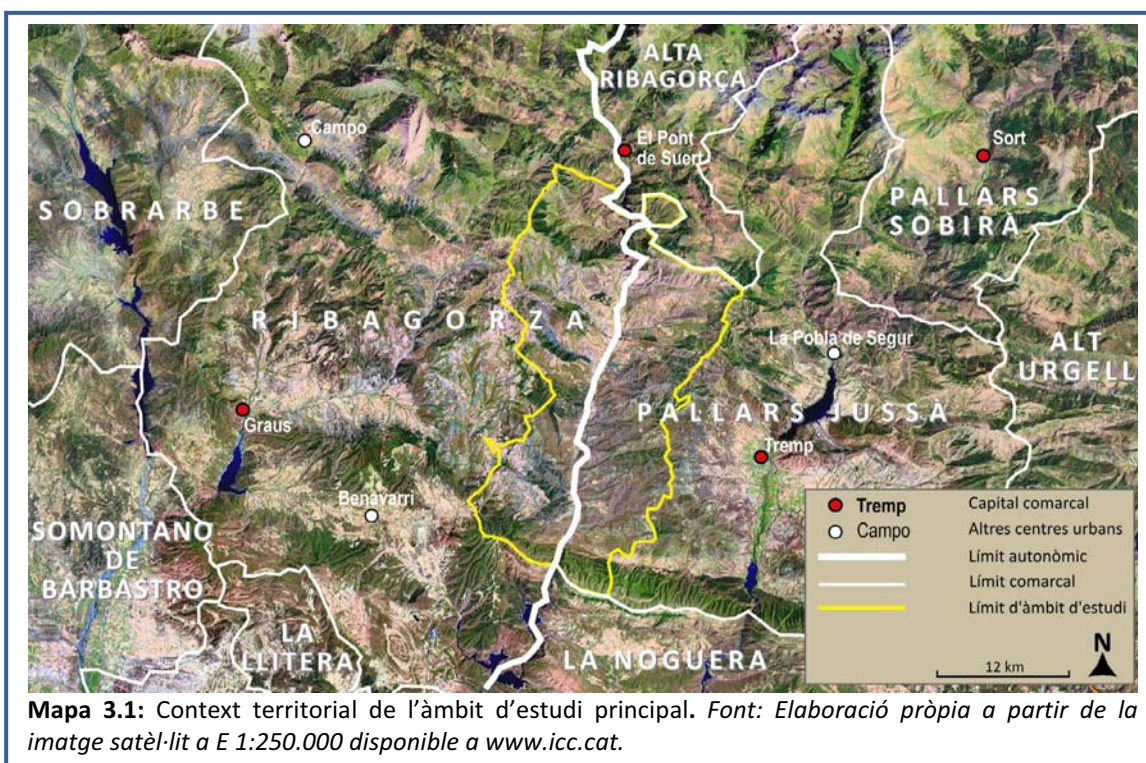
Estructura del capítol

3.1 Visió de conjunt.....	116
3.1.1 Dades bàsiques i estructura administrativa	116
3.1.2 Trets territorials fonamentals	119
3.1.3 Un territori canviant, marginal i perifèric	121
3.2 Els factors físics i biòtics en la configuració del marc ambiental	122
3.2.1 El relleu	122
a) Context general: el muntanyam pirinenc.....	122
b) El relleu de la Terreta.....	123
3.2.2 La xarxa hidrogràfica	127
a) L'eix principal: la Noguera Ribagorçana	127
b) La xarxa de cursos secundaris	130
3.2.3 Les condicions climàtiques	131
a) El règim tèrmic: continentalitat.....	132
b) El règim pluviomètric: mediterraneïtat	133
c) El tipus de clima.....	134
3.2.4 El paisatge vegetal	135
a) Les comunitats de vegetació climàtica.....	136
b) La vegetació actual	139
3.3 El component humà en la formació del marc territorial	140
3.3.1 Els precedents històrics	140
a) El procés de colonització.....	140
b) L'evolució del poblament i de la propietat de la terra	144
c) El mode de vida pagès.....	149
3.3.2 Ruptura i continuïtat a partir de la segona meitat del s.XX	152
a) L'explotació hidroelèctrica.....	153
b) El declivi poblacional i l'evolució demogràfica actual	158
c) Les transformacions de l'espai agrari	165
3.3.3 Un territori marcat per les contradiccions.....	172

3.1 VISIÓ DE CONJUNT

3.1.1 Dades bàsiques i estructura administrativa

La nostra reflexió se situa en el context del món de la muntanya, del gran gegant pirinenc, que separa i alhora uneix la Península Ibèrica de la resta del continent euroasiàtic. La Terreta s'estén per la cara sud d'aquesta serralada, dins del Prepirineu, un conjunt individualitzat tant geològicament com morfològicament. Amb la seva disposició perpendicular al principal eix muntanyenc, aquest sector de la vall de la Noguera Ribagorçana esdevé un lloc a mig camí entre els cims més elevats de la serralada, al seu sector central, i els relleus tabulars esteparis de la Depressió de l'Ebre –situats per sota dels 300 metres d'altitud [mapa 3.1].¹

Inserida en aquesta magnífica gradació de territoris, la Terreta pertany més aviat al món dels pendents i les valls engorjades, al domini de la verticalitat, que no pas a la plana. I això ho afirmem a pesar de ser conscients que, quan el viatger que s'endinsa per primera vegada en aquest país, traient el cap des del turó de Viacamp, o remuntant la serpentejada carretera des de la Conca de Tremp fins al coll de Montllobar, no es duu una impressió tan nítida respecte al suposat caràcter muntanyenc de la Terreta: efectivament, es tracta d'un país trencat, esquarterat per un inacabable rosari de barrancs, cadascun amb una morfologia única

¹ Vegeu, igualment, el mapa II.1 (annex II), que mostra amb un nivell de detall superior les particularitats de l'àmbit d'estudi.

i inconfusible. Tanmateix, la sensació global que hom experimenta queda a mig camí entre la d'una successió de cubetes molt modestes, amagades entre les parets de Sant Gervàs i Montrebei, o més aviat la d'una vall que, a mode d'espina dorsal, enfonsa els seus tentacles muntanya endins, trencant la poca unitat física que podria tenir i fent evident que ens trobem de ple dins del "país de les riberes curtes", etimologia relacionada amb el territori històric de la Ribagorça.²

Al capítol 1 hem fet explícit el conjunt de dificultats que arrossega el simple fet de traçar un perímetre que ens permeti parlar amb certa seguretat sobre allò que és i allò que no és la Terreta. Les múltiples delimitacions que han fet els estudiosos de la zona ens indiquen que l'assoliment d'uns límits ideals no és altra cosa que una utopia. En qualsevol cas, la Terreta concebuda en el nostre estudi conforma una unitat geogràficament ben definida dins del Prepirineu, que comprèn una superfície de 508 km², i que compta, amb dades de l'any 2009, amb 875 habitants.³ Administrativament, aquesta àrea es troba situada a cavall de dues demarcacions politicoadministratives: per la banda d'Aragó (concretament a la província d'Ossa), la comarca de la *Ribagorza*; i per la banda catalana (província de Lleida), el Pallars Jussà. Limita a nord i a sud les comarques catalanes de l'Alta Ribagorça i la Noguera [mapa 3.1]. Tot plegat, un àmbit que s'insereix en les següents coordenades geogràfiques:

Latitud N   • Límit septentrional: 42° 23' 48" (La Cucurulla, tm. de Sopeira)   • Límit meridional: 42° 02' 58" (Coll d'Ares, Montsec d'Ares, tm. de Sant Esteve de la Sarga)   Longitud E (referida al meridià de Greenwich):   • Límit oriental: 0° 52' 29" (convergència de les serres de Sant Gervàs, l'Estall i Camporan, tm. de Tremp)   • Límit occidental: 0° 34' 52" (Santa Justa, tm. de Viacamp i Lliterà)

Quadre 3.1: Ubicació de l'àmbit d'estudi principal dins del sistema internacional de coordenades UTM. Font: Elaboració pròpia a partir de les coordenades UTM de la cartografia a escala 1:5.000 (www.icc.es i <http://sitar.aragon.es>).

A nivell administratiu, i més enllà de l'anàlisi que oferim al capítol 5, és important tenir permanentment present que estem estudiant un territori no reconegut i, a més, dividit en dues meitats. Gairebé totes les divisions actuals que afecten la zona, independentment de la seva naturalesa, respecten la partió entre Catalunya i Aragó; i les que són de recent creació s'hi

² Segons les disquisicions de Joan Coromines al seu *Onomasticon Cataloniae* (volum VI), el terme "Ribagorça" deriva del llatí *Ripacurtia*, mot compost format per "ripa" (riba, o sigui "pendent escarpat format per una ensulsiada de terra guixenca o argilosa") i "curtia", de "curtus" (tallat) (Coromines, 1996:385). Es dedueix d'això el seu significat de "país de les riberes curtes", en al·lusió a l'escassa dimensió de les múltiples valls o valletes que componen aquell país.

³ Dades del Nomenclàtor i del Padró Continu [vegeu *Taula I.1 de l'Annex II*].

han acabat adaptant. Així, a nivell local, la divisió municipal va ser objecte de modificacions importants a les acaballes dels anys 1960 (al sector aragonès) i a inicis dels anys 1970 (al català). A escala supralocal també hi ha hagut canvis, fins i tot més recents: la comarca de la Ribagorça aragonesa només compta amb nou anys escassos d'existència (va ésser creada el 2002),⁴ mentre que la Mancomunitat de Municipis de la Ribagorça Oriental, que encara conviu amb l'ens comarcal malgrat les disposicions legals,⁵ procedeix de finals dels anys 1980.⁶ Fins i tot la delimitació comarcal en l'àmbit català –que compta amb una trajectòria i un reconeixement històrics molt més dilatats– ha sofert modificacions en aquest sector.⁷

Les províncies d'Osca i de Lleida, que sumen pràcticament 180 anys d'història (daten de la divisió estatal de 1833), són les úniques unitats que no han canviat el seu traçat, encara que no cal dir que en el context català continuen essent objecte de controvèrsia.⁸ Completen el panorama de divisions político-administratives les comunitats autònomes d'Aragó i de Catalunya, dues entitats històriques que disposen d'un règim de govern propi després de l'aprovació de la Constitució de 1978 i dels respectius estatuts d'autonomia.⁹ A més de la divisió administrativa, cal fer menció d'altres divisions existents referides a nivells més concrets: per exemple, els partits judicials,¹⁰ la divisió eclesiàstica o les comarques agràries de l'antic Ministeri d'Agricultura. Algunes d'aquestes unitats també han sofert modificacions recents que arrossegueu polèmica.¹¹

---

⁴ Llei 12/2002, del 28 de maig, de creació de la comarca de la Ribagorça.

⁵ La Mancomunitat de municipis de la Ribagorça oriental apareix en el darrer registre de dades d'entitats locals amb data 06/08/2010 (font: <http://www.dgal.map.es/cgi-bin/webapb/webdriver?MltabObj=rel_manc_pdf%20&MlInamObj=prov&MlcolObj=documento&MltypeObj=application/pdf&MlvalObj=22> [consultat el 28/09/10]). Un assumpte ben diferent és el seu paper real en l'actualitat [vegeu epígraf 5.3.2 i apartat 7.1].

⁶ La data d'aprovació dels seus estatuts és el 31/10/1988 (Ordre del 31 d'octubre de 1988). La seva incorporació al registre d'entitats locals es produeix el 03/01/1989 (font: DG de Corporació Local; Ministeri d'Administracions Públiques). L'any 1992 és declarada "d'interès comarcal" (Decret 188/1992, de 17 de novembre, a través del qual es qualifica la Mancomunitat de la Ribagorça oriental "d'interès comarcal") [vegeu epígraf 5.1.1].

⁷ El 1988 va ésser aprovada (Llei 5/1988, de 28 de març) la creació de tres noves comarques en l'àmbit català, entre elles l'Alta Ribagorça, un territori que fins a aquell moment pertanyia al Pallars Jussà.

⁸ Vegeu epígraf 5.1.1.

⁹ Vegeu epígraf 5.1.2.

¹⁰ Els municipis aragonesos de la Terreta pertanyien al partit judicial de Benavarri. Després de la seva integració al de Barbastre a finals del s.XIX, van quedar incorporats en aquest segon (font: Gran Enciclopèdia Aragonesa online <<http://www.encyclopedia-aragonesa.com>>). Els municipis catalans pertanyen al partit judicial de Tremp, que exerceix la capitalitat des del 1840, després d'una pugna de dinou anys amb Talarn (Aa.Dd., 1981: 26).

¹¹ La divisió eclesiàstica actual (bisbats de Barbastre-Montsó i de Lleida) coincideix amb el límit administratiu principal (el provincial), després de la reforma impulsada des de Barbastre, que reivindicà les parròquies pertanyents administrativament a l'Aragó i que eclesiàsticament pertanyien al bisbat de Lleida (111 parròquies). Aquest procés es va materialitzar entre el 1955 i el 1998. L'aspecte més polèmic és el conflicte pels béns de les diòcesis de Lleida, reclamats per Barbastre-Montsó (Roma, 2003).

Nivell administratiu	Denominació	Superfície (km ²)	Població total (hab), 2009	Densitat de població, (hab/km ²), 2009
–	La Terreta	508	875	1,7
Comarca	Ribagorza	2.459	13.332	5,4
	El Pallars Jussà	1.343	13.840	10,3
Província	Oscà	15.636	228.409	14,6
	Lleida*	12.172	439.253	36,1
Comunitat Autònoma	Aragó	47.720	1.345.473	28,2
	Catalunya*	32.113	7.504.881	233,7

Taula 3.1: Dades bàsiques del marc administratiu de l'àmbit d'estudi principal. *Font: Elaboració pròpia a partir de les dades del padró continu recollides per l'Institut d'Estadística de Catalunya, l'Institut Aragonés de Estadística i l'Institut Nacional de Estadística.* *Les dades de població i de densitat relatives a la província de Lleida i a Catalunya són de 2010.

3.1.2 Trets territorials fonamentals

Si hom hagués de trobar una sola expressió per descriure la fesomia de la Terreta, una de força encertada seria “el país de les pedres”. Només cal endinsar-se en qualsevol de les seves petites valls i, tot seguit, remuntar el pas fins a alguna de les moltes carenes descarnades per adonar-se de la idoneïtat de l'expressió. És possible que després d'una experiència com aquesta hom renunciï a dur el compte de la quantitat de parets de pedra seca que conformen carrerades, mollons, corrals i feixes, i que sorgeixen arreu com una prolongació natural del mateix substrat. Un substrat sorprenentment heterogeni, que canvia la seva composició gairebé de manera espontània, i que imprimeix un caràcter únic al paisatge: a la Terreta es combinen impressionants cingleres calcàries (com a Sant Gervàs) amb lloses de materials metamòrfics (com a la serra de Sant Marc), formes arrodonides de conglomerats (a la serra de Lleràs) i terres aixaragallades formades per la descomposició de la roca margosa als fons de vall (com al barranc de Soperuny).

La roca no sol amagar-se sota el sòl, perquè no troba pas com fer-ho entre la raquítica vegetació arbustiva que cobreix tímidament la superfície de cims, vessants i petits barrancs, acompanyada de clapes de roure de fulla petita o d'alzina carrasca. La responsable d'aquesta aparença sovint feréstega i grisa del paisatge vegetal de la zona és una barreja del clima extrem, fruit de la combinació del rigor tèrmic de l'interior i l'escassetat pluviomètrica del Mediterrani, amb l'aprofitament històric exhaustiu de les terres. Tornem a insistir, però, que aquest racó del Prepirineu ofereix uns contrastos sorprenents, que dansen al compàs de les estacions de l'any, conformant un indret veritablement difícil de classificar.

L'esmentat tractament dual d'aquest territori per part de l'Administració és una qüestió d'arrels profundíssimes, que es perden entre els claroscurs de la història pirinenca i ibèrica, tal i com posa de manifest Pierre Vilar (1964). Un fet que, en qualsevol cas, probablement té molt a veure amb la feblesa de la unitat de tota la Ribagorça a nivell estructural, quelcom que Solé Sabarís (1964) descriu de forma magistral. Malgrat aquesta constatació, resulta prou significatiu com les visions dels autors locals –que s'expressen molt clarament respecte al que, segons ells, representa la Terreta– contrasten amb aquesta aparent manca d'unitat: “és ben clar, però, que la Terreta és una unitat, es miri com es miri. És una vall amb característiques físiques, geogràfiques, econòmiques, sociològiques, lingüístiques, etc., totalment comunes a tots els pobles” (Tremosa, 1991: 40).

En un país amb un poblament tan esmicolat, el joc de la història ha contribuït, doncs, a generar molta complexitat, en tots els sentits. A grans trets, la formació de la Terreta com a entitat geogràfica arrenca de la disputa entre els comtats de Pallars i de Ribagorça, que es van repartir el domini de tota la regió durant l'alta edat mitjana. Les realitats polítiques resultants de la gradual desaparició de la cultura islàmica a la zona (es a dir, el regne d'Aragó i el principat de Catalunya) han acabat heretant d'alguna manera aquesta disputa, malgrat haver compartit una història comuna i malgrat la *fossilització* de la ratlla fronterera. El cert és que, des de la seva unió (en termes dinàstics) amb el regne de Castella i la seva posterior integració en el regne d'Espanya, cada entitat ha generat un espai polític i cultural propi, sovint forjat sobre la base de l'oposició amb el veí (Espluga, 2003; 2008). I aquest aspecte esdevé d'una importància cabdal per a comprendre molts aspectes de la realitat social del país.¹²

A més, aquest territori ha acollit el model tradicional de societat rural tancada i poc sensible a possibles innovacions. Com apunta Tremosa (1991), les condicions de vida, duríssimes, feien poc aconsellable engegar qualsevol tipus d'iniciativa –individual o col·lectiva– que representés alguna cosa més enllà de la unitat familiar. Fins i tot l'aprofitament dels terrenys comunals va quedar, durant molts anys, subjecte a aquest individualisme (Bonales, 1999). La complexitat antropològica del país resulta quelcom extraordinari, però alhora basat en unes regles molt senzilles, derivades de la impossibilitat d'introduir canvis profunds durant segles. La base econòmica sempre ha estat dominada per les tasques al camp: conrear les terres de la família, i menar els ramats o el bestiar per a l'autoconsum. Altres activitats (com el comerç) es manifestaven amb una intensitat molt baixa, en la major part dels casos limitada a l'intercanvi de productes de primera necessitat que les mateixes cases no podien produir.

---

¹² Vegeu capítol 7.

3.1.3 Un territori canviant, marginal i perifèric

Avui, la Terreta es podria titllar com “el país del silenci”. Un cop més, una petita excursió per qualsevol dels seus racons ens oferiria la possibilitat de conèixer el perquè: la intensa sensació de buidor i d'absoluta soledat que apareix quan hom transita pels seus camins, progressivament esborrats pel desús. L'expressió més crua del silenci és poder recórrer quilòmetres sense sentir cap més so (en aquest cas, soroll) que la permanent remor del trànsit de la carretera nacional. Ni tan sols el riu, escapçat per l'aprofitament hidroelèctric al qual és sotmès, és capaç de trencar aquesta sensació. Només el cant espontani dels ocells recorda que, al cap i a la fi, hi ha coses que mai no canvien.

Vist així, aquest silenci és l'amarg resultat d'un procés continuat, omnipresent a molts espais muntanyencs, que ha portat al trencament d'un equilibri de forces antiquíssim entre l'entorn físic i l'ésser humà. En efecte, durant el darrer segle, aquesta relació ha experimentat unes mutacions molt profundes i contundents, la plasmació de les quals és un procés de despoblació (molt probablement el més intens del Pirineu, almenys pel que fa al sector català de la serralada—Aldomà, 1998) que aboca cap a un desmantellament absolut del territori. Tot i que el nostre concepte de gènere de vida tradicional es basa sovint en una idea esbiaixada i massa simplista de la manera de fer “d'abans”, el cert és que hauria de servir per adonar-nos de les mancances de les nostres pautes de comportament social actual, tan diferents de les de mitja dotzena de dècades enrere.

El silenci, però, també té altres vessants positius: serenor, quietud, pau... fins i tot pot ésser considerat com una virtut, un sa i disputat privilegi, del qual no es disposa a ciutat. Cal tenir molt present aquesta altra cara del problema per entendre la Terreta d'avui dia, perquè forma part d'una mateixa realitat: la de la societat urbana, que dicta les pautes del funcionament del territori, i que demanda espais de tranquil·litat, territoris rurals amagats i que, alhora, disposin d'accessos eficaços per desplaçar-s'hi. És el propi de la nostra manera de moure'ns, la manera moderna (o *postmoderna*), la mateixa que practiquen els automòbils que brunzen per sobre de la carretera nacional i que, paradoxalment, són els principals generadors del soroll de la comarca.

Des de les coordenades actuals, la Terreta és un país de pas per excel·lència. Això, però, no resulta cap novetat recent, ni molt menys: en certa manera sempre ha estat així, car el desplaçament de persones, idees i mercaderies a través seu ha esdevingut una constant històrica. Però els canvis, els mateixos canvis recents i accelerats que ja hem esmentat, també han distorsionat aquest caràcter tradicional o de lloc transitat, que qualsevol punt a muntanya sempre ha posseït, en una mesura o altra. En efecte, ja no són els camins de ferradura ni les

grans rutes transhumants els canalitzadors del tràfec humà de la zona; aquests camins han estat suplantats per un altre tipus de vies, emprades per un altre tipus d'usuaris amb uns altres objectius. Segons com es miri, la Terreta pot ésser considerada, globalment, un lloc anònim, un "racó de món" (Tort, 1998: 133) recorregut diàriament d'un extrem a l'altre per milers de vehicles, la majoria dels quals només són conscients de la capa d'asfalt que els guia cap a la seva llunyana destinació.

3.2 ELS FACTORS FÍSICS I BIÒTICS EN LA CONFIGURACIÓ DEL MARC AMBIENTAL

3.2.1 El relleu

a) Context general: el muntanyam pirinenc

El Pirineu és un gran retaule muntanyós que s'estén al llarg de 435 km lineals –entre els caps de Creus i d'Higer– i d'uns 150 km d'amplada mitjana al seu sector central (Solé Sabarís, 1951). Malgrat aquesta extensió tan remarcable, la seva disposició és relativament senzilla: un eix central (el Pirineu axial), que sempre discorre en direcció E-W, i que ho fa acompanyat per unes alineacions secundàries paral·leles (el Prepirineu). Tot plegat, un bloc compacte, sense grans valls ni obertures transversals que impliquin discontinuïtats dins d'aquest veritable mar de muntanyes (exceptuant la depressió ceretana i, de manera secundària, la Canal de Berdún).

Com és prou sabut, l'aspecte actual del Pirineu és fruit de l'aixecament produït pel gran paroxisme alpí (ocorregut durant l'era cenozoica), completat pel procés posterior d'anivellament i erosió que va culminar, als temps quaternaris, amb el retoc glacial. Tanmateix, cal retrocedir fins al mesozoic per poder comprendre la naturalesa del relleu prepirinenc. El llarg període de calma orogènica que caracteritza l'era secundària va possibilitar l'alternança de moviments regressius i transgressius del mar interior (que envoltava l'antic nucli pirinenc), de manera que en el seu interior s'acumularen enormes dipòsits de roques sedimentàries d'origen marí i continental. Aquests paquets –majoritàriament calcaris– són els que posteriorment, durant els moviments orogènics terciaris, es van deformar, elevar i incrustar al nucli paleozoic. Tot plegat provocà que quedés "constituït el Pirineu per l'enclavament hercinià, aixecat i rejuenit, i per una sèrie de grans ondulacions que dibuixen les capes dipositades als seus marges" (Solé Sabarís, 1951: 35). Aquestes ondulacions calcàries són l'esquelet de l'actual Prepirineu, on queda situada la Terreta.

No és fins el Quaternari que es configurà la xarxa fluvial actual, que es convertí en el principal agent morfogenètic. Quan els cursos toparen amb les successives alineacions

adossades al nucli paleozoic, la seva potent acció erosiva incidí, especialment, en les discontinuïtats estratigràfiques del rocam, car en moltes ocasions representen l'única via a través de la qual continuar el camí de les aigües vers el mar interior (que encara ocupava tota la Depressió de l'Ebre). La conseqüència morfològica és la formació gradual de congostos extraordinàriament profunds i engorjats (com els d'Ovarra, Ventamillo, Escales, Mont-rebei, Collegats o Terradets, al Prepirineu central), que han estat uns elements de primer ordre en la configuració de la geografia humana del Pirineu (Solé Sabarís, 1964). Resumint, l'acció fluvial postorogènica ha determinat el modelat d'aquest sector del Prepirineu, una regió ja de per si profundament complexa des del punt de vista litològic, que Solé Sabarís (1951: 36), sintetitza en dos nivells fonamentals: per una banda, una sèrie sedimentària de roca calcària i margues mesozoiques i eocèniques plegada; per l'altra, una cobertora de conglomerats poligènics, horitzontal o poc plegada, de l'eocè superior i l'oligocè.¹³

b) El relleu de la Terreta

A la Terreta es poden distingir tres conjunts orogràfics individualitzats: les serres interiors (Serra de Sant Gervàs i del Cis, al nord); la depressió mitjana (o Clotada d'Areny) i les serres exteriors (el Montsec d'Ares i de l'Estall, al sud) [mapa 3.2].¹⁴ Al seu torn, les serres interiors presenten dues unitats ben diferenciades, ambdós fruit dels mateixos processos tectònics. D'una banda, el bloc elevat de Sant Gervàs¹⁵ forma part d'un gran anticlinal estès d'est a oest, en contacte amb l'eix axial de la serralada (sector pertanyent a l'anomenat "sector de les Nogueres").¹⁶ Aquest anticlinal presenta, en general, una litologia especialment

---

¹³ A causa de la seva extraordinària complexitat geològica, el "sector de les Nogueres" (que descriurem tot seguit) esdevé un dels casos que atrauen més estudiosos a nivell internacional. Per exemple, l'anomenada "formació Castissent", a la Terreta, és un geòtop que declarat "indret d'interès geològic" per part del DMAH (Font: <http://mediambient.gencat.net/cat/el_medi/natura/sistema_informacio/inventari_interes_geologic/descriptiva/121_descrip.pdf> [consultat el 04/10/2009]. En relació amb aquest interès, a la zona existeixen molts afloraments petrolífers (que van ser objecte frustrat d'explotació durant els anys 1960) i també fossilífers, com els jaciments d'icnites i d'ossos de dinosaure d'Areny (objecte d'una consideració especial des del punt de vista turístic en els darrers anys [vegeu capítols 6 i 7]).

¹⁴ Hem afegit informació cartogràfica addicional, d'utilitat per a interpretar els continguts d'aquest subepígraf: concretament, el fragment corresponent a la Terreta del mapa geològic de Catalunya a E 1:300.000 [vegeu mapa II.2 (annex II)].

¹⁵ Als nostres efectes, queden incloses en aquesta unitat, a més del sector de la cinglera de Sant Gervàs (punt més elevat de l'àmbit d'estudi, amb 1.890m a la Pala del Teller), les unitats afins des del punt de vista geològic: el barranc de Llastarri i, ja a l'oest del Pas d'Escales, la serra del Talló d'Aulet.

¹⁶ Aquesta regió ha estat objecte de diversos estudis (Rosell Sanuy, 1965; Saura, 2004) i és descrita per Solé Sabarís (1951: 37-38) de la següent manera: "La *Regió de les Nogueres* s'anomena així per presentar el seu desenvolupament principal entre la Noguera Ribagorçana i la Noguera Pallaresa. Es tracta d'una regió de trànsit que intercala entre la Zona Axil (...) i la cobertora sedimentària post-paleozoica (...). En realitat, es tracta d'una zona de fricció, formada en comprimir-se les capes

complicada, a causa dels processos desencadenats durant l'aixecament alpi. En qualsevol cas, hi predominen materials calcaris del cretaci inferior (aptià, principalment), encara que es poden trobar afloraments de materials més antics i d'una altra composició (margues del *Keuper* i *Muschelkalk* –triàsic– a la vall de Betesa i Santorenç). Les roques de naturalesa margosa també apareixen als cims de Sant Gervàs, entre Adons i Llastarri (Rosell, 1965: 62).

Més a l'oest s'aixeca el segon component d'aquesta primera gran unitat del relleu de la Terreta: la Serra del Cis (1.791m), que respon a una morfologia i una litologia completament diferents al cas anterior. Es tracta, efectivament, d'un bloc elevat, però en forma de "calma" (relleu poc vigorós a les parts culminants) i amb una cinglera contínua en el seu vessant sud (com a la Serra de Sant Gervàs). La potència i la visualitat d'aquesta cinglera explica l'etimologia del nom ("cis", del llatí *scissum*, "tallat").¹⁷ La seva disposició és més aviat N-S, i el seu origen està relacionat amb el cobriment del material secundari de l'anticlinal prepirinenc – ja citat – per part de conglomerats massius procedents de l'eocè i de l'oligocè (Cenozoic).

---

mesozoiques contra el bloc hercinià rígid i resistent; aquest va patir, fins a cert punt i especialment a les seves vores, els efectes de l'empenta orogènica i els seus dipòsits marginals es van plegar conjuntament amb els materials triàsics del marge de la cobertura sedimentària, relliscant, tant sobre de la mateixa cobertura com sobre el massís hercinià, a la manera de les ones que topen i esquitxen l'escullera. Precisament, com a conseqüència d'aquest origen, la zona de les Nogueres, en lloc de presentar la senzilla estructura en plecs ondulats que presenta la resta de regions pirinenques, es transforma en una sèrie d'escates de corriment, tretes de soca-arrel i arrossegades a distàncies curtes" [*la traducció és nostra*].

¹⁷ Coromines, 1996 (III): 376.

La raó d'aquesta manca d'unitat morfològica radica en la litologia, que inclou materials dipositats de diferent naturalesa i que, consegüentment, tenen un comportament diferenciat davant de l'acció dels agents erosius. En general, hom troba roques de naturalesa margosa, que varien en la seva composició segons el seu procés de formació.¹⁸ En determinats indrets elevats encara queden restes dels conglomerats massius –d'origen emparentat amb els de la Serra del Cis. Els exemples més representatius són les serres de Gulp (1.427 m) i de Lleràs (1.695 m), que conformen el límit est de la conca hidrogràfica, separant-la de la Noguera Pallaresa. Per sota dels conglomerats s'estén una capa heterogènia de margues blavoses i de gresos del període maastrichtià (entre finals del mesozoic i inicis del cenozoic). Les primeres donen lloc a relleus molt característics en forma de *badlands* o terrenys aixaragallats, molt freqüents a tot el país. Els segons tenen més duresa, cosa que els permet manifestar-se en petits promontoris allomats, com el que forma l'estret d'Orrit, entre Sapeira i Areny. A ponent, les alineacions de Berganui (1.277 m), Sant Marc (1.115 m), Palleroa i Giró –totes quatre seguint un eix NW-SE– estan conformades, en els seus nivells superiors, per materials molt heterogenis, alguns dels quals (gresos barrejats amb conglomerats, a més de les calcàries de Berganui) són més resistents que les margues. Per aquesta raó presenten una morfologia similar al vessant esquerre, on dominen els conglomerats, situats damunt dels materials tous.

El tercer gran element de l'esquelet físic de la Terreta és l'alineació del Montsec, la darrera gran manifestació de l'edifici pirinenc. Concretament, les serres del Montsec d'Ares (1.567 m, al marge esquerre de la Noguera Ribagorçana) i de Montgai (1.329 m, dins del Montsec de l'Estall, al marge dret del mateix riu). Aquests conjunts presenten paral·lelismes amb els relleus de les serres interiors, tant des del punt de vista tectònic com litològic. Primerament, perquè el seu origen també té a veure amb els moviments orogènics cenozoics, que van plegar els estrats calcaris, i que també aquí van donar com a resultat un gran anticlinal que mira al sud. En segon lloc, perquè l'evolució morfològica posterior respon a mecanismes semblants (acció erosiva fluvial que ha anat obrint estrets passos entre els paquets de roca – com a Mont-rebei). Tanmateix, cal apuntar els factors que individualitzen el Montsec enfront de qualsevol altra alineació: la nitidesa en el traçat de l'encavalcament proporciona una notable homogeneïtat en la disposició dels materials, i permet diferenciar amb claredat entre la cara nord (aptià, cretaci inferior) i la cara sud (cretaci superior). Aquesta singularitat es manifesta en molts altres aspectes del territori, des de la vegetació a la disposició de l'hàbitat humà.

---

¹⁸ La diferent naturalesa d'aquest materials depèn del període geològic en què van ésser dipositats: el procés de sedimentació és diferent segons si es tracta d'una fàcies marina o continental (Rosell, 1965: 116).

En resum: la configuració del relleu de la Terreta denota una extraordinària complexitat, tant litològica com tectònica, que es tradueix en una marcada manca d'unitat geomorfològica (reflectida en moltes altres facetes del territori, tal i com hem anunciat a l'epígraf anterior i com descriurem més endavant). Completem aquest repàs amb un breu apunt d'edafologia. En general, la migradesa dels sòls es fa patent en tota la regió. Es tracta, majoritàriament, de sòls de naturalesa calcícola,¹⁹ tal i com denota la presència persistent d'espècies vegetals representatives d'aquest tipus de formacions edàfiques, com el boix (*Buxus sempervirens*). En aquest context, ni els estrats calcaris, ni els margosos, ni els propis conglomerats permeten sòls amb horitzons desenvolupats. Només al fons de la vall principal presenten un nivell més complex, lligat a la dinàmica fluvial. No resulta, doncs, casual, que les millors terres de conreu s'hagin desenvolupat sobre les terrasses de la vall de la Noguera Ribagorçana.²⁰

3.2.2 La xarxa hidrogràfica

a) L'eix principal: la Noguera Ribagorçana

El riu Noguera Ribagorçana juga un paper cabdal per a comprendre ja no només la configuració física de la Terreta, sinó també el seu devenir històric i els processos que han forjat el territori actual. Aquest curs és tributari del Segre i, en darrera instància, de l'Ebre; té una conca de 2.036 km² d'extensió, que queda força encaixonada entre els dominis veïns de la Noguera Pallaresa (E) i de l'Éssera (W), i per això adquireix un perfil molt allargassat (en el sentit nord-sud). Els principals afluents del riu es troben a la seva capçalera: tant la Noguera de Tor com la Valira de Castanesa desaigüen al curs principal a l'alçada del Pont de Suert.

Es tracta d'un típic riu pirinenc de vessant sud: al llarg dels seus 130 km salva un desnivell d'uns 1.440 metres, entre el seu naixement (aigües amunt de l'Hospital de Viella o de Sant Nicolau) i el seu aiguabarreig amb el Segre (al municipi de Corbins, al Segrià). A la seva capçalera, plenament inserida en el Pirineu axial, el riu té règim nival. Però un cop abandona l'àmbit del domini de les neus, adquireix trets que més aviat s'identifiquen amb un comportament nivopluvial (Solé Sabarís, 1951): el volum d'aigua transportada depèn de les nevades a la conca de capçalera, amb un màxim primaveral (cap al mes de juny, coincidint amb la fusió de les neus) i un mínim estival a l'agost, a causa de la forta influència mediterrània [taula 3.2]. També hi ha un mínim secundari a l'hivern, provocat per la retenció nival.

---

¹⁹ Segons el *Mapa de suelos de España* a E 1:100.000, a la Terreta dominen tres grans tipus de sòl: les rendzines, els gleis i els litosols. Tots tres presenten, generalment, uns horitzons poc desenvolupats, del tipus "AC" (dins: Ajuntament de Tremp, 2001: 25).

²⁰ Els aspectes edàfics es desenvolupen en l'estudi de casos de l'apartat 4.2.

Codi estació	Nom	Situació	Q mitjà (m ³ /s)				
			Mitjana novembre	Mitjana febrer	Mitjana juny	Mitjana agost	Mitjana anual
A137	El Pont de Suert	Curs alt	15,6	9,7	31,1	12,5	16,1
A115	El Pont de Montanyana	Curs mitjà	15,1	13,5	25,7	14,3	16,5
a097	Pinyana	Curs baix	15	15	22,3	17,8	17,1

Taula 3.2: Dades de cabals mitjans de la Noguera Ribagorçana a tres estacions d'aforament. *Font: Elaboració pròpia a partir de les dades històriques disponibles a www.chebro.es. El període de recollida de dades s'estén entre els anys hidrològics 1952-53 i 2006-07, excepte en el cas del Pont de Montanyana, del qual no es disposen dades de cabals mitjans a partir de l'any hidrològic 1997-98 en endavant.*

La complexa morfologia de la seva conca provoca que el riu hagi tingut un paper molt modest com a element aglutinador de les activitats humanes en el territori, especialment al seu curs mitjà. Per exemple, mai no ha esdevingut un eix tradicional de comunicacions: les rutes transhumants i comercials que recorren la comarca de nord a sud sempre busquen els passos elevats de muntanya, defugint així dels estrets congostos, per on hagués resultat francament difícil transitar amb ramats o mercaderies. Així, la carrerada (o *cabanera*, com se li diu al país) que baixa de les pastures altes de la Vall d'Aran remunta la Serra del Cis i continua cap al sud per l'interfluvi del riu Queixigar amb la pròpia Noguera. L'altra cabanera important (la de l'Urgell) salva el Montsec pel Coll d'Ares, i continua cap al nord per Sant Esteve de la Sarga, el Meüll, Cova d'Urp, Espluga de Serra i Camporan (Nolasco, 1997). Altres camins de ferradura aprofitaven les discontinuïtats més petites; és el cas del que remunta la roca de Sant Gervàs per superar-la a l'indret del Portús, o el que va a buscar el coll de Llastarri i evita el Pas d'Escales. La xarxa moderna de carreteres –que no es va desenvolupar fins a la intervenció forana lligada a les obres hidroelèctriques, a partir de finals dels anys 1940– també va quedar condicionada per aquest fet estructural.

Nom	Cota de la presa (m sobre el nivell del mar)	Capacitat màxima (Hm ³)
Escales	823	152
Sopeira	706	0.3
Canelles	508	679

Taula 3.3: Embassaments a la Terreta. *Font: Institut Cartogràfic de Catalunya i CHEBRO.*

En aquesta línia, es pot comprendre que el riu tampoc no hagi estat mai aprofitat a gran escala per altres usos, com el transport de fusta²¹ o el regadiu. No obstant això, les seves

²¹ En qualsevol cas, Tremosa (1991: 217) informa de l'existència de raiers a la Noguera Ribagorçana, una activitat minoritària i econòmicament deslligada de la Terreta: "Cal dir, però, que la gent de la Terreta, pròpiament parlant, no es dedicava a aquesta tasca. Els rais es formaven més amunt i ja arribaven

aigües sí que han servit per irrigar les estretes franges al·luvials, com el Freixenet de Sopeira, el pla de Viuvi a Areny, o l'horta del Pont de Montanyana.²² Modernament, només el tram final del riu ha pogut ésser aprofitat per a usos de regadiu amb un aprofitament econòmic destacat, lligats amb la seva expansió al nord del Segrià, al sud de la Llitera i al Baix Cinca amb els canals de Pinyana i de Catalunya i Aragó (tots dos regulats pel pantà de Santa Anna).

Tanmateix, va ser precisament aquest caràcter feréstec i trencat que va possibilitar un fet que va revolucionar la fesomia del riu i de tota la vall: el projecte d'explotació energètica integral dels recursos hídrics de la conca, que arrenca d'una iniciativa individual de l'enginyer lleidatà Victoriano Muñoz Oms (1900-2000). Aquest personatge, que va intuir ben aviat les enormes potencialitats de l'indret, va aconseguir la implicació de l'INI en l'execució del projecte, iniciat l'any 1946 (Tort & Tobaruela, 1999).

El sistema d'aprofitament hidroelèctric del riu al curs mitjà afecta plenament la Terreta [taula 3.3], amb dues rescloses (l'embassament d'Escales i el de Sopeira) i la cua del gran pantà de Canelles, el segon embassament més gran en capacitat de tota la conca de l'Ebre. Així, a la zona es van instal·lar dues centrals de generació d'energia, la d'Escales (roca endins, sota la presa del mateix nom) i la del Pont de Montanyana, aigües avall, sota el turó de Castissent, gairebé a tocar del congost de Mont-rebei. Aquesta darrera instal·lació –també subterrània– s'alimenta mitjançant un canal que surt del contraembassament de Sopeira i que té una longitud de 23,5 km (20,7 dels quals transcorren soterrats –Fernández *et al*, 2002).

Aquest procés i les seves importants conseqüències territorials seran analitzats a la segona part d'aquest capítol, i seran tingudes en compte al llarg de tota la tesi.²³ De moment ens limitem a assenyalar una dada significativa que té a veure amb la gestió de la conca i els cabals del riu, que viuen constantment en un equilibri molt precari. Així ho demostren les dades de l'estació d'aforament del Pont de Montanyana [taula 2]: per una banda, l'organisme gestor dels recursos de la conca (la Confederació Hidrogràfica de l'Ebre –CHEBRO) ofereix unes dades; però, per l'altra, coneixem per altres fonts que l'aportació real de la Noguera Ribagorçana arriba als 22 o fins als 31,5 m³/s.²⁴ Aquesta contradicció aparent només s'entén quan s'aporta una tercera dada: la capacitat màxima del canal Sopeira-Pont de Montanyana és de 30 m³/s, per la qual cosa sol transportar la major part del cabal del riu. Aquesta problemàtica genera debats que giren entorn del manteniment dels cabals mínims ecològics,

---

tripulats.". En un segon pla, no podem oblidar que l'etimologia del topònim "Noguera" es troba relacionada amb el llatí *Nocaria*, i sembla que feia al·lusió a un "riu per on es deixaven baixar troncs" (Coromines, 1996 (V): 468-469).

²² Vegeu l'epígraf 4.2.1.

²³ Vegeu capítol 7.

²⁴ Font: Dumas, 1976: 554; Cahner [dir.], 1995: 280.

però també al voltant dels diversos usos de l'aigua.²⁵ Pels estudis de qualitat d'aigües realitzats per la CHEBRO a la Noguera Ribagorçana sabem que pel llit del riu discorre, durant les estacions més seques, un cabal mínim de 0,2 m³/s a l'alçada de la resclosa de Sopeira.²⁶

b) La xarxa de cursos secundaris

La Noguera Ribagorçana, com a principal curs fluvial de la Terreta, és el riu *–lo riu–* per excel·lència al país. Aquest fet, però, no significa que la resta de cursos secundaris juguin un paper residual, sobretot si s'observen des d'una perspectiva més àmplia. La dèbil capacitat vertebradora del territori que té la Noguera Ribagorçana és compensada pels nombrosos barrancs [mapa 3.2], que històricament han jugat un rol clau en l'articulació del poblament i les activitats humanes a escala comarcal i àdhuc regional. Ras i curt: són les “petites” ribes que explicita el topònim “Ribagorça”.

La xarxa hidrològica mostra una estructura simètrica i radicular (açò és, en forma d'arrel), fruit del desgast progressiu de les capes de materials de la depressió intrapirinenca. El mosaic que conformen les formes de modelat del país s'explica per dos factors bàsics: en primer lloc, per la configuració estratigràfica, extraordinàriament heterogènia; i, en segon lloc, pels factors climàtics, que determinen que el cabal dels cursos sigui molt reduït i a voltes estretament lligat als màxims equinoccials del règim de precipitacions. En aquest context, l'acció erosiva d'origen fluvial actua sobre els “afloraments de roca coherent [que alternen] amb acumulacions poc consistents i formacions de grans blocs, amb una successió que es manifesta en l'existència de ruptures de pendent molt freqüents al seu perfil longitudinal” (Muñoz Jiménez, 2000: 235).²⁷ La morfologia resultant –principalment formada per desplaçaments massius de material com a resposta als episodis de crescuda puntual– presenta els pendents aixaragallats ja comentats.

En aquest context, resulta fàcil d'imaginar que els cursos han estat resseguits necessàriament pels camins que discorren pel país. I que el comuniquen, ja no amb altres contrades de la ribera del riu principal, sinó amb territoris veïns com la Conca de Tremp o la ribera de l'Isàvena. En aquest sentit prenen molta importància barrancs com el del Solà, que permet enllaçar la clotada d'Areny a través del camí cap a la Pobla de Segur i Tremp. També la

---

²⁵ Vegeu els capítols 6 i 7.

²⁶ L'informe titulat “Diagnóstico y gestión ambiental de embalses en el ámbito de la cuenca hidrográfica del Ebro”, redactat el 1996, afirma que s'està estudiant ampliar aquest cabal crític a 0,3 m³/s (Font: <<http://oph.chebro.es/DOCUMENTACION/Calidad/estudios/1996diagembalses/1-10-INF-ESCALES.pdf>> [consultat el 20/02/2008]).

²⁷ La traducció és nostra.

Valira de Cornudella –un curs que arrenca de les cingleres del Cis i que desaigua a la vall principal a l'alçada de Sobrecastell– ha exercit un paper semblant respecte de la vall de l'Isàvena. El seu curs alt (el barranc de Soperuny) fins i tot ha tingut un paper clau en determinades etapes històriques, esdevenint marca de frontera a l'alta edat mitjana (Barrull, 2006a).

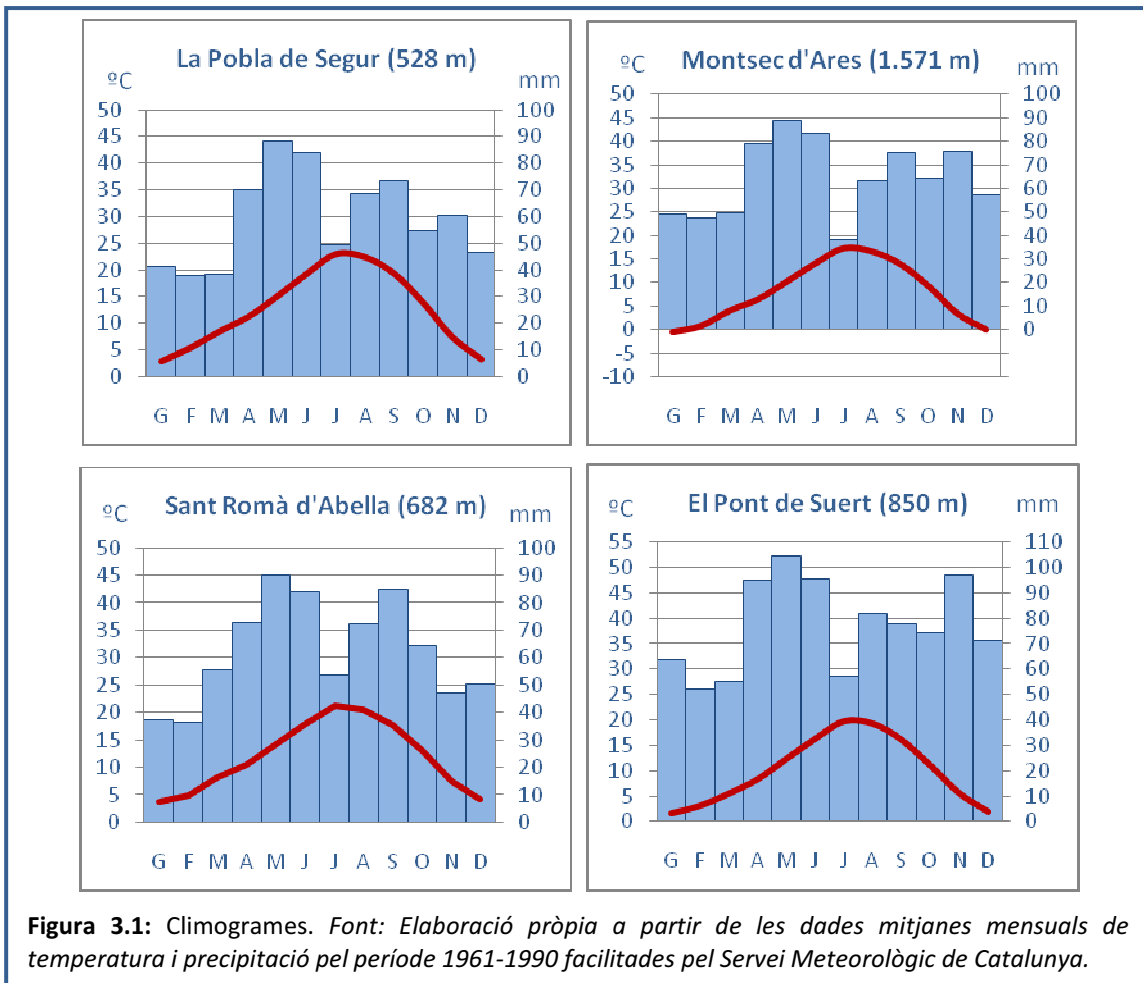
És la mateixa geologia trencada del país que possibilita l'existència de fonts i de surgències d'aigua en llocs puntuals. La seva distribució ha condicionat –o fins i tot determinat– la implantació humana, és a dir, el sistema de poblament, car la majoria de les deus han estat objecte d'un aprofitament persistent.²⁸ Un exemple representatiu és la font dels Botets, a Esplugafreda, que encara avui dia subministra, amb les seves aigües abundants, nuclis importants com Areny.

3.2.3 Les condicions climàtiques

La Terreta és un país de contrastos climàtics, una frontera d'ambients que en una distància relativament curta passen de l'eixutesa de l'interior a la humitat de la muntanya pirinenca. En altres paraules: el "contacte" del clima de muntanya mediterrània humida (propi de l'estatge subalpí del Pirineu axial i del Prepirineu més elevat) amb un clima mediterrani amb forta tendència continental es produeix en una estreta franja d'uns pocs quilòmetres: és l'anomenada partió entre la Catalunya humida i la Catalunya eixuta i la seva prolongació cap a l'oest. Per norma general, doncs, els canvis no presenten un gradient massa difuminat, ans al contrari: la barrera de Sant Gervàs anul·la qualsevol tipus d'influència mediterrània més al nord (Solé Sabarís, 1964: 60). A partir d'aquí, en direcció nord, l'altitud mitjana comença a augmentar, i el condicionant orogràfic s'imposa per sobre del factor zonal. La mateixa gent del país té una percepció ben clara respecte del significat de Sant Gervàs: "Ens agradi o no, Sant Gervàs és una veritable divisòria natural. A partir d'aquell punt ja plou més, i la terra també és diferent; no hi veureu tants sembrats com a la Terreta i, en canvi, hi ha molta més terra de pastura" (Tobaruela & Tort, 2003: 13).

---

²⁸ Madoz (1845-1850) es fa ressò de la presència de surgències naturals d'aigua i el seu aprofitament comú per usos domèstics en la majoria dels nuclis de la Terreta. Segons les seves descripcions, en alguns (Soperuny, Sapeira, Areny, el Sas, Santorenc, Puimolar, Espluga de Serra, Esplugafreda, Girbeta, Alsamora, Aulet, la Torre de Tamúrcia, Soliva, Lliterà, Betesa, Pallerol, Orrit, la Clua, Claravalls, Viacamp) es tractava de surgències més o menys abundants o "de bona qualitat", mentre que en d'altres (Escarlà, Espills, Enrens i Trepadús, Iscles, Aulàs, La Torre d'Amargós, Llastarri, Castissent, Castellnou de Montsec, Casterner de les Olles) les fonts estaven allunyades dels nuclis, eren més aviat escasses o solien assecar-se a l'estiu.

Els climogrames de la figura 3.2 resumeixen els règims de temperatura i de precipitació de la Terreta. Es corresponen amb estacions meteorològiques situades fora de l'àmbit d'estudi (excepte la de l'estació del Montsec d'Ares), però en indrets propers i distribuïdes de manera que ens proporcionen dades representatives de diferents ambients.²⁹

a) El règim tèrmic: continentalitat

El tret principal del comportament tèrmic de la Terreta és la important variabilitat interanual dels registres: els hiverns són freds, i els estius, calorosos. L'amplitud tèrmica (Δt) juga, doncs, un paper fonamental, tot indicant-nos que el clima hi pren trets continentals. Les dades de la taula 3.4 ens mostren unes temperatures mitjanes anuals que descendeixen segons la latitud i, especialment, l'altitud. Els hiverns són freds (gener és el mes més fred) i els estius suaus amb tendència a ser calorosos com més al sud (juliol és el mes amb una temperatura mitjana més elevada). L'amplitud tèrmica anual assoleix valors de fins a 16 o 17°C (tal i com es dedueix de la taula), i la diària també és molt important (especialment a l'estiu,

²⁹ Vegeu el mapa II.2 (annex II).

quan la temperatura cau en picat després de la posta del sol com a conseqüència de l'absència de qualsevol influència suavitzadora d'origen marí).

Nom estació	Altitud (msnm)	Període de registres	Temp. mitjana mes més fred (°C)	Temp. mitjana mes més càlid (°C)	Temp. mitjana anual (°C)
Embassament de Canelles	512	01/02/1955 31/10/1998	-	-	13,7
El Pont de Montanyana	528	01/07/1929 31/10/1980	-	-	12,6
Embassament d'Escales	717	01/01/1965 20/10/1999	-	-	12
Embassament de Terradets	399	01/09/1936 31/12/1994	-	-	12,7
Senterada	660	01/10/1930 31/10/1992	-	-	10,6
La Pobla de Segur	528	01/01/1961 31/12/1990	2,8 (gener)	23,1(juliol)	12,7
Montsec d'Ares	1.571	01/01/1961 31/12/1990	-0,4 (gener)	17,2 (juliol)	8
El Pont de Suert	850	01/01/1961 31/12/1990	1,7 (gener)	19,7 (juliol)	10,1
Sant Romà d'Abella	682	01/01/1961 31/12/1990	3,6 (gener)	21,2 (juliol)	12
Graus	453	(sèrie de 27 anys)	2,2 (gener)	21,6 (juliol)	11,9

Taula 3.4: Dades de temperatura. Font: CHEBRO i Servei Meteorològic de Catalunya, a més de Manrique et al, 1987.

b) El règim pluviomètric: *mediterraneïtat*

Les dades de precipitació [taula 3.5] ens mostren una important variabilitat a una escala relativament reduïda, seguint un patró de distribució que n'augmenta la quantitat caiguda de S a N (al Pont de Suert plou el doble que a Canelles), i d'acord amb el gradient altitudinal: tot plegat, de manera força semblant al comportament de la temperatura. Els indrets més elevats solen recollir més quantitat de precipitació com a conseqüència dels moviments convectius lligats a la orografia muntanyenca del Pirineu. El mesos més plujosos (maig i setembre, per aquest ordre) reben el doble de precipitació que els més secs (febrer, gener i juliol). De la distribució anual de les pluges es dedueix un règim equinoccial, propi de climes temperats com els mediterranis i continentals. Segons la informació que es desprèn dels climogrames, gairebé no es produeix període d'aridesa a la Terreta i, si n'hi ha, es limita al juliol. La influència mediterrània en el règim de pluges se circumscriu en especial a la sequera estival i hivernal (la

segona fins i tot més prolongada que la primera). Sigui com vulgui, el descens de la pluviometria distancia els paisatges de secà de la Terreta dels de les pastures sempre verdes del cor de la muntanya pirinenca.

Nom estació	Altitud (msnm)	Període de registres	Prec mitjana mes més plujós (mm)	Prec mitjana mes més sec (mm)	Precipitació mitjana anual (mm)
Embassament de Canelles	512	01/02/1955 31/11/1998	-	-	473,4
Embassament d'Escales	717	01/01/1963 30/09/1999	-	-	648,3
Embassament de Terradets	399	01/09/1926 31/05/1996	-	-	735
Senterada	660	01/03/1925 31/10/1992	-	-	842
La Pobla de Segur	528	01/01/1961 31/12/1990	88,3 (maig)	38 (febrer)	712,9
Montsec d'Ares	1.571	01/01/1961 31/12/1990	89 (maig)	47,2 (juliol)	771,2
El Pont de Suert	850	01/01/1961 31/12/1990	104,6 (maig)	51,9 (febrer)	925,4
Sant Romà d'Abella	682	01/01/1961 31/12/1990	85 (maig)	36,4 (febrer)	748,2
El Pont de Montanyana	539	(sèrie de 21 anys)	94 (maig)	29 (gener)	584
Graus	453	(sèrie de 33 anys)	80 (maig)	33 (juliol)	657

Taula 3.5: Dades de precipitació. Entre parèntesi, la inicial del mes corresponent. *Font: CHEBRO i Servei Meteorològic de Catalunya, a més de Manrique et al, 1987.*

c) El tipus de clima

El relleu representa un element fonamental per a entendre els fenòmens meteorològics que configuren el clima del país, puix que acaba modificant molts dels paràmetres zonals de distribució de temperatura i precipitacions (presentats a les taules anteriors). La seva incidència es manifesta tant des del punt de vista tèrmic (ocurrència d'episodis d'inversió tèrmica) com pluviomètric (importància de les precipitacions ocultes, conseqüència del mateix fenomen). Així, són habituals els episodis de boira baixa al fons de vall durant l'hivern. Als sectors elevats més arcerats, com les capçaleres del barranc del Solà i de la Valira de Cornudella, les condicions d'humitat s'assemblen a les d'ambients eurosiberians propers. Aquest particularisme es tradueix clarament en l'existència de comunitats importants d'espècies vegetals que són pròpies d'ambients més humits, com el faig o el roure

(Montserrat, 1980: 66). I ho fa amb tanta persistència que la cultura local també s'hi fa ressò: una dita del país assegura que “si no plou a Espluga de Serra, no plou en tota la Terra”.³⁰

Per caracteritzar els climes de la Terreta, hem pres com a referència dues classificacions internacionalment acceptades. D'una banda, segons la classificació de Köppen (1900 i modificacions posteriors de 1918 i 1936), la major part del país (és a dir, el territori que queda al sud de Sant Gervàs) es correspon amb un clima temperat humit amb estiu sec (*Cs*), on la temperatura del mes més càlid frega els 22°C, i la mitjana del mes més fred queda, en la majoria dels casos, per sota dels 6°C (a_3). La diferència més destacable amb el sector més septentrional (la cara nord de Sant Gervàs i la vall de Betesa) és l'absència d'estació seca en aquests indrets (*Cf*), mentre que mantenen les altres dues característiques (a_3). El mapa del territori espanyol que Julia i Antonio López Gómez van elaborar el 1959 adequant el criteri de Köppen ha ajudat a corroborar aquesta informació (Gil Olcina & Olcina Cantos, 1997: 510). Una altra referència és la classificació de Thornthwaite (publicada l'any 1948), basada en índex d'evapotranspiració potencial (ETP). Per a dur a terme la seva aplicació a la Terreta, hem tingut en compte la cartografia del Departament de Medi Ambient³¹ i la de l'estudi de Chazarra Bernabé:³² ambdues reforcen la diferenciació de les dues grans zones, que es correspondrien amb un clima humit al nord (*B1*) i amb un clima subhumit (*C2*) al sud, seguint els paràmetres indicats anteriorment.

3.2.4 El paisatge vegetal

La distribució de la vegetació a la Terreta està condicionada, en primer terme, per les particularitats climàtiques. Per tant, es torna a posar de manifest un contrast important, paral·lel al que hem descrit per als règims de temperatura i de precipitació, segons el qual les serres interiors exerceixen un paper de frontera biogeogràfica o *ecotò*. Des d'aquest punt de vista –i de manera molt esquemàtica– es pot separar l'àmbit d'estudi en dos sectors: la cara nord de Sant Gervàs i la vall de Betesa, d'una banda; i la ribera mitjana de la Noguera Ribagorçana, de l'altra. De nou, una estreta franja, disposada d'est a oest, torna a incidir en els trets generals del país, i esdevé un punt de trobada de dos grans dominis biogeogràfics: la regió eurosiberiana i la mediterrània (Bolòs, 2001).

---

³⁰ Espluga de Serra se situa a la capçalera del Barranc del Solà [*mapa I.1 (annexI)*].

³¹ Mapa de tipus de clima segons l'índex d'humitat de Thornthwaite, disponible a <www.creaf.uab.es> i al Departament de Medi Ambient i Habitatge (font: <<http://mediambient.gencat.net/cat/inici.jsp>> [consultat el 26/02/2008]).

³² Aquest treball es titula “Clasificación climática de Thornthwaite para España obtenida mediante técnicas SIG” (font: a <<http://www.ame-web.org/JORNADAS/C1-trabajo%20A.%20Chazarra.pdf>>, [consultat el 28/02/2008]). Concretament, el mapa emprat és el de regions d'humitat (p.2).

L'empremta humana ha afegit encara més complexitat a aquesta divisió primigènia, especialment a través de l'aprofitament agrícola i ramader, com també mitjançant les pràctiques forestals. Així, l'activitat carbonera –que havia estat molt practicada a tota la Baixa Ribagorça (Solé Sabarís, 1964: 62)–, el pasturatge i l'agricultura itinerant sobre sòls pobres han anat configurant un paisatge vegetal força característic, on han estat afavorides unes espècies en detriment d'unes altres. L'abandonament generalitzat de totes aquestes pràctiques (la manifestació més immediata del qual és, potser, la progressiva desaparició del sistema tradicional de terrasses de conreu) ha anat modelant una nova fesomia en el paisatge, on les comunitats vegetals climàtiques han variat ràpidament en alguns aspectes (biomassa, distribució d'espècies), i conviuen amb extensions d'espècies afavorides (si no implantades directament) per l'home (especialment, boscos de coníferes).

a) Les comunitats de vegetació climàtica

La distribució de les comunitats de vegetació climàtica està condicionada per dos factors d'ordre orogràfic: un relleu trencat, que oscil·la entre els 469 i els 1.890 metres (amb una altitud mitjana de 936 m [mapa 3.2]); i la disposició, a mode d'espina dorsal, de la xarxa hidrogràfica, la qual cosa ve determinada per l'alineament E-W de les elevacions muntanyoses. Això determina l'alternança de vessants assolellats i ombrívols, que condicionen el desenvolupament de les comunitats vegetals. La migradesa dels sòls, la marcada continentalitat i un règim pluviomètric irregular acaben de condicionar un paisatge vegetal molt representatiu de l'estatge montà de la muntanya mediterrània.

Als vessants exposats a migdia de la ribera mitjana de la Noguera Ribagorçana hom trobaria la comunitat vegetal més representativa del país: el carrascar (*Bupleuro-Quercetum rotundifoliae*), format per un estrat arbori de *Quercus ilex* spp. *rotundifolia* i *Pinus halepensis*. El seu sotabosc el componen espècies herbàcies, que dominen més que no pas les arbustives. Aquest paisatge vegetal –molt emparentat amb l'alzinar continental (Folch i Guillèn, 1986: 73)– està ben adaptat a la sequera i al rigor tèrmic (d'aquí la migradesa en el nombre d'espècies). En general, els sectors a recer, que reben menys hores de sol, esdevenen indrets potencials per un altre tipus de comunitat: la roureda de *Quercus faginea* (roure de fulla petita o valencià) amb boix. Com hem assenyalat anteriorment, en realitat resulta difícil deslligar una comunitat de l'altra, de manera que la seva associació permanent provoca que el tapís vegetal sigui més aviat homogeni, fruit de la convivència d'exemplars d'alzina i de roure.³³ Altres

---

³³ Segons el III Inventario Forestal Nacional (1997-2007), a través del Mapa de estratos de la província de Lleida (E 1:250.000), les associacions vegetals forestals més freqüents al marge esquerre del riu Noguera

espècies arbòries, com el *Pinus nigra*, el *Pinus sylvestris* o el *Pinus uncinata* tenen, malgrat la seva presència, un paper secundari a la Terreta. La vegetació de ribera –formada per arbres (*Fraxinus angustifolia*, *Salix alba*, *Ulmus minor*, *Populus alba*, *Crataegus Monogyna*, *Corylus avellana*), però amb un component molt significatiu de bardisses– es troba gairebé sempre reduïda a la vall principal i a indrets ombrívols dels cursos secundaris.

La degradació històrica d'aquesta formació ha portat, com a tendència generalitzada, a un increment en superfície de formacions arbustives esclerofil·les, en detriment d'un bosc submediterrani ja de per si poc ombrívol. Les garrigues guanyen protagonisme i posen de manifest el caràcter mediterrani de la zona. Les espècies dominants en aquestes formacions són el ja esmentat boix i el càdec (*Juniperus communis*), a més d'algunes plantes espinoses (*Genista scorpius*, *Rosa canina*) i aromàtiques (*Thymus vulgaris*, *Lavandula angustifolia* i *Rosmarinus officinalis*). A les zones culminants, que normalment compten amb els sòls més pobres (per sobre dels 1.200 m aproximadament), s'estenen els herbassars de teròfits (espècies de cicle anual).

La vall de Betesa i el sector septentrional de l'àmbit d'estudi tenen les condicions idònies per al desenvolupament de la roureda de roure martinenc amb boix (*Buxo-Quercetum pubescentis*), exponent del domini eurosiberià (Folch i Guillèn, 1986: 259).³⁴ Com en el cas del carrascar, l'estrat arbori no presenta aquí una gran opacitat, i permet desenvolupar una capa espessa de matolls, on sobresurt el boix. Aquesta planta també apareix en solitari, en formacions arbustives que solen provenir de la degradació de la comunitat potencial.³⁵ L'estrat herbaci presenta poques diferències respecte de l'àmbit meridional: prats i pastures de secà, on les plantes de cicle anual tendeixen a perdre protagonisme. La vegetació de ribera tampoc no presenta gaire divergència quant a espècies, però sí en termes de distribució: ocupa àrees més extenses i ressegueix els cursos d'aigua amb més continuïtat i fins a més altitud, als barrancs de l'antic terme d'Ovís.³⁶

Ribagorçana són tres: al sector més al sud trobem un clar predomini del *Q. pubescens* amb *Q. petraea* i *Q. faginea*. Més al nord, al sector mitjà (sector entre Castissent i Sapeira) la formació boscosa més característica agrupa *Q. ilex* amb *Q. pubescens* o *Q. faginea*. I al sector més septentrional (Sant Gervàs), dominen els exemplars de *Pinus (sylvestris, halepensis i nigra)* amb els de *Quercus (pubescens, petraea, ilex)* i *Acer spp.*

³⁴ Tot i això, les fonts històriques i la toponímia local ens indiquen la presència d'espècies mediterrànies en aquesta vall. El cas més representatiu és Aulet, nucli situat a la part baixa de la vall. Segons Bolòs (2004: 18), l'origen toponímic està emparentat amb l'alzina. En aquest mateix indret el conreu de la vinya està documentat des del segle X (Tremosa, 1991), i cal relacionar-lo amb la presència, riu avall, del monestir d'Alaó (Iglesias Costa, 2001: 97-98).

³⁵ Sobre aquests processos vegeu l'epígraf 4.1.3.

³⁶ Vegeu el corresponent cas d'estudi a l'epígraf 4.2.3.

A banda d'aquesta classificació primària, mereixen atenció dues comunitats que es troben fora –al sud, concretament– de la seva àrea òptima de distribució, segons els criteris biogeogràfics: la fageda del Castellet i la roureda d'Aulàs. La presència, com a espècies dominants, de *Fagus sylvatica* –en el primer cas– i de *Quercus pubescens* –en el segon– ha d'ésser relacionada, en primer lloc, amb factors lligats amb les particularitats climàtiques de la Terreta (importància de les precipitacions ocultes), que generen unes condicions locals similars als ambients eurosiberians propis del faig i del roure de fulla gran. La seva localització tan puntual s'explica, també, per l'acció humana: alguns exemplars de plantes del món eurosiberià a la zona fan pensar en l'abundor d'espècies com l'avet o el mateix faig, eliminades sistemàticament durant el segle XIX (Perdigó i Arisó, 1988).³⁷ Un cas semblant és el del teix (*Taxus baccata*), que actualment només creix als obacs del barranc d'Espills, en part a causa de les seves exigències d'ecotop –al peu de cingleres–, però, principalment, com a conseqüència de la seva tala sistemàtica durant segles (Folch i Guillèn, 1986).³⁸

Per acabar, val la pena citar un endemisme florístic del país, que representa un cas d'interès per a la comunitat internacional: es tracta la *Borderea chouardii*, una petita planta que creix a les parets del clot on es troba el nucli de Sopeira, de constitució molt fràgil, i que únicament es troba en aquell indret (la planta està declarada en perill d'extinció pel Ministeri de Medi Ambient i protegida per la legislació d'Aragó).³⁹ La seva presència és un testimoni de les condicions climàtiques de finals de l'era Terciària, molt més càlides que les actuals. Precisament la seva pervivència és una conseqüència directa de la mateixa situació, també única, de l'emplaçament (al bell mig de la frontera biogeogràfica repetidament mencionada, concretament a l'indret on la roca calcària d'Escales queda tallada per una profunda discontinuïtat estratigràfica –el barranc de Llastarri–, generant un sot enfonsat i emmurallat de gairebé 360°). També s'han trobat altres endemismes al Montsec (Sancho i Planes, 1997).

b) La vegetació actual

---

³⁷ Un testimoni toponímic de primer ordre de la presència històrica de l'avet a l'àmbit d'estudi és el nom d'un dels punts culminants de la Serra de Sant Gervàs, la Bedoga d'Adons (a 1.839 m d'altitud). Coromines (1996 (III): 388) considera el terme "bedoga" com l'evolució dialectal de "vedosa" (o "lloc poblat d'avets"). De fet, aquest topònim esmentat rep una consideració molt detallada per part del lingüista en l'article de referència.

³⁸ Una altra mostra de la presència més difosa en termes històrics és la del topònim "Teixet", a la partida de l'obaga de la Serra de Sant Salvador (TM d'Areny), que fa referència a un bosc de teixos (Terrado, 2001).

³⁹ Concretament, pel decret 239/1994, del 28 de desembre, de la Diputació General d'Aragó, que estableix un règim de protecció per a la *Borderea chouardii* (Gaussen) Heslot i aprova el pla de recuperació.

El paisatge vegetal actual de la Terreta és, tornem a insistir, el resultat d'un procés històric de convivència entre les activitats humanes i l'entorn biòtic. Actualment, el bosc primitiu (l'alzinar o la roureda) ocupa una superfície molt minsada. Les gairebé úniques formacions boscoses estan formades per espècies que, sense ser completament al·lòctones, sí que tenen un paper subsidiari en la vegetació climàtica; es tracta de masses forestals que són fruit de diversos processos de replantació que van tenir lloc entre les dècades de 1960 i 1990, com veurem als següents epígrafs.

Així doncs, les comunitats vegetals dominants són aquelles que es componen fonamentalment de matollars, que ocupen la major part de la superfície del territori. Extensos sectors en vessant, que han estat conreats fins a la meitat del segle XX, es troben estructurats mitjançant sistemes de terrasses. Aquestes feixes estan patint un procés generalitzat de colonització de plantes herbàcies i d'arbustos; un procés que varia en funció de la ubicació puntual de les terrasses, com també del temps transcorregut des que es van produir les darreres pràctiques agrícoles o ramaderes. El resultat ha estat la formació d'una capa vegetal degradada, on les gavarreres (*Rosa canina*) solen prendre sovint el protagonisme com a planta colonitzadora per excel·lència.⁴⁰ El paisatge vegetal de les carenes més elevades també es troba lligat amb antics processos d'ocupació del territori amb finalitats agràries. Aquestes superfícies s'aprofitaven al segle XIX per a practicar agricultura itinerant sobre cendres (*boïcs* o *boïgues*),⁴¹ lligada a processos d'intensa pressió demogràfica (Bonales, 2004).

Entre les formacions vegetals directament relacionades amb l'acció humana, les coníferes són, sense dubte, les més rellevants. Després de la construcció dels embassaments de la conca mitjana de la Noguera Ribagorçana, els serveis forestals de l'Estat (*Patrimonio Forestal del Estado*) van adquirir els drets d'explotació d'un seguit de terrenys on van dur a terme una intensa tasca de reforestació, basada en la plantació sistemàtica de coníferes (a la Terreta, principalment *Pinus sylvestris*, *Pinus pinaster*, *Pinus nigra* i *Pinus laricius*). La finalitat principal d'aquestes actuacions era la lluita contra l'erosió associada a processos en pendent (rentat de sòls): concretament, es perseguia frenar el transport de materials cap al fons de vall, per evitar el rebliment dels embassaments. Les plantacions es van dur a terme mitjançant l'aterrossament dels vessants, és a dir, generant estretes feixes *ex novo* en forma de costers. Es tracta d'un mètode que "permet disminuir costos de preparació del terreny" (Baulies & Romo,

---

⁴⁰ Vegeu apartat 4.2.

⁴¹ L'agricultura mitjançant *boïgues* (o sigui, que respon a l'acció d'*esboïgar*) és "la pràctica del guaret arbustiu realitzada fonamentalment sobre el [terreny] comunal; consisteix a fitar el terreny, llaurar els contorns i talar tots els arbustos i matolls formant *boïcs*. Un cop cremats aquests, es llaura la terra i es posa en conreu" (Bonales, 2004: 183).

1988: 73), però que genera problemes de dinàmica hidrològica i biogeogràfica en general.⁴² El resultat de tot plegat ha estat l'aparició de nous usos lligats al forest,⁴³ i amb ells unes noves necessitats de gestió.⁴⁴

3.3 EL COMPONENT HUMÀ EN LA FORMACIÓ DEL MARC TERRITORIAL

3.3.1 Els precedents històrics

Seguint els principis anunciats a l'epígraf 2.2.3 (que lliguen la geografia d'un indret amb la història del territori), per a comprendre les activitats humanes i llurs repercussions en el paisatge de la Terreta necessitem traçar, com a punt de partida, una línia retrospectiva que ens permeti poder embastar una aproximació a la formació històrica d'aquest territori. Aquest exercici significa parar atenció en els processos més transcendents, com la formació del poblament o de la seva evolució, les activitats que expliquen les formes de vida desenvolupades o els efectes de l'exercici del poder al territori (les fronteres). Un cop desenvolupada aquesta visió diacrònica, podrem abordar amb deteniment els fonaments de la fesomia actual de l'àmbit d'estudi.

a) El procés de colonització

Malgrat l'existència de testimonis de poblament prehistòric,⁴⁵ els orígens de l'ocupació humana permanent a la Terreta són difícils de datar. En qualsevol cas, sembla que seria temporalment posterior a indrets veïns com la Conca de Tremp, que presenten nombrosos

---

⁴² "Quan hi ha grans aiguats, l'aigua, en lloc d'infiltrar-se, vessa per damunt de les terrasses, destruint-ne els marges i origina còrrecs d'escolament concentrat que provoquen l'erosió hídrica amb la conseqüent pèrdua de sòl forestal. Amb el temps, si aquest procés continua, el vessant perd la forma de graderia i recupera la seva curvatura regular, però amb un gruix menor de sòl, la qual cosa dificulta la regeneració de la vegetació, sobretot si aquest sòl estava format i estructurat damunt de materials rocosos" (Baulies & Romo, 1988: 73).

⁴³ Destaquem, en aquest sentit, les campanyes de vigilància del risc d'incendi forestal que es duen a terme durant els mesos d'estiu, com a conseqüència de l'elevada inflamabilitat de moltes d'aquestes espècies replantades *ex novo* (o sigui, que no tenen cap vinculació amb el forest autòcton).

⁴⁴ La qüestió relativa a les repoblacions es troba desenvolupada a l'epígraf 3.3.2 i a l'apartat 6.2.

⁴⁵ Ens referim a la cova Colomera o de les Gralles (al bell mig del congost de Mont-rebei), on s'han trobat les restes de pintures rupestres i material de ceràmica de l'edat del bronze (Vilardell, 1987: 89); i als dòlmens de Cornudella, testimonis de la important cultura megalítica desenvolupada a les valls pirinenques. A més, també s'han trobat testimonis de poblament cavernícola a Sopeira, a l'Espluga Llorna (el Castellet) i a un poblat –també de l'edat del bronze– al Pont de Montanyana, entre altres jaciments importants de les valls ribagorçanes (Utrilla i Mazo, 1994: 55). L'activitat arqueològica al país no ha cessat encara avui dia.

testimonis d'una presència sistemàtica de la cultura romana (Bolòs, 2004).⁴⁶ De nou, la incomunicació estructural de la contrada apareix com a factor determinant, impossibilitant la formació d'un primer sistema d'assentaments fins l'establiment de la marca fronterera entre el món islàmic i el cristià, al segle VIII (Iglesias Costa, 2001; Barrull, 2006a).⁴⁷

La conquesta sarraïna, doncs, marca la primera fita en la configuració del territori i del paisatge que ha arribat fins a l'actualitat. El contacte amb els pobles visigòtics va quedar plasmat al territori amb la construcció de línies o sistemes defensius,⁴⁸ i va generar una primera diferenciació del territori: "Observem com durant gairebé dos segles, tota la vall mitjana de la Noguera Ribagorçana apareix ben delimitada en (...) una zona nord on cristal·litza un primer comtat cristià entorn del riu Noguera Ribagorçana; una zona intermèdia de *desert-frontera* estratègic; i una zona sud musulmana controlada des de Montanyana" (Barrull, 2006a: 160). Tanmateix, no podem pensar en la fixació excessivament consolidada d'aquest tipus de divisions, car en moltes ocasions només responien a un domini de naturalesa fiscal.⁴⁹

La transició del segle X al segle XI va representar la reorganització del poder al Pirineu, que a la Terreta es va traduir en una consideració, de caràcter embrionari, del paper del riu com a separador d'entitats polítiques diferenciades. El *pagus orritense* (una unitat –governada per un representant del comte tolosenc– que agrupava el sector de les valls del Barranc del Solà i de la Valira de Cornudella) va quedar fragmentat a finals del segle X amb la consolidació del poder comtal (enfront del musulmà i de l'autoritat carolíngia), i amb el posterior repartiment de les terres de la conca mitjana de la Noguera Ribagorçana entre els comtats de la Ribagorça i del Pallars (independitzats del de Tolosa l'any 872). La seu del poder havia estat

---

⁴⁶ Sigui com vulgui, l'arqueòleg Antonio Beltrán Martínez ha investigat les restes romanes (concretament làpides) a la zona del Barranc del Solà (Orrit, la Torre de Tamúrcia o Sopeira), que demostrarien la presència d'aquesta civilització a la Terreta (Beltrán Martínez, 1950). De fet, una de les làpides romanes es pot identificar a les parets de l'antiga església de Sant Pere d'Orrit.

⁴⁷ No obstant això, el descobriment de les restes de l'assentament d'origen romà de *Labitolosa* (prop de Puebla de Castro) demostra que la presència romana a la Ribagorça, si més no, va ser prou intensa com per establir les rutes per creuar el nord de la Península i connectar-la amb la Gàl·lia a través dels Pirineus mitjançant una via que pujava per la vall de l'Isàvena i penetrava a la Vall d'Aran pel Port de Viella (Iglesias Costa, 2001).

⁴⁸ Tremosa (1991: 361) troba citats dotze castells a la documentació històrica de caràcter militar i per al període 823-956. Es tracta dels d'Areny, Aulet, Sopeira, Bellasia –Betesa–, Iscles, Cornudella, Soperuny, Montanyana, Orrit, Miralles, Sopeira i Llastarri. A mida que s'anava conquerint territori vers el sud, es fortificaren els llocs de Montanyana, Girbeta i Montllobar, a més de les torres defensives de Viacamp, Alsamora o la Torre d'Amargós.

⁴⁹ Com per exemple, el sector de les valls dels barrancs de Soperuny i del Solà, així com tota l'àrea de convergència amb la vall de la Noguera Ribagorçana entre Sopeira i Areny; tot aquest àmbit va esdevenir una zona de gran inestabilitat, on es va conformar un sistema defensiu important i on, malgrat tot, la islamització hi va tenir una influència significativa. Els sarraïns es van fer forts a punts molt concrets més enllà del seu domini, com a l'Almúnia de Sobrecastell (l'actual Casa Fontdevila, a Sobrecastell –TM d'Areny), un punt estratègic de la vall principal, que va ésser explotat des del punt de vista agrari amb sistemes de regadiu (Barrull, 2001: 154).

repartida entre Areny i Orrit, cadascun pertanyent a un comtat diferent a partir d'aquell moment (Barrull, 2006a). No serà, però, fins a la mort de Jaume I que no s'acabaran d'establir els límits definitius d'ambdós comtats: l'any 1322 es consolida la seva partió coincidint amb el curs de la Noguera Ribagorçana.⁵⁰ El devenir històric va fer que, durant l'edat mitjana, tant Catalunya com Aragó (confederats ja des de 1137) adquirissin el lideratge polític, materialitzada en una expansió gradual del seu domini vers el sud.

El poder religiós va tenir un paper fonamental en la configuració de la geografia del país, fins al punt que l'Església fou la gran responsable de la colonització del territori, generant una empremta que ha arribat fins avui dia. Per una banda, els monestirs van ser els encarregats d'afermar el domini religiós, i es van situar en indrets clau per controlar els camins principals.⁵¹ En segon lloc, també organitzaven les formes d'explotació de la terra, a més de ser propietaris de moltes extensions de terreny i de gaudir de certa independència respecte els dictats de l'autoritat episcopal (especialment a partir del segle XII, quan el domini del bisbe de Roda d'Isàvena queda condicionat per una reforma episcopal). Els monestirs duien a terme una política molt activa de compra de terres, que es completava amb nombroses donacions dels fidels (Abadal i De Vinyals, 1955) i determinades prerrogatives (Iglesias Costa, 2001). A la Terreta, Santa Maria d'Alaó –fundat el 643 (Barrull, 2006a: 159)– tenia “l'usdefruit de les pastures dels colls i de les calmes, concedit pels comtes a expenses dels béns anomenats fiscals, a disposició del poder comtal” (Solé Sabarís, 1964: 64). Aquest mateix cenobi (un dels més importants del Pirineu Central) tenia possessions tant a la Terreta (els llocs de Sopeira, Soperuny i Sant Martí del Sas)⁵² com lluny del seu emplaçament, i administrava nombroses capelles situades als seus dominis.

La reestructuració que es produeix a totes les terres pirinenques apunta cap a una clara direcció a partir del segle XIV: un procés gradual de pèrdua del poder local en diferents fronts.

---

⁵⁰ L'acta d'investidura del comte de Ribagorça (que representa l'inici de la segona dinastia comtal) instaura oficialment el límit oriental del comtat, fent-lo coincidir amb el curs del riu. Aquesta circumstància condicionarà la posterior unió del comtat amb els de Sobrarb i Aragó, i no pas amb els de Pallars o Urgell. Val a dir, però, que les relacions van ser més intenses amb els segons: la Ribagorça es va regir (àdhuc després de 1322) mitjançant furs i mecanismes de govern propis dels comtats i vegueries catalanes (Iglesias Costa, 2001).

⁵¹ A cada congost ribagorçà es va fundar un establiment religiós, tant per controlar el trànsit de persones i mercaderies, com per garantir allotjament als transeünts (Iglesias Costa, 2001). Així, al congost d'Escales van ser consagrats els monestirs de Santa Maria d'Alaó (al sud) de Lavaix (al nord). A la Terreta també es van construir, posteriorment, dos cenobis més: Sant Martí del Sas (874) i Sant Pere de Tercui (1061).

⁵² Aquests tres llocs apareixen com a pertanyents a l'abat d'Alaó, dins l'informe realitzat a tot el comtat l'any 1549, per motiu de la visita del representant comtal (Iglesias Costa, 2001). Durant els segles medievals, les seves possessions encara eren més importants, ja que s'estenien per tot el *pagus orritense*, a més de “els pobles de la Terreta, el priorat dels Masos de Tamúrcia, Miralles, Llastarri, Aulet, Sant Orenç, Betesa, Pallerol...” (Aa.Dd., 2000: 15; Bolòs, 2004).

En primer lloc, l'exercici del poder polític s'exercia cada vegada més des de la distància, la qual cosa generava inestabilitat i descontentament al país, que va ser aprofitada per la monarquia absoluta per incorporar territoris com el comtat de Ribagorça (el 1591, després de dues dècades de guerres civils) i, posteriorment (ja en ple període borbònic), per abolir els mecanismes propis de govern (tant aragonesos com catalans) mitjançant els decrets de Nova Planta. En segon lloc, el poder eclesiàstic local també va patir un debilitament progressiu, encara que de forma molt gradual: per exemple, el bisbat de Roda va acabar cedint per complet les seves competències en favor de les seus de Barbastro, d'Osca i, en major grau, de Lleida.⁵³

La crisi iniciada als segles XVII i XVIII i que, adoptant unes altres formes, es perllonga fins a l'actualitat, resulta clau perquè aporta informació sobre altres trets del paisatge de la Terreta. La consolidació dels estats-nació va provocar el reforçament de la frontera del Pirineu, generant canvis socials irreversibles, sovint basats en la construcció d'un discurs al voltant de determinades identitats (i afavorit pel poder centralitzat).⁵⁴ Aquesta mateixa dinàmica s'ha anat repetint al llarg del temps, per part de diferents agents i amb objectius diversos, fins al punt de generar un univers social i antropològic molt complex, tal i com hem estat apuntant. Ens trobem, un cop més, amb la idea de territori-frontera, que es mostra com una veritable constant històrica a la Terreta i a tota la Ribagorça (Jané, 2003).

Durant el convuls segle XIX es va produir un altre dels episodis clau en la configuració territorial del nostre àmbit d'estudi: les desamortitzacions dels béns eclesiàstics i comunals, que van afectar de manera important les relacions al voltant d'un element fonamental – analitzat més endavant –, com és l'estructura de la propietat de la terra. Aquest procés forma part de les reformes que l'Estat va intentar aplicar en diferents camps –fiscalitat, accés a la terra, sistema creditici i règim municipal (Bonales, 1999: 7)–, tot emmarcat dins d'una transició de l'estat il·lustrat (encara dins dels paràmetres de l'Antic Règim) a l'estat liberal capitalista. Tot i la rellevància d'aquests intents, han estat els canvis polítics i, especialment, econòmics més recents –transcorreguts al llarg del segle XX– els que han acabat de conformar la Terreta del segle XXI com el territori desertitzat i perifèric, que hem apuntat amb anterioritat. Aquests processos seran estudiats, amb més deteniment, en els epígrafs successius.

---

⁵³ Aquest darrer bisbat va heretar la jurisdicció de totes les terres pertanyents a l'àmbit d'estudi (i de gran part de la Ribagorça) fins a les darreres reformes (el 1955, als anys 1970 i a l'inici de la present dècada), que van modificar la divisió eclesiàstica, fent-la coincidir amb les províncies (Roma, 2003).

⁵⁴ Un bon exemple dels efectes que representà, a nivell social, la consolidació dels estats espanyol i francès a la Ribagorça fou la creació gradual, així com el reforçament, d'una imatge negativa del "francès", que barrejava contingut polític i religiós (Jané, 2003).

b) L'evolució del poblament i de la propietat de la terra

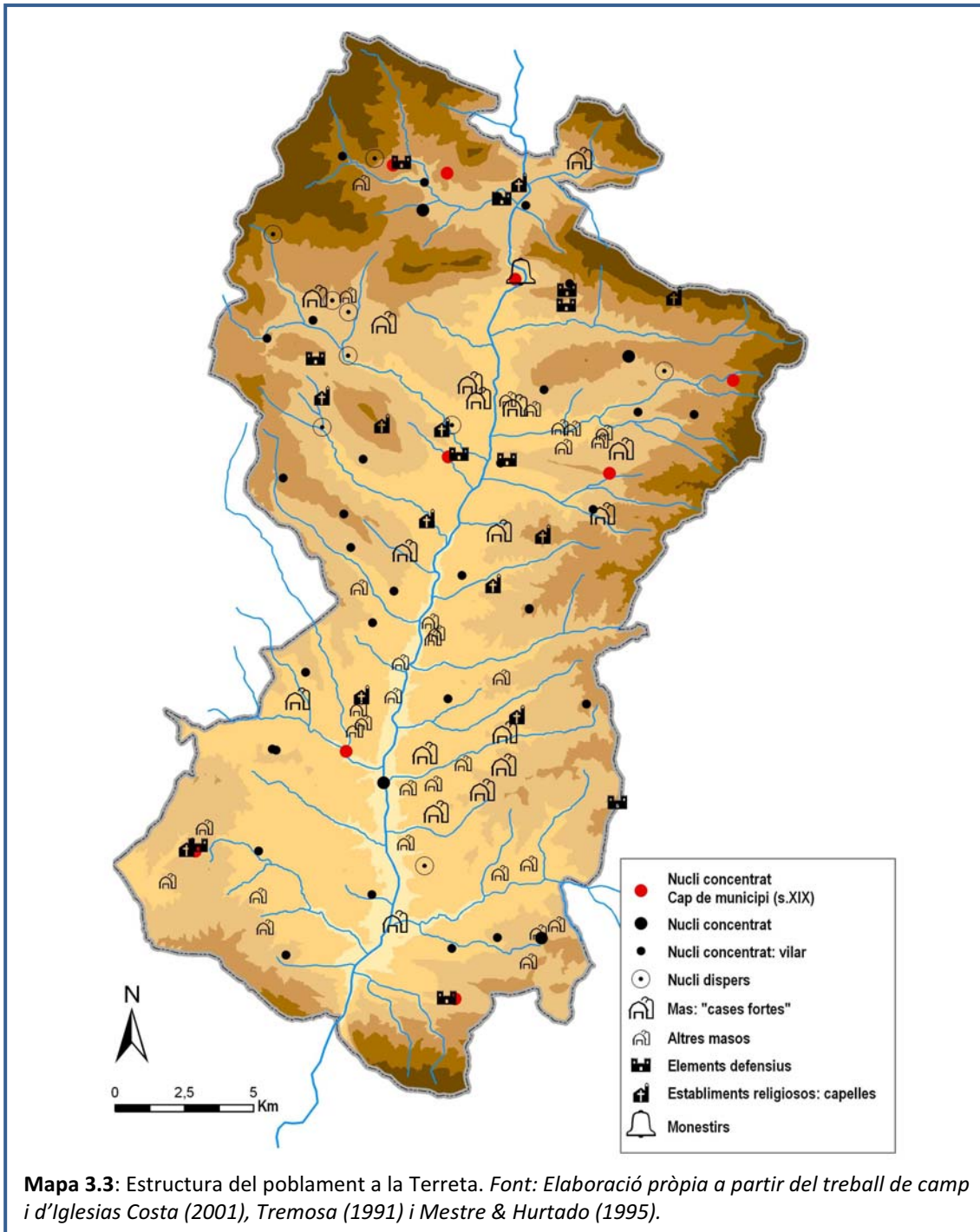
En el context ribagorçà, el poblament es troba condicionat, com a factor primordial, per un aïllament secular, lligat a factors de caire orogràfic, però també a circumstàncies històriques.⁵⁵ La formació primigènica d'una xarxa de petits nuclis bigarrats, que respongué a finalitats defensives, va consolidar-se quan tot el territori ribagorçà adquirí fortalesa i homogeneïtat des del punt de vista polític, superant gradualment la seva condició d'espai per a la supervivència. La reproducció i la modificació successiva del model primitiu respon al propi creixement demogràfic: “En anar-se esmicolant la propietat necessària per a viure, fou indispensable de realitzar noves rompudes a expenses dels béns comuns, amb el consegüent establiment de nous nuclis de població” (Solé Sabarís, 1964: 64).

L'estructura dels assentaments conforma un model heterogeni i difícil de classificar, puix que combina pautes de poblament concentrat, semidispers i dispers (Bolòs, 2004), més enllà de la dicotomia “dispers vs. concentrat”. Dins d'aquest esquema, el mas aïllat (relativament estès per tota la Terreta) conviu amb petits nuclis de no més d'una desena de cases⁵⁶ (els *vilars*, categoria que agrupa, segons el mateix autor, nuclis de fins a deu cases i sovint sense parròquia pròpia) i amb els pobles pròpiament dits [mapa 3.3]. Al damunt de la jerarquia se situen un conjunt reduït de nuclis que van exercir un paper rellevant, ja sigui en termes religiosos, comercials o administratius: estem parlant dels antics caps de municipi (Santorenc, Betesa, Sopeira, Areny, Espluga de Serra, Sapeira, Alsamora, Montanyana i Viacamp). En altres municipis, el model semidispers dominant no va afavorir la presència d'un poble preeminent (com en els casos de Castissent i de Cornudella de Valira). En aquest segon cas, l'absència d'un nucli central provocà, fins i tot, que la denominació del municipi (actualment desaparegut) no coincidís amb cap dels pobles que l'integraven (Daumas, 1976), sinó amb el topònim d'un castell documentat des del segle X (Iglesias Costa, 2001).

---

⁵⁵ “Durant la major part de l'edat mitjana, les valls altes aragoneses, aïllades de l'exterior, van esdevenir refugi, la qual cosa va provocar una elevada ocupació del sòl, contribuint a agreujar l'isolament” (Daumas, 1976: 85).

⁵⁶ En una descripció individualitzada dels pobles de la Terreta, Tremosa (1991) realitza un recompte de les cases que constituïen cada poble a mitjan segle XX. Dels 44 nuclis estudiats (dels quals excloem els nuclis de Giró, Soliveta i Coscollà, fora del nostre àmbit estudi), fins a 26 comptaven amb 10 cases o menys. La relació de nuclis és la següent: Santa Eulàlia, Casterner de les Olles, Llastarri, els Molins, Ovís, Pallerol, els Masos de Tamúrcia, Torogó, el Castellet, Aulàs, Esplugafreda, Escarlà, Claramunt, la Clua, Puimolar, el Sas, Sant Martí del Sas, Ribera de Vall, Suerri, Claravalls, Puifel, Soliva, Tresserra, Colls, la Móra de Montanyana i Torre Baró. A més, cal afegir els pobles de Viacamp (14 cases) i Lliterà (18) (Madoz, 1989), que no apareixen a l'anàlisi de Tremosa [vegeu el mapa 3.3].

De fet, l'absència de poblament concentrat s'estén, a grans trets, al llarg del tàlveg de la vall principal. Això s'explica per la tendència dels pobladors primitius a ocupar indrets elevats i protegits, relativament allunyats de les vies de penetració més fàcil.⁵⁷ D'aquesta manera, els

⁵⁷ La següent cita descriu magníficament un dels trets propis del país: "Entre Sopeira i El Pont de Montanyana hom pot viatjar més de disset quilòmetres al llarg de la ribera d'Areny sense trobar cap altre lloc habitat que un establiment enmig d'un terrer serè, cuidadosament treballat pels pagesos dels masos, llogarets i pobles situats als vessants, entre els quals destaca Areny, situat aproximadament a un quilòmetre de la Noguera Ribagorçana, adossat a sota d'un *hot back* de gresos vigorosament redreçat i

terrenys de clara dinàmica fluvial que ressegueixen la Noguera Ribagorçana van ésser poblats posteriorment (segles XV-XVI), acollint la quantitat més representativa de masos aïllats de la Terreta.⁵⁸ Aquest model “consisteix en l’existència d’una o dues grans cases a cada terme, necessitades de mà d’obra per a l’explotació agropecuària i que tenen una important font d’ingressos mitjançant la ramaderia; un conjunt de cases mitjanes autosuficients (que no autàrquiques) i una majoria de cases petites, molt volàtil i flexible, que necessiten ingressos externs a l’explotació per tal de reproduir-se” (Bonales, 2004: 179). En qualsevol cas, hem de fer notar que no estem parlant, ni de bon tros, d’un poblament dispers regit per la *masia* (entesa com la unitat de poblament típica de la Catalunya Vella).

Al costat de les necessitats defensives, les possibilitats d’explotació de la terra també han contribuït a conformar aquesta heterogeneïtat. Per exemple, alguns nuclis situats en llocs elevats i ben protegits en termes militars (com Claravalls, a 1.070 m d’altitud) han tingut històricament avantatges relacionats amb l’àrea conreada: així, “quan els camps estan disposats a banda i banda d’una alineació, sembla preferible instal·lar el nucli de poblament a sobre d’un cim, proper a un coll, lleugerament exposat a migdia, de manera que queda a mig camí dels dos sectors conreats” Daumas (1976: 165). Aquesta situació no resulta excepcional (altres nuclis estan situats en indrets elevats i isolats, des d’on hom domina visualment el territori (com en els casos d’Espills i de Claramunt i, fins a cert punt, de Tercui, de Viacamp i de Castellnou del Montsec –aquests tres darrers situats a menys de 1.000 m). El que resulta més difícil trobar són casos on el terreny conreat superi la carena i s’estengui per l’obaga. Precisament Claravalls havia posseït conreus a la obaga, fet que el diferencià de la resta dels assentaments, que solen quedar emplaçats al vessant sud.⁵⁹

---

culminat al seu cim per una fortalesa que va ser ocupada per una guarnició fins el 1740” (Daumas, 1976: 169) [*la traducció és nostra*].

⁵⁸ Fins al punt que al llarg de la vall de la Noguera Ribagorçana, especialment entre Sopeira i el Pont de Montanyana, es troben algunes de les “cases fortes” de la Terreta (és a dir, aquelles amb una tradició dilatada i un patrimoni familiar extens). D’aquestes, Tremosa (1991: 49) en cita els masos de Barrugat i Sant Andreu (ambdós coberts per l’embassament d’Escalaes), Miquelet d’en Llosa, Farràs, Jaumet, Concurrèl, Grau de Sopeira (que es correspon a l’antiga casa, de mateix nom, a Llastarri), Arturo o Alturo, Mas d’Avall, d’Enfort, de Ribera, Casa Riba, Masies de Montanyana i Casa Llera. Encara caldria afegir el mas de Mont-rebei, que quedà fora de l’estudi de Tremosa.

⁵⁹ “Les établissements humains ne gagnent pas haut du versant, on l’a vu, que dans le cas où une partie des champs est installée sur l’autre versant, au nord. C’est ce qui explique les différences de site entre deux hameaux voisins du municipe d’Aren, Berganuy et Claravalls construits à la soulane de deux serres parallèles séparées par de profonds vallons d’affluents de la Noguera Ribagorçana. Le premier se trouve à 867 mètres d’altitude sur un replat, au cœur d’un terroir entièrement cantonné sur ce versant, avec des champs à la fois au-des-sus et au-dessous. Claravalls se perche au contraire presque au sommet de la serre, à 1.095 mètres, car ce site permet des communications meilleurs avec les divers éléments du terroir cultivé qui s’étend à la fois autour du hameau mais aussi à l’obaga où on dispose d’un replat structural favorable aux labours” (Daumas, 1976: 169-170).

Totes aquestes circumstàncies expliquen la disposició simètrica del sistema de poblament de la Terreta. En aquesta zona del Prepirineu, els nuclis s'ubiquen a banda i banda de la Noguera Ribagorçana i en entorns amb unes característiques geològiques gairebé idèntiques, com si el riu actués com un gran mirall. D'aquest fet trobem exemples tant al nord (Aulet i Casterner de les Olles), com al sector mitjà (Areny i Orrit; Soperuny i Espluga de Serra; Claravalls i Espills), o al sud (Montgai i Alsamora). Aquests dos darrers comparteixen una localització veritablement singular: Montgai es troba ubicat “al peu d’una cornisa elevada, sota una cresta de gresos del maastrichtià dominant una estreta franja monoclinal de margues del campanià i on s’alternen el cereal i l’olivera” (Daumas, 1976: 170). Si bé és cert que avui dia els conreus han desaparegut en aquest indret, aquesta mateixa imatge es pot observar a l'altra banda de la gran vall, al poble d’Alsamora, també protegit sota una cornisa i al fons d’un gran monoclinal, que connecta aquest sector amb el vessant de la Noguera Pallaresa, i que s’anomena *La Feixa*, tal i com hem assenyalat en diverses ocasions anteriorment.⁶⁰

També és de destacar la posició dels nuclis de Soperuny (1.227 m) i d’Espluga de Serra (1.178 m), situats a les capçaleres de dues valls secundàries i subsidiàries respecte a la vall principal. Tot i les evidents diferències morfològiques,⁶¹ no deixa de ser interessant la seva ubicació, a resguard de parets verticals de conglomerats i en punts clau del sistema viari tradicional: Soperuny, molt proper del camí que connecta Areny amb la vall de l’Isàvena pel Coll de Vent; Espluga de Serra, sobre el camí que menava a Tremp, la Pobla de Segur i Salàs de Pallars.

En aquest context, cal afegir un altre aspecte clau per comprendre el territori. Ens referim a la propietat de la terra. En un principi, els orígens de la colonització carolíngia (i la posterior consolidació del poder comtal) es vinculen amb la gran propietat. Les donacions als monestirs foren la principal causa de la concentració de terres, encara que existien altres formes de colonització, com les *aprisio* (Chandler, 2002), que produïren conflictes entre els que es van beneficiar dels privilegis concedits a la terra (*hispani*) i els habitants locals (*pagenses*) o, el que ve a ser el mateix, entre el poder imperial i el comtal. La terra s’atorgava en grans lots, afavorint (al costat de factors de naturalesa demogràfica) que la densitat de població mai no assolís nivells crítics.

Ja a partir dels segles XI i XII es produí la fragmentació de la propietat feudal (dels termes castrals) “per la pressió i expansió dels castlans i les donacions comtals” (Bonales, 2004: 170). La delimitació dels termes resultava quelcom canviant i dependent de l’equilibri de

---

⁶⁰ El cas d’Alsamora es tracta de forma més detallada a l’epígraf 4.2.2.

⁶¹ Espluga de Serra és un nucli compacte de cases ordenades al voltant d’un petit promontori, mentre que Soperuny –ja abandonat– resultava de la suma de vivendes semidisperes.

forces entre els pagesos, els senyors feudals i els “ajuntaments” (embrionàries corporacions municipals). Algunes hipòtesis (Bonales, 2004) apunten que, després de la crisi de la baixa edat mitjana (segle XIV), el descens generalitzat de població va provocar canvis importants en el model d’ocupació del territori, almenys en indrets com la Feixa. Un model de baixa densitat de població va permetre, sobre la base de la gestió col·lectiva dels recursos, “el manteniment de gran part del paisatge heretat, model que es mantindrà fins als segles XIX i XX” (Bonales, 2004: 166). Fins i tot existeixen casos de desaparició de nuclis poblats, com Sant Vicenç d’Olb (a la confluència del barranc de Miralles amb la Noguera Ribagorçana) (Bolòs, 2004), o els nuclis de Fabregada, Vilabella, Vilamolera i Altimiris, entre Sant Esteve de la Sarga i Mont-rebei (Bonales, 2004; Sancho i Planas, 1997).

Aquest model “de baixa densitat” apunta a un doble procés complementari: d’una banda, una individualització gradual de la propietat i, de l’altra, la consolidació d’un espai de propietat i d’ús col·lectiu, (és a dir, els terrenys comunals). Aquests territoris exerceixen a la Terreta (com a la majoria del Pirineu i del Prepirineu central) un paper decisiu, sense el qual no es podrien comprendre les relacions humanes ni els paisatges.⁶² Tant és així, que la presència d’aquests terrenys va permetre la reproducció del mode de vida pagès (Bonales, 1999), que a la Terreta, com al conjunt de les terres catalanes, estava basat en l’institució de l’hereu (Tremosa, 1991). Gràcies al conreu en terrenys comunals, els pagesos amb menys recursos (els *cabalers* o descendents que no heretaven la casa principal) tenien possibilitats de supervivència –en la mesura que els era permès explotar el comunal (o, com a mínim, determinats sectors) per a les seves necessitats.⁶³

Per tant, tot apunta al fet que el procés desamortitzador acabà de modelar la configuració de la fesomia dels comunals a la Terreta.⁶⁴ Al respecte, i d’entrada, podem apuntar a la hipòtesi que les desamortitzacions van provocar un canvi més aviat superficial al territori, especialment en comparació amb el que van representar en altres indrets a

---

⁶² Bonales (1999: 38) afirma que, al segle XIX, els comunals assolien el 74,63% de la superfície total municipal a Espluga de Serra, mentre que a Sapeira i a Sant Esteve de la Sarga representaven més del 50%, i a Fígols de Tremp entre el 25 i el 50% (*op cit*, p. 172).

⁶³ “A les poblacions de muntanya baixa i mitja [es refereix a la Conca de Tremp, incloent la Terreta] les cases noves (...) obtenen els primers productes per cobrir la reproducció anual mitjançant l’esboïgament del comunal.” (Bonales, 1999: 52). Aquest mateix autor considera que el blat i les patates semblen ser els dos conreus principals en aquest tipus de terrenys. Afirma també que aquesta tècnica es troba documentada als termes de tots els municipis del vessant esquerre de la Noguera Ribagorçana durant la segona meitat del segle XIX (Espluga de Serra, Sapeira, Fígols de la Conca i Sant Esteve de la Sarga) (Bonales, 1999: 61). Malgrat que no disposem d’aquesta informació pel vessant aragonès, ni que aquestes pràctiques no apareguin en documents com Madoz (1989), l’afinitat territorial amb els municipis del costat català ens impulsa a pensar que aquestes pràctiques també hi eren presents.

⁶⁴ Al capítol 4 (epígraf 4.3.1) desenvolupem aquesta qüestió i la posem en relació amb l’evolució històrica del paisatge.

Espanya.⁶⁵ A grans trets, aquestes operacions només van afectar la titularitat dels terrenys, sense alterar els seus usos, com a mínim inicialment. De fet, les poques finques que el Ministeri d'Hisenda va poder subhastar⁶⁶ van acabar en mans dels mateixos veïns, que es van associar en comunitats de propietaris (Bonales, 1999: 121). Moltes d'aquestes comunitats persisteixen actualment com a comunitats de béns o societats civils, i segueixen ostentant la propietat dels terrenys de forest.⁶⁷ Aquestes comunitats tingueren un paper força continuista de les antigues institucions,⁶⁸ de manera que el resultat de tot plegat va ser el manteniment de l'aplicació anterior del comunal, que continuà tenint una gran transcendència, fins i tot després del procés desamortitzador (Gracia, 1972; Tremosa, 1991; Bonales, 1999).

c) El mode de vida pagès

Les activitats humanes de major pes en la societat i en la vida econòmica de la Terreta han estat les relacionades amb el mode de vida pagès i, amb un paper primordial, la ramaderia i l'agricultura. Una vegada més, hem de partir d'un context on les característiques orogràfiques i edàfiques del país configuren "un territori d'escassa superfície cultivable" (Bonales, 2004: 186), on la terra de conreu ha posseït un valor difícilment calculable. En general, l'agricultura tradicional s'ha basat en el conreu de cereals de secà (especialment blat i, en un segon pla, ordi i civada –Tremosa, 1991: 175), configurant paisatges en camps oberts, com a la resta del Prepirineu central (Daumas, 1976). Aquesta agricultura tenia un tarannà clarament orientat a la subsistència, car cada casa procurava cobrir les seves pròpies necessitats alimentàries.

---

⁶⁵ Vegeu, al respecte, l'article d'Ortega Santos (2001) sobre l'impacte de les desamortitzacions a Andalusia.

⁶⁶ En aquell moment, el poder central era l'únic impulsor de la liberalització dels béns comunals, amb l'important matís que aquesta posició fou especialment defensada pel Ministeri d'Hisenda, mentre que el de Foment (amb el seu flamant cos d'enginyers forestals) va intentar incloure criteris relatius a la conservació de les forests per a aturar la venda indiscriminada. D'altra banda, a la Conca de Tremp, ni la Diputació, ni els ajuntaments, ni els veïns eren favorables a aquestes operacions, s'hi oposaven frontalment i prenen mesures –tant legals com il·legals– per evitar-les (Bonales, 1999).

⁶⁷ En el cas del municipi d'Areny, la "Sociedad Montes Comunes de Arén", la "Sociedad Montes Comunes de Sobrecastell" i la "Sociedad Montes Comunes de Betesa" són les tres que controlen gran part de les forests del terme municipal, moltes d'elles replantades a partir dels anys 1950. També existeixen aquest tipus de societats als altres municipis de la Terreta aragonesa (tant al Pont de Montanyana com a Viacamp i Lliterà). En el cas de Tremp, la major part de les forests han acabat a les mans del Consistori, en un procés impulsat pel despoblament i executat amb les fusions municipals. Desenvolupem aquest tema als capítols 4 i 6.

⁶⁸ El seu objectiu era "poder ser reconegudes com a propietàries per la normativa liberal, mantenint i reforçant el caràcter d'explotació tradicional del comunal en el marc de sociabilitat comunitària" (Bonales, 1999).

En una agricultura de baixos rendiments, el guaret (en el sistema de dues fulles) exigia treballs al llarg de les quatre estacions per poder aprofitar aquesta situació de repòs.⁶⁹ Daumas (1976: 421) ens parla de la pràctica ancestral d'una rotació de conreus triennal a les terres més properes als nuclis poblats, que disposaven d'una font abundant de fems. La pràctica del guaret començà a ser substituïda, més endavant, pel conreu de lleguminoses o plantes farratgeres (com l'esparceta –o trepadella– i l'alfals) a indrets més afavorits (com a l'horta d'Areny).

De forma paral·lela a aquesta tendència endògena, és cert que a partir dels segles XV i XVI es desenvolupa al Prepirineu una certa especialització en el policonreu. En aquesta nova tessitura hi destacà la vinya, que permeté proveir de vi a l'alta muntanya. A més, “les àrees de major altitud del Prepirineu (...) entraran en aquesta estructura productiva i comercial mitjançant la producció de cereal i, sobretot, mitjançant la ramaderia i l'ofertament de pastures d'hivern, tardor i primavera, fet que afavorirà que es mantingui el baix nivell poblacional de la zona” (Bonales, 2004: 180). En el cas concret de la Terreta, és possible que les condicions d'aïllament secular que la caracteritzen limitessin, en certa manera, l'especialització agrícola; tanmateix, això no significa que no existís cap tipus de comerç vers l'exterior.⁷⁰ Per a il·lustrar aquesta idea, apuntem que, al segle XIX, la presència de la vinya estava estesa a gairebé tot el terror dels pobles.⁷¹ De fet, el vi era el producte comerciable per excel·lència a la Terreta, essent Areny el cas més representatiu.⁷²

Enmig d'aquest domini indiscutible del secà (Tremosa, 1991; Bonales, 1999), l'aprofitament dels recursos hídrics ha estat quelcom recurrent.⁷³ Tanmateix, el regadiu ha

---

⁶⁹ “Durant aquest període de repòs, la terra s'oxigenava llargament, car es llaurava dues o tres vegades. Aquestes tres llaurades eren molt importants, i cada una d'elles tenia un verb propi: «emprimar, mantornar, tercear». La gent reconeixia els bons resultats d'aquestes pràctiques amb la dita següent: «Qui emprima i tercea, briva i femea»” (Tremosa, 1991: 177).

⁷⁰ De fet, quan titllem la Terreta d'espai *aïllat* no ens estem referint a un territori autàrquic i autosuficient, sinó a un espai on dominaven unes pautes comunes a l'hora de gestionar aspectes claus del territori com la propietat de la terra, el model familiar o la capacitat d'autogestió dels recursos individuals o col·lectius. En definitiva, el que Moreno Fernández (2004: 68) anomena “la lògica social i els instruments institucionals de l'estabilitat” [*la traducció és nostra*].

⁷¹ Madoz (1989) recull informacions sobre la producció de vi en un important grup dels nuclis de la Terreta, tots situats a menys dels 1.000 m d'altitud (amb l'excepció d'Espills) i relativament a prop de la Noguera Ribagorçana, a la part més baixa del país: Areny, Sopeira, Sapeira, Tercui, Escarlà, Espills, Esplugafreda, Girbeta, Montanyana, Alsamora, la Torre d'Amargós, Lliterà, Orrit, Castellnou del Montsec, la Clua, Claramunt, i Viacamp. En la pràctica totalitat dels casos, el vi és qualificat com “de mala calidad”, o es parla d'una producció escassa (per a l'autoconsum).

⁷² Des d'aquesta població s'exportava vi cap al Pirineu o cap als mateixos nuclis propers, com Betesa, on funcionava un intens intercanvi amb les patates, com a mínim des de mitjan segle XIX (Madoz, 1989) i que es mantingué fins a la segona meitat del segle XX (Tremosa, 1991: 177).

⁷³ Ja al segle VII, al Pla del Freixenet (entre Sopeira i Areny) existia una petita xarxa de canals de reg (Barrull, 2001).

representat sempre una excepció dins del paisatge agrari del país. En realitat, la disponibilitat real d'aigua era molt més limitada que la potencial: només els recursos de les fonts escampades pel territori permetien el seu aprofitament, perquè les difícils condicions orogràfiques impediaven sovint un accés directe a l'aigua dels cursos fluvials.⁷⁴ En aquesta tessitura, només la franja de la vall principal permetia irrigar, de manera organitzada, una estreta franja d'horta.

Sigui com vulgui, al llarg de la història s'han succeït diferents estratègies de regadiu al país (Tremosa, 1991). En primer lloc, el *tradicional* o *familiar*,⁷⁵ practicat mitjançant una captació directa de l'aigua i sense grans conduccions a les terres circumdants dels pobles de la vall, com també per part dels masos que podien obtenir recursos dels barrancs (com succeïa al mas de Fumàs amb el barranc de Tercui, per exemple).⁷⁶ Un altre tipus de pràctica comportà l'organització de conduccions artificials d'aigua (sèquies), amb la qual cosa la irrigació passava a ser una activitat col·lectiva.⁷⁷

En relació amb la ramaderia, no cal dir que la cria de bestiar quedava lligada a les necessitats de cada casa; és a dir: alimentació i treball al camp. A efectes de la primera, cada casa procurava disposar d'una parella de porcs (coneguts al país com *tocinos*); pel que fa a les tasques al camp, aquestes exigien animals de tir, que a la Terreta solien ser bous i, en menor nombre, mules o rucs (Tremosa, 1991: 201). Tanmateix, el tipus de bestiar que ha predominat tradicionalment en termes quantitius (no pas en termes de base socioeconòmica) ha estat l'oví (Tremosa, 1991; Bonales, 1999). Els ramats complien una funció que ultrapassava la de la pura subsistència individual, i la seva relació amb els usos del territori resulta un factor de primer ordre per a comprendre la dinàmica de l'espai no conreat. A més, al voltant seu existia l'ofici i la figura del pastor, d'importància fonamental a la Terreta i vinculada amb la transhumància (Tobaruela i Tort, 2003).⁷⁸

---

⁷⁴ A través del diccionari de Madoz sabem que la presència del riu no implicava l'ús de les seves aigües en determinats nuclis propers a ell, a causa de "la mucha elevación del terreno" (a Tercui o a Espills) o "por la profundidad de su cauce" (a Escarlà, a Girbeta, a Castissent, a Casterner de les Olles).

⁷⁵ "A principis de segle, l'única i tradicional terra de regadiu de la Noguera era l'hort de la família. Totes les cases en tenien. D'aquest trosset de terra n'havien d'extreure tot un complement alimentari bàsic per a la subsistència de persones i petits animals domèstics: patates, verdures, mongetes, etc. Aquests horts tenien una superfície reduïdíssima: estaven situats vora les fonts, el riu Noguera o els diferents barrancs; altres vegades hom construïa «tolls» o basses, per tal d'aprofitar l'aigua de la pluja" (Tremosa, 1984: 169)

⁷⁶ Així ens ho ha explicat un fill d'aquest mas en una entrevista realitzada [E.4].

⁷⁷ La qüestió del regadiu a la Terreta és un assumpte important per la seva significació paisatgística i territorial. Per aquesta raó serà tractat amb detall a l'epígraf 4.2.1, com també al 6.1.2.

⁷⁸ Al conjunt de converses que aquests autors van mantenir amb Antonio Roman, pagès (ja desaparegut) de Casa el Majo de Sapeira, es pot llegir que "la Terreta, pel fet de ser un territori situat (...) a les portes del que nosaltres anomenàvem *la muntanya*, ha estat un país força resseguit pels pastors amb les seves

No voldríem cloure aquest repàs sense fer una breu al·lusió a altres activitats econòmiques complementàries. Ja hem esmentat l'ofici de pastor, al qual cal afegir el de segador ("garber" –Tobaruela i Tort, 2003: 16) o llenyataire. Però cal fer menció de molts altres oficis registrats a la Terreta, relacionats amb l'artesania, a la producció de béns de consum (sastres, bataners, teixidors i els ferrers) o al comerç (traginers i comerciants) (Tremosa, 1991).

3.3.2 Ruptura i continuïtat a partir de la segona meitat del segle XX

En aquest darrer epígraf del capítol hem volgut individualitzar els canvis ocorreguts durant els darrers 100-150 anys a la Terreta. Dos han estat els motius que ens han impulsat a fer-ho: en primer lloc, perquè creiem que durant aquest període més proper als nostres dies, les transformacions han adoptat un caràcter més ràpid i més intens, i amb un elevat grau d'irreversibilitat –i aquí rau la novetat. Això no significa que estiguem en disposició d'afirmar, sense cap tipus de dubte, que les darreres transformacions han estat més transcendents que determinats processos històrics; en qualsevol cas, sí que podem constatar que la velocitat que han adoptat, juntament amb les conseqüències que se'n deriven, les fan dignes d'una atenció especial des de la geografia. El segon grup de causes té a veure amb la nostra investigació: en efecte, amb motiu del nostre interès a analitzar els canvis recents a la Terreta, hem considerat oportú posar l'accent en la darrera centúria, per poder comprendre millor els canvis analitzats cartogràficament al següent capítol.

Hem organitzat l'epígraf en quatre apartats, que tracten de posar en relleu els factors i els agents impulsors de les transformacions contemporànies. En alguns casos, com en l'aprofitament hidroelèctric, resulten ben fàcils d'identificar. Altres successos són, alhora, causa i conseqüència (despoblament), mentre que uns altres resulten, més aviat, els efectes d'unes tendències generals (transformacions agràries i en altres facetes del territori). En qualsevol cas, es produeix en tots ells una constant comuna, que és la influència permanent de determinats agents externs en les transformacions del territori (Arqué *et al*, 1982).

---

ramades. Cap amunt, en direcció a les terres altes, quan s'acostava el bon temps. Cap avall, envers la terra baixa, en començar la tardor." (p. 14)

a) L'exploració hidroelèctrica

Les grans obres hidroelèctriques a la conca de la Noguera Ribagorçana (des de la seva capçalera fins al seu curs baix), dutes a terme entre els anys 1946 i 1984⁷⁹ (encara que van afectar més intensament el territori durant les dècades de 1950 i 1960), personalitzen l'obertura a l'exterior de tota una regió pirinenca, com és la Ribagorça. Hom pot dir, doncs, que les repercussions de l'electrificació superaren clarament la seva dimensió estrictament lligada a la producció energètica, perquè van alterar profundament les possibilitats econòmiques de tot el territori ribagorçà a través de la construcció d'infraestructures de comunicació,⁸⁰ entre d'altres factors (Solé Sabarís, 1964: 68). L'altra cara de la moneda va anar lligada a la liberalització del mercat de l'energia, fet que provocà que la dependència vers el territori respecte de les fonts productores d'energia quedés completament distorsionada, amb els seus efectes pertinents (Urteaga, 2003).⁸¹

Sigui com vulgui, la llavor del canvi la va fer germinar una idea ben concreta: explotar el potencial que el riu oferia per a la producció d'electricitat,⁸² cara a la demanda urbana i industrial creixent que, amb el desenvolupament del segle XX, començava a exigir solucions. En poques ocasions pot explicar-se un fenomen d'aquest calibre a través de la història individual d'un personatge. Però en l'electrificació de la Noguera Ribagorçana hi ha una excepció: parlar d'aquestes transformacions és parlar de Victoriano Muñoz Oms, enginyer de camins lleidatà, fundador de l'Escola d'Enginyers de Camins de Barcelona i personatge clau en la història del planejament d'infraestructures a escala catalana i espanyola.⁸³ La seva visió privilegiada del territori el convertí en un personatge pioner, capaç de reflexionar sobre les

---

⁷⁹ Dates corresponents amb els anys de la Fundació de l'ENHER (1946) i de l'acabament de la darrera intervenció a la conca (Embassament de Llauset), el 1984.

⁸⁰ La construcció d'infraestructures de transport al Pirineu central fou un procés lent, que arrenca a mitjan segle XIX (molt abans que qualsevol política hidrològica) amb els intents –frustrats– de portar el ferrocarril [figura V.1 (annex V)]. Amb l'expansió de l'automòbil es va modificar el plantejament, amb la construcció –més reeixida, però igualment lenta– d'una xarxa de carreteres que, a més, seguia unes pautes “de drenatge”, és a dir, que les rutes sortien de la terra baixa i “anaven ascendint amb els cursos dels rius principals de la serralada (...), en una escalada progressiva cap a les capçaleres de les valls que relegava la superació dels interfluvis entre les valls o entre França i Espanya a les darreres etapes de la construcció de la xarxa” (Herranz Loncán, 2002: 210) [la traducció és nostra]. En aquest cas, la política hidrològica ja estava engegada i, per aquesta raó, la seva vinculació resulta directa a la vall de la Noguera Ribagorçana.

⁸¹ Aquesta darrera circumstància és tractada als capítols 6 i 7.

⁸² “La misión era bien concreta: arrancar al río todo su potencial energético que atesora” (Vallés, 1949: 7).

⁸³ A més de participar en nombrosos projectes d'enginyeria relacionats amb les infraestructures de transport, Muñoz Oms destacà per redactar, el 1935, el Pla d'Obres Públiques de Catalunya, que va representar un precedent de primer ordre fins i tot per a la política actual d'infraestructures de la Generalitat (Tort & Tobaruela, 1999).

enormes possibilitats de la conca de la Noguera Ribagorçana ja en la dècada dels anys 1920, quan solia visitar la zona amb grups excursionistes (Tort & Tobaruela, 1999).

Un cop va acabar els estudis d'enginyeria, de seguida es va dedicar a l'estudi de la conca. El seu esforç va culminar quan va aconseguir la implicació de l'Estat (a través de l'*Instituto Nacional de Industria*) per dur a terme el seu projecte. Així, el 1946 "tres fets van ocórrer (...) que significaven el *surge et ambula* del riu Noguera Ribagorçana: el Decret del Ministeri d'Obres Públiques, del 5 d'abril, que concedia a l'«*Instituto Nacional de Industria*» la reserva hidroelèctrica integral de l'esmentat riu i dels seus afluents; el Decret de la Presidència del Govern, del 12 de juliol, que encomanava a l'esmentat *Instituto* la creació d'una empresa per a dur a terme l'execució de l'esmentat aprofitament integral; i la constitució, el 7 de desembre, de l'«*Empresa Nacional Hidroeléctrica del Ribagorzana*» encarregada d'aquella tasca" (Vallès i Pujals, 1949: 7).⁸⁴

Les obres a la Terreta començaren el 1947 amb el pantà d'Escales, i no van acabar fins el 1959 (any en què va entrar en funcionament la central del Pont de Montanyana). La potència instal·lada en ambdues centrals suma 112 MW (Solé Sabarís, 1964: 70), xifra que representa un 20% del la potència instal·lada al llarg del curs del riu (577 MW), i un 3% dels recursos de tota la conca de l'Ebre (3.771 MW).⁸⁵ Els efectes que aquesta intervenció va generar a l'àrea d'estudi s'estenen per la totalitat del territori, més enllà de les hectàrees directament afectades pel pantà d'Escales i la cua del de Canelles.⁸⁶ En citem tres: la gestió dels recursos hídrics (i, de retruc, els impactes sobre l'agricultura); les repoblacions forestals i, naturalment, les repercussions socials i demogràfiques (que seran tractades al següent epígraf, dedicat a la despoblació recent, així com als capítols 6 i 7).

El primer element que va haver de patir una forta reestructuració amb la irrupció de l'empori hidroelèctric fou, òbviament, el conjunt de pràctiques, d'agents i d'actors relacionats amb l'aprofitament de l'aigua del riu. L'ENHER va obtenir una concessió monopolística del riu, amb la qual cosa es convertí en l'actor més ben posicionat a l'hora de renegociar les condicions d'ús amb els usuaris, individuals i associats (en un escenari molt desigual en relació amb les parts negociadores). El riu quedava per decret absolutament regulat en tot el seu recorregut:

---

⁸⁴ La traducció és nostra.

⁸⁵ Font: CHEBRO <<http://www.chebro.es/usosIndustriales.htm>>.

⁸⁶ La bibliografia consultada ens ha permès identificar diversos elements constructius que van quedar per sota de la línia de superfície d'Escales, des de pobles (Aulet i Casterner de les Olles, que no van quedar submergits, però el nivell de les aigües arriba ben bé a les primeres cases), establiments religiosos (el cas comentat del monestir de Lavaix, al Pont de Suert), masos (els casos citats de Barrugat i Sant Andreu, a més del mas de Mont-rebei, que va quedar afectat per la cua de Canelles, encara que el nivell màxim de les aigües no l'ha arribat a cobrir) o molins (el molí fariner d'Agustí, a Santorenc – Tremosa, 1991: 222)

en aquest sentit, l'actuació més agressiva (encara que amb un impacte visual no comparable amb el de les grans rescloses) tingué lloc al tram de riu entre la presa d'Escales (concretament, al contraembassament de Sopeira) i el salt del Pont de Montanyana. El canal subterrani construït (citat anteriorment) va implicar un esllanguiment radical del cabal del riu que estroncà els nombrosos esforços per a regular el regadiu a la vall,⁸⁷ i que encara determina la situació actual dels seus aprofitaments en tots els sentits.⁸⁸

A més del regadiu, hem de parlar d'altres qüestions que van entrar en disputa, com la mateixa generació de l'energia. Des dels anys 1920, els molins de la Terreta també aprofitaven la instal·lació per a generar electricitat (Daumas, 1976: 575; Tremosa, 1991: 229).⁸⁹ El cas més il·lustratiu el va protagonitzar el molí nou d'Areny (anomenat "La Constància"), producte de la iniciativa individual d'un veí d'Areny, que el 1905 va constituir una societat amb 32 accionistes (Tremosa, 1991: 229), tots vinculats amb la Terreta. Aquest establiment (que, a més de produir farina, també generava electricitat) va haver de reconvertir la seva activitat en arribar l'empresa hidroelèctrica.⁹⁰

Apuntem encara una darrera reflexió lligada amb l'aprofitament de l'aigua d'un indret concret per a la generació d'un negoci (inicialment públic, ara totalment privatitzat)⁹¹ per part d'agents externs, i els efectes que aquest fet genera sobre les condicions de la població local. Tremosa (1991: 231) va calcular que, per als anys 1980-81, les quantitats d'energia produïda pels municipis de la Terreta superava en 7,6 vegades el seu propi consum. Amb aquesta dada intentava demostrar la desproporció existent en el balanç elèctric del món de la muntanya, alhora que reivindicava el reconeixement de mesures compensatòries, tot recolzant-se en el "cànon energètic".⁹²

---

⁸⁷ Vegeu epígraf 4.2.1.

⁸⁸ Vegeu epígraf 6.3.2.

⁸⁹ És freqüent trobar-se amb petites estacions de generació i transformació del corrent elèctric anteriors a l'aparició d'ENHER. Al nucli de Santa Eulàlia (TM. d'Areny) hom troba, al costat de l'ermita del mateix nom, un transformador on hi figura l'any 1945.

⁹⁰ "La discussió amb l'ENHER va ésser llarga i va arribar fins al Tribunal Suprem. Després d'un acord provisional, es va signar el definitiu el 28/3/1978. «La Constància» va continuar com a concessionària del subministrament elèctric a la vila d'Areny i va ésser indemnitzada així: lliurament gratuït de 212.990 Kw anuals. La potència de l'alternador és de 22 KVA" (Tremosa, 1991: 229).

⁹¹ L'empresa ENHER va ser objecte, com totes les del sector, d'un procés de concentració (fusió, a la dècada dels 1990, en l'estructura d'ENDESA; i el 1999 amb FECSA, que també pertanyia a aquest mateix grup), i de posterior privatització (ENDESA va passar a mans privades l'any 1998 –Urteaga, 2003). Per tant, en l'actualitat les centrals elèctriques de tota la conca (i de la resta de rius espanyols) pertanyen a una societat multinacional, que controla la producció i la distribució d'energia elèctrica no només a Espanya, sinó també a Llatinoamèrica, i que manté una relació amb els poders polítics d'una altra naturalesa; encara que, tant abans com ara, segueix conservant una posició de privilegi derivada del seu paper com a proveïdora de recursos d'interès públic nacional.

⁹² Sobre la qüestió relativa a les infraestructures energètiques i els múltiples vectors territorials i socials de la problemàtica, vegeu els apartats 6.3 i 7.4.

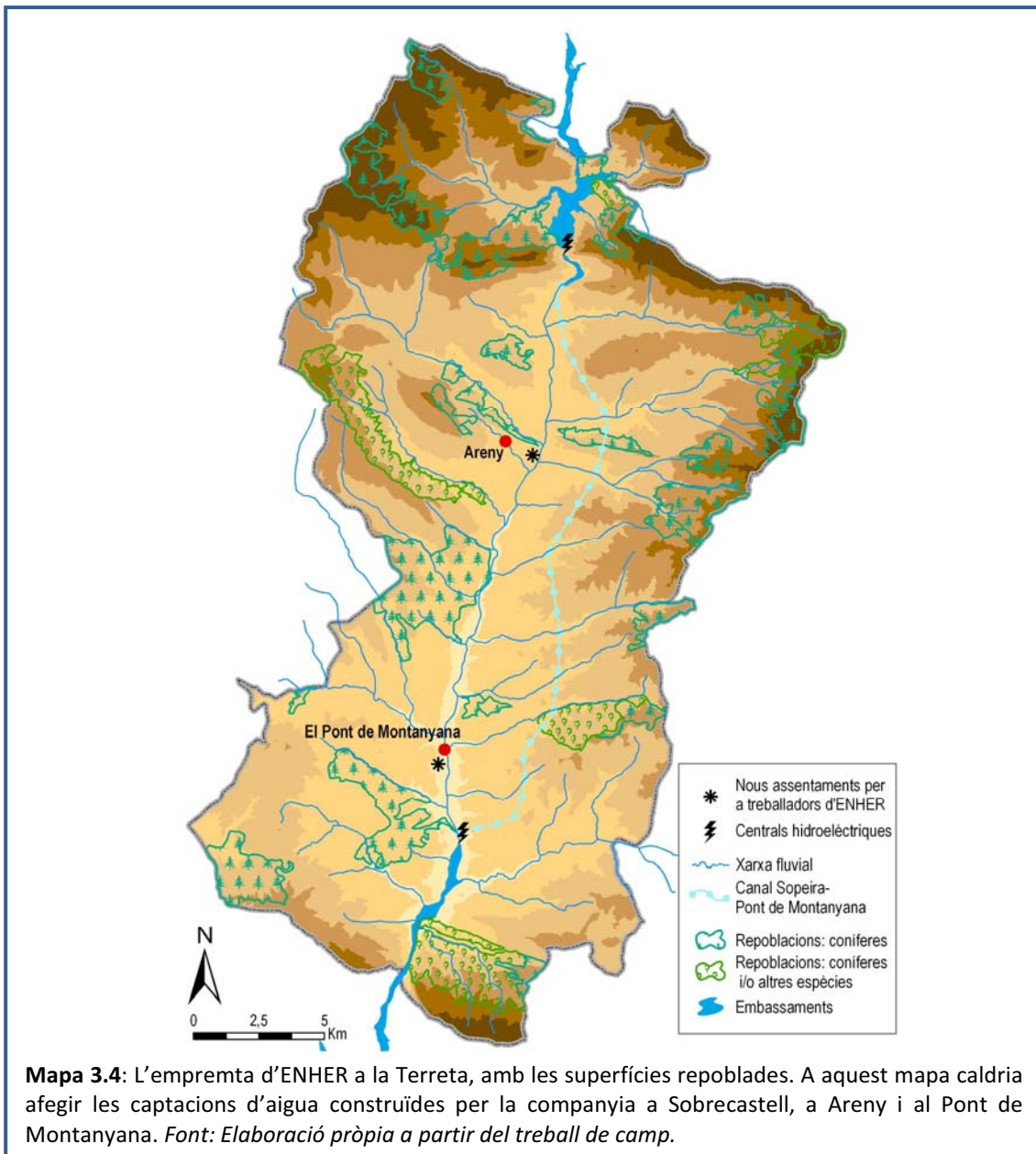

La política d'aprofitament dels recursos del riu a escala estatal va estimular determinades estratègies paral·leles que afectaren grans extensions de territori: ens referim a les repoblacions forestals, les quals, tot i comptar amb una relativament llarga trajectòria temporal, només van funcionar de forma generalitzada quan van quedar estretament vinculades a les obres hidroelèctriques.⁹³ Tractarem la qüestió més directament relacionada amb l'aplicació d'aquestes operacions i les seves repercussions paisatgístiques (que queden reflectides gràficament al mapa 3.4) quan analitzem quantitativament els canvis en les cobertes de sòl, en el següent capítol. De moment ens interessa, simplement, apuntar algunes referències aproximatives: per exemple, l'índex de repoblació (% de superfície repoblada sobre la superfície total municipal) ens mostra, per l'any 1981, ràtios elevades: entre un 30 i un 40% (a Sopeira i a Areny), i d'entre el 40 i el 60% al Pont de Montanyana i a Viacamp i Lliterà (Chauvelier, 1990: 19). A la riba esquerra, les dades són més difuses a causa de la naturalesa de les xifres (que només hem trobat a nivell municipal), encara que no assoleixen els nivells dels dos darrers termes municipals. Respecte de la superfície total repoblada, Tremosa (1991: 168) recull, a través d'una font directa (un antic càrrec responsable de les replantacions al Pont de Montanyana), que a la Terreta s'haurien repoblat, fins als anys 1990, 9.007 ha (la dada no compta amb el municipi de Viacamp i Lliterà, un dels més afectats, que incrementaria aquesta quantitat sensiblement).⁹⁴ En qualsevol cas, aquesta xifra representa gairebé el 18% de la superfície de l'àrea d'estudi.

---

⁹³ Tot i que les arrels d'una idea moderna de repoblament forestal a Espanya es remunten a finals del segle XIX (1888) (Aa.Dd., 2005a: 246) i a principis del XX (amb la *Ley de 24 de junio de 1908 de conservación de montes y repoblación forestal*), no va ser fins la creació, el 1935, del *Patrimonio Forestal del Estado* (PFE), que es van començar a executar les repoblacions de forma massiva en tot l'Estat (Chauvelier, 1990: 12). En relació amb les obres hidroelèctriques, "els primers esforços es van dirigir als voltants dels embassaments, com a conseqüència de les lleis d'octubre de 1941 (sobre atribució a l'estat de les riberes dels rius) i de març de 1968 (sobre possibilitat de declaració de «repoblació obligatòria» a les zones properes als embassaments) (...). No obstant això, en molts indrets va sorgir la necessitat d'actuar també als interfluvis, és a dir, d'atendre d'una forma general tota la conca d'alimentació de la resclosa. Els efectes derivats de la implantació d'un embassament s'estendrien, doncs, més enllà dels seus propis vessants, fins afectar, a vegades, sectors situats als interfluvis a quinze o vint quilòmetres de distància. Aquest és el cas de les rescloses situades a la Noguera Ribagorçana, Cinca mitjà, Éssera, Gállego mitjà (...)" (Chauvelier, 1990: 51) [*la traducció és nostra*].

⁹⁴ Nosaltres hem recollit, a través d'una conversa amb un antic agent forestal [TC.16] adscrit a la província de Lleida, la dimensió qualitativa de les superfícies replantades als sectors de l'àmbit d'estudi que pertanyen als TM de Tremp i de Sant Esteve de la Sarga.

La gestió recent dels boscos de la Terreta ha sofert canvis molt importants, ja sigui en relació amb els actors encarregats de dur-la a terme,⁹⁵ ja sigui respecte de les línies i les estratègies dissenyades i executades.⁹⁶ En qualsevol cas, la repoblació anhelada per l'Administració passava, en la major part dels casos, per la negociació directa amb les societats

⁹⁵ Vegeu apartat 6.2.

⁹⁶ En un primer moment, les repoblacions iniciades als anys 1950 es van dur a terme amb espècies de creixement ràpid i adquirint terrenys nus per reforestar i proporcionar masses forestals a cost baix a l'Estat, i treball a les zones rurals (Casado García, 1950). L'objectiu era obtenir un aprofitament de les masses boscoses, encaminat a l'obtenció de fusta. Se'n desprèn, doncs, l'existència d'una estratègia encaminada a "convertir el bosc natural en bosc econòmic" (Aa.Dd, 2005a: 259) [la traducció és nostra]. Quan, durant la dècada de 1970, es consolida l'èxode rural massiu i el negoci de la fusta es converteix en quelcom inviable, apareixen unes altres tendències relacionades amb el sorgiment de sensibilitats ambientalistes, que ha desembocat en el disseny de la protecció del bosc dins d'una tendència a la protecció dels espais naturals. L'apartat 6.2 analitza aquest canvi a la nostra àrea d'estudi.

veïnals (de caràcter privat, encara que la participació fos col·lectiva).⁹⁷ A efectes pràctics, l'organisme encarregat (en aquest cas, el ja esmentat *Patrimonio Forestal del Estado*) adquiria els drets d'explotació de la massa forestal replantada, encara que la propietat seguia en mans dels antics propietaris. La negociació solia establir-se amb un repartiment dels beneficis en una proporció del 70% per a l'Estat i el 30% per als propietaris. En els casos consultats, per regla general no sorgien problemes amb els veïns, que accedien a cedir el terreny.⁹⁸ Els casos en què s'optava per la venda de les propietats van ser minoritaris, però no pas poc significatius. Un exemple molt il·lustratiu al respecte el trobem amb la venda, els anys 1960, del "Monte de Vedat" (93 ha, a Cornudella), una parcel·la que havia perdut el seu ús com a pastura a causa del descens dels ramats (Daumas, 1976: 528).

Actualment, la gestió dels boscos ha modificat els seus objectius i mètodes: ja no es fan més replantacions,⁹⁹ i s'observa una tendència que busca una gestió més integrada, amb la combinació de diversos objectius, dins dels quals la rendibilitat econòmica del bosc segueix representat una fita important i, encara que estigui absolutament replantejada, segueix gaudint d'una posició preferent. A efectes concrets, la gestió forestal serà objecte d'anàlisi tant durant el capítol 4 com el 6.

b) El declivi poblacional i l'evolució demogràfica actual¹⁰⁰

Una ullada a l'evolució recent de la població de la Terreta [figura 3.3] ens fa evident un altre dels processos claus per a comprendre els canvis en el territori: la constant pèrdua de població, intensificada durant el període 1930-1970. Estudiar aquest fenomen ens condueix, de nou, a dos factors fonamentals: la seva relació de reciprocitat amb les altres manifestacions

---

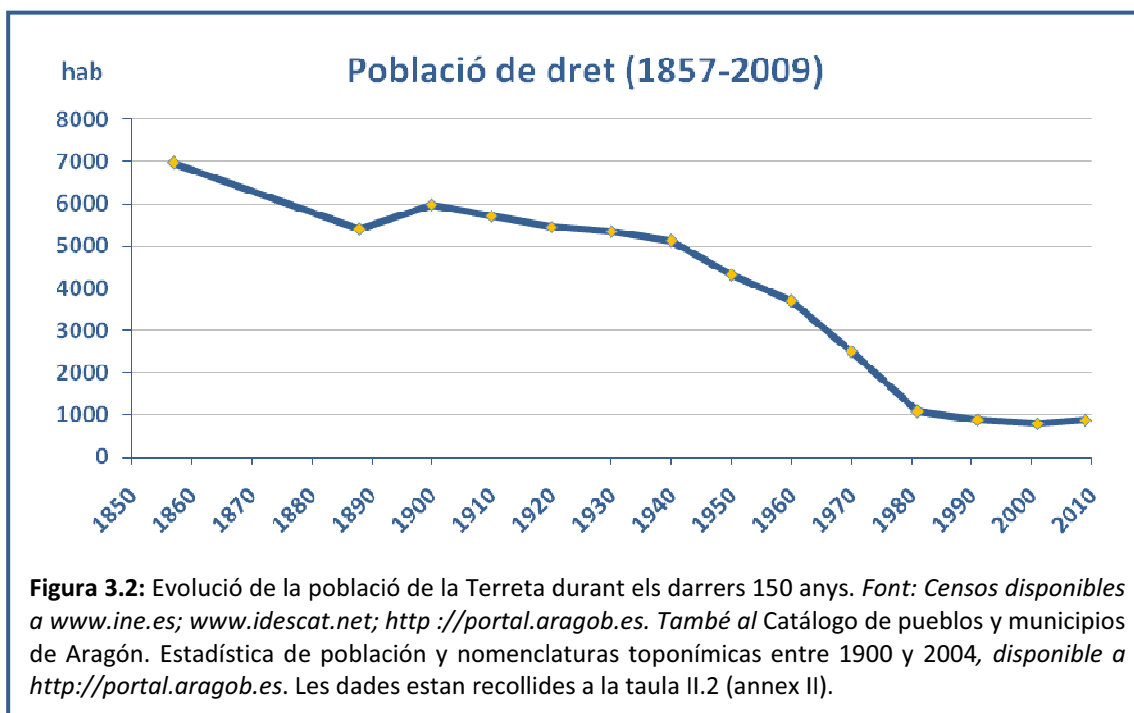
⁹⁷ "Les úniques excepcions notòries es presenten al nord de la Llitera i al marge dret de la Noguera Ribagorçana on, en contrapartida, els acords per a la repoblació s'han signat preferentment amb societats privades, particulars o societats de veïns. Al primer cas, el menys freqüent, es tracta de serradores d'Areny, del Pont de Montanyana (...)" (Chauvelier, 1990: 46).

⁹⁸ Segons els testimonis recollits a través de converses, tant a la banda catalana [TC.16] com aragonesa [TC.18].

⁹⁹ Tanmateix, una certa filosofia de replantació encara continua present en els instruments de planejament actuals: la dedicació d'inversions a la repoblació forestal segueix sent-hi present, com en el cas del Pla Comarcal de Muntanya del Pallars Jussà (2001-2005) es destinen 841.000€ a "reforestacions i tractament de la vegetació per a la millora forestal" [vegeu subepígraf 5.3.1.a)].

¹⁰⁰ A efectes de les dades emprades en els subepígrafs 3.3.2 b) i c), hem de posar de manifest que, a causa de la complicada estructura politicoadministrativa de l'àmbit d'estudi, ens hem vist sovint obligats a replantejar l'ús de les dades quantitatives. En el cas de les dades de naturalesa demogràfica, el territori pertanyent a Tremp i a Sant Esteve de la Sarga ha hagut d'ésser tractat amb especial cura, perquè malgrat que en termes de superfície representen la major part del TM, no és ben bé així en termes poblacionals. Així, segons les dades del padró continu de 2009, Al municipi de Tremp la població pertanyent al territori que queda dins de l'àrea d'estudi son 181 persones d'un total de 6.228 (és a dir, només un 3%). A Sant Esteve de la Sarga sumen 58 individus, o sigui un 40% dels 143 habitants del municipi.

territorials contemporànies, i també els matisos interns que va significar l'èxode rural a la Terreta.

Partim de la dada dels 6.981 efectius del cens de 1857-60; un recompte que, per norma general, sol registrar el sostre demogràfic històric de les terres pirinenques (Vilar, 1964). De fet, aquell moment va significar quelcom excepcional, el resultat d'un creixement inusual provocat per l'impacte de les millores al camp (com la introducció de la patata –Tremosa, 1991). Però precisament aquest increment poblacional va ser l'espurna que encengué l'inici dels corrents migratoris, a partir dels quals s'explica la caiguda (lleugera però sostinguda) dels efectius poblacionals fins els 5.985 del 1888 (quelcom que succeeix en tot el context pirinenc).¹⁰¹ En relació amb aquest fet, sembla clar que el declivi demogràfic a la Terreta ja es va iniciar, com a tot el Pirineu central, a finals del segle XIX (Erdozáin & Mikelarena, 2003), període en què el moviment migratori fou un fenomen minoritari. Els motius (tant de les migracions com, finalment, de la caiguda dels efectius) són diversos, però apunten, entre altres factors, a la pressió sobre el territori que el mateix increment demogràfic havia generat.¹⁰² Les

¹⁰¹ Per exemple, els municipis de l'actual comarca de la Ribagorza van perdre 6.000 habitants (de 39.500 a 33.500) entre el 1860 i el 1900 (Ayuda Bosque & Pinilla Navarro, 2002: 106), mentre que la totalitat de la província d'Osca en va perdre gairebé 20.000 entre el 1860 i el 1890 (Erdozáin & Mikelarena, 2003: 188). Segons aquesta darrera font, el període 1860-77 va ser el de majors pèrdues: un 25% a Osca (32% si s'exclouen els municipis urbans de la província) i un 57% a Lleida (ob cit., p. 191), mentre que al partit judicial de Benavarri (que agrupava, entre d'altres, tots els municipis aragonesos de la Terreta) es va assolir el 12% (ob cit., p. 202).

¹⁰² A la memòria del cens de 1877 es constata que a Areny creien que "les causes que donen lloc a aquest descens de la població (...) són la pèrdua de collites, la falta de treball al país i el fet de no poder

seves conseqüències territorials i paisatgístiques ens serveixen, una vegada més, per millorar la comprensió del fenomen. Aquests efectes es poden resumir en un increment notable de l'espai conreat (increment relacionat amb la intensificació de la pràctica dels formiguers o *boïgues* i, lligat amb aquest procés –i amb les necessitats de llenya–, una sobreexplotació forestal important (Aa.Dd., 2005a). Tornarem a insistir en aquest punt en el capítol 4.

Les tres primeres dècades del segle XX constitueixen un període de relativa estabilitat demogràfica, segons ens indica el gràfic. Aquests anys es correspondrien amb una etapa caracteritzada per la penetració de capitals forans al Pirineu; un fenomen liderat per les obres hidroelèctriques (Arqué *et al*, 1982). Si bé és cert que fins la dècada dels anys 1950 (1947) no es produeix l'empremta directa de l'electrificació a la Terreta, els efectes indirectes de les obres en conques veïnes (Vall Fosca i Conca de Tremp) generen una tendència a la migració temporal en determinats sectors de la població (joves en edat de treballar –Tremosa, 1991). Això caldrà sumar els efectes de la guerra civil, que provoquen que la població quedi notablement reduïda ja durant la dècada dels anys 1930.

L'acceleració en el declivi demogràfic a la Terreta (de 4.325 a 2.506 habitants entre el 1950 i el 1970, amb un descens del 42% de la població) té la seva rèplica paral·lela en l'increment de les migracions. El fet de marxar amplifica la seva dimensió des del punt de vista quantitatiu, però també qualitatiu: es passa d'una emigració minoritària, selectiva i, en molts casos, temporal, a l'abandonament complet (per part de tota la família) i definitiu de les llars a partir dels anys 1940. La dècada de 1960 encara registra un ritme més elevat de decreixement (1.202 habitants menys en deu anys, un 32% de la xifra del 1960), coincidint el seu inici amb l'acabament de les obres de l'ENHER a la Terreta (el 1959), i el seu final amb les darreres agregacions de municipis (1970).

Al·ludir a les causes d'aquest fet ens obliga a referir-nos, en darrera instància, a la dualitat del territori que provocà la urbanització de les grans ciutats espanyoles (en aquest cas, Barcelona i, en menor grau, Saragossa i Lleida) com a resposta al fet de l'obertura econòmica de l'Estat a partir del 1959. Aquesta dicotomia es manifestà de maneres diverses: naturalment, en els processos econòmics, intensificant-se el procés d'incorporació dels espais de muntanya a l'economia capitalista, que al Pirineu central –tant al català com a l'aragonès– es va produir d'una manera més precoç que en altres espais de la muntanya espanyola; precisament, per la proximitat del fenomen urbà barceloní, que va atraure grans quantitats d'emigrants a la ciutat, que ofería llocs de treballs a la indústria (Ayuda Bosque & Pinilla Navarro, 2002). Però

---

atendre al pagament de la contribució territorial i de l'impost de consums, obligant a famílies senceres a marxar a l'estranger o a un altre indret –on, malgrat abandonar la seva llar, els resultava més fàcil la subsistència” (Erdozáin & Mikelarena, 2003: 197-198) [*la traducció és nostra*].

l'atracció urbana també es manifestava en molts altres camps de la vida pública i privada, que projecten sobre el món rural una força centrífuga aclaparadora i impossible de frenar.¹⁰³

El resultat de tot el procés expressat en xifres no pot ser més contundent: de 6.981 a 875 habitants o, el que és el mateix, una pèrdua del 87% de la població en quelcom més de 150 anys (1857-2009); i gairebé 4.500 persones emigrades entre el 1900 i el 1980 (Tremosa, 1991: 136). Seguint aquesta mateixa font, durant tot aquest temps els emigrants han tingut destinacions diverses, encara que el 80% ho feien a algun indret de Catalunya (especialment Tremp i Barcelona, però també cap a Lleida, el Pont de Suert o Tarragona), enfront de l'11%, que van emigrar a l'Aragó (a ciutats de la província d'Osca, com Graus, Barbastre o Fraga, principalment) i un 10%, que va marxar a França.¹⁰⁴ A partir dels anys 1940 i 1950, Catalunya i Aragó van absorbir gairebé el 100% dels emigrants, mentre que el flux emigratori a França, que havia mantingut una vivíssima tradició a la Ribagorça i a tot el Pirineu d'Osca des de feia segles (Jané, 2003), es va cloure després de la crisi del 1929 i, sobretot, amb motiu de la segona guerra mundial (Tremosa, 1991: 132).

En aquesta davallada generalitzada, però, també cal destacar el fenomen immigratori, que en el conjunt del període analitzat va tenir un paper més aviat testimonial (no queda reflectit al gràfic), però que en determinats moments i poblacions va tenir un pes (quantitatiu, però també cultural) prou significatiu (Tremosa, 1991: 123).¹⁰⁵ Si l'emigració té una base causal molt diversa i complexa, no passa el mateix amb la immigració, que va resultar una conseqüència directa de les obres que l'ENHER va realitzar a la Terreta. Per tant, la recepció de nous nous es va produir en un interval molt concret (a partir de l'inici de les obres), i va implicar l'arribada d'un sector de la població amb unes característiques força semblants (famílies senceres procedents de determinats indrets d'Espanya –majoritàriament d'Extremadura i Andalusia–, on el cap era contractat com a peó per la construcció dels embassaments i les altres infraestructures). A més, aquest segment de la població es va establir en uns indrets determinats: Aulet, Santorenc, Sopeira, Areny i, més endavant, al Pont

---

¹⁰³ “El desigual accés als serveis públics o les males comunicacions van ser també pels habitants del Pirineu aragonès una raó més per emigrar, especialment des dels anys 1950 i, sobretot, 1960 i 1970 (...). El zenit migratori (...) no es pot comprendre sense tenir present el que va implicar la percepció de les seves inferiors oportunitats front dels habitants de les ciutats (...) a l'hora de tenir millor assistència sanitària, educació per als seus fills o altres serveis públics que (...) es valoraven com essencials pels ciutadans” (Pinilla Navarro, 2002: 119) [*la traducció és nostra*].

¹⁰⁴ Aquestes dades són fruit d'un recull a nivell de llar (no d'individu), de tots els nuclis de la Terreta excepte els del terme municipal de Viacamp i Lliterà, així com els nuclis de Castellnou del Montsec i la Torre d'Amargós.

¹⁰⁵ Com a apunt il·lustratiu aportem les conclusions de Tremosa (1991: 125) sobre la dimensió quantitativa de la immigració a la Terreta, que situa al voltant de les 2.800 persones. Només cal comparar-la amb la població total del país per observar la seva importància indiscutible, encara que fos molt limitada des del punt de vista temporal.

de Montanyana (encara que el nucli que més població forana va acollir –i que, consegüentment, més profundament es va transformar– va ser el Pont de Suert, més al nord de la Terreta). Fins i tot es van construir vivendes expressament destinades a aquests treballadors (els exemples més representatius són els barris del Campament d’Areny i del Pont de Montanyana).

D’aquestes dècades de declivi generalitzat del país, ens queda encara per afegir un parell d’elements clau: el ja esmentat procés de reforestació i les fusions dels termes municipals. Respecte del primer, ja hem aportat algunes dades de caràcter temporal i qualitatiu que ens suggereixen la seva relació amb el despoblament, quelcom que, segons determinats treballs centrats en àmbits més extensos (Chauvelier, 1990), sembla ser evident.¹⁰⁶ Pel que fa a les modificacions del mapa municipal, apuntem simplement que les dates en què es van executar els expedients d’agregació (1965 per als municipis aragonesos, i 1970 per als catalans) ens indiquen una coincidència amb la fase més intensa de despoblament (la ja comentada dècada de 1960), de la qual cosa deduïm que aquests canvis administratius van ser més aviat un efecte més del despoblament, en aquest cas aplicat al panorama politicoadministratiu. Sigui com vulgui, però, resulta evident la relació íntima i directa entre buidament demogràfic, repoblacions forestals i fusions de municipis (Chauvelier, 1990).

La darrera etapa del gràfic (1981-2009) es correspon amb l’acabament de l’etapa emigratòria (i, consegüentment, de les pèrdues poblacionals); un fet que ha vingut acompanyat, durant la darrera dècada, per una lleugeríssima inversió de la tendència de descens. Són dues les causes que han provocat aquest increment: d’una banda, una certa tendència de retorn dels antics emigrants (que a la Terreta gairebé no ha tingut rellevància als

---

¹⁰⁶ “Les investigacions han mostrat una elevada correlació entre el fenomen repoblador i el buidament demogràfic a finals dels anys 1960, després d’un període que es distingeix (...) per un èxode rural més fort i per una onada de repoblació que afectarà més de 60.000 hectàrees en vint anys. Dels 22 municipis [es refereix als de la província d’Osca] que registren al cap del període una taxa de repoblació superior al 20%, en 20 la caiguda de la població ultrapassa el 30% (...). Per tant, es pot verificar (...) a gran escala allò que els exemples a escala local (...) apuntaven: la repoblació i el manteniment de la població són incompatibles, fins i tot a mitjà termini. Les repoblacions forestals, exceptuant unes poques excepcions, precedeixen l’èxode poblacional, donen lloc a processos demogràfics directes i indirectes que, en coincidir amb la fase més intensa de la despoblació, contribueixen a desestabilitzar més encara les societats rurals. Fins i tot en municipis del Prepirineu occidental (...), on l’objectiu confessat per la política de repoblació forestal era l’aprofitament de terres abandonades (de la qual cosa es dedueix la seva inserció en entorns ja molt deprimits des del punt de vista demogràfic), la realització dels treballs serà sinònim d’una acceleració de l’èxode rural fins nivells superiors a la mitjana. Els efectes de les repoblacions són àdhuc més evidents si es relacionen amb els desordres introduïts per les grans obres hidràuliques, com el cas dels municipis riberencs de la Noguera Ribagorçana” (Chauvelier, 1990: 100,101) [la traducció és nostra].

censos, perquè ha tingut un caràcter temporal i, en tot cas, molt localitzat).¹⁰⁷ De fet, la causa principal del guany de població ha estat l'arribada d'immigrants sense cap vinculació anterior amb el país i que se solen identificar amb el col·lectiu *neorural*.¹⁰⁸ Tot i la seva dilatada trajectòria a la muntanya catalana (Matínez i Illa, 1987; Nogué, 1988), el fenomen s'ha manifestat més recentment a la Terreta, a la vista de les dades dels censos.¹⁰⁹

Els neorurals de la Terreta responen, certament, a un grup d'origen i dedicacions molt heterogènies, que, actualment, habita d'una manera particular en dos nuclis: Espluga de Serra i Aulàs.¹¹⁰ El primer simbolitza el canvi que, en indrets puntuals, han induït aquestes persones (que han aconseguit fins i tot la implantació d'equipaments educatius).¹¹¹ El segon representa un cas ben diferent: de l'abandonament total a la dècada de 1970, va passar, vint anys després, a acollir les primeres famílies, i va anar consolidant-se com un nucli format, únicament, per neorurals (a diferència del que succeeix a Espluga de Serra). Fora d'aquests dos casos, el contingent de nousvinguts de la Terreta es reparteix de forma més dispersa (en cases aïllades o bé en petites agrupacions de construccions) en indrets com el Sas, Torogó, Tercui, Soperuny, Pallerol, Alsamora, la Clua, Castellnou del Montsec, i sembla que va superant el caràcter inestable dels seus inicis.¹¹²

---

¹⁰⁷ Hem de matisar, al respecte, diverses qüestions: en primer lloc, que el retorn dels antics emigrants resulta ben complicat a la Terreta, perquè en molts casos l'abandonament dels pobles va ser total i, en aquest context, tornar a condicionar una vivenda resulta un procés extraordinàriament complicat. De fet, ni per coneixement directe, ni per dades del nomenclàtor tenim coneixement d'un retorn sistemàtic i de caràcter permanent d'antics residents. El que sí que s'ha produït és el retorn temporal dels emigrants (o descendents) als pobles d'origen. El cas més destacat és el de Sapeira, on només un parell de cases estan habitades permanentment, però la resta del poble (que ha sobreviscut físicament a les dècades de declivi) acull nombroses famílies que hi solen passar els mesos d'estiu. Aquest fenomen es repeteix en altres indrets permanentment poblats, com Alsamora, Areny, El Pont de Montanyana Sopeira o Viacamp, o fins i tot en altres nuclis més petits (Sobrecastell, Betesa) o en masos aïllats (Casa Fumàs, a l'antic terme de Claramunt, tal i com nosaltres mateixos hem pogut observar a través d'una entrevista [E.4] o el Mas de Barreda, a l'antic terme de Sapeira [C.28]).

¹⁰⁸ Vegeu epígraf 2.1.2.

¹⁰⁹ Sempre resulta difícil de quantificar aquest tipus de fenomen. Els testimonis orals consultats durant la investigació han situat l'inici del fenomen ben entrada la dècada dels anys 1990, com a mínim amb un caràcter més generalitzat. Hem de dir, però, que Tremosa (1991) se'n fan ressò a partir del 1975, encara que la seva explicació del fenomen mostra que encara estava pendent la consolidació d'un corrent i d'un grup estable a la Terreta: "Els nous pagesos no constitueixen una organització, ni un moviment, ideològic, unit, ni *hippy*, ni de cap altre tipus. Cadascun segueix llur camí a la seva manera, sol, en família, o en grup; cadascú té les seves opinions, els seus gustos, i és lliure en el que decideix o fa" (reproducció d'un testimoni oral a Tremosa, 1991: 126).

¹¹⁰ Tot i això, i segons el que apuntà l'estudi "MAB 6-Alt Pirineu" (Aa.Dd., 1996), els orígens semblen marcats per l'arribada de persones a altres nuclis, com Alsamora i Torogó. Nosaltres mateixos hem corroborat aquesta informació mitjançant converses amb alguns dels protagonistes [C.21].

¹¹¹ Espluga de Serra compta, des de l'any 2006, amb una escola municipal d'educació primària, una reivindicació del poble a partir del moment que va sorgir la necessitat d'escolaritzar els infants del poble (i dels voltants), la majoria descendents de nousvinguts.

¹¹² L'exemple il·lustratiu d'aquesta irregularitat és el de Casterner de les Olles, poblat intermitentment durant els darrers anys per diferents individus que, per circumstàncies diverses, no han romàs al poble.

Actualment, els neorurals conformen una comunitat que ben poc té a veure amb el perfil individualista atribuït, en un inici, a aquest grup. Resulta, doncs, indiscutible que representen un col·lectiu d'importància creixent a la Terreta, no només des del punt de vista quantitatiu,¹¹³ sinó, especialment, qualitatiu, perquè han representat un factor de “barreja social” clau en indrets tan castigats demogràficament com el territori que ens ocupa. Més enllà d'aquesta afirmació, observem que la major part de la població arribada es troba cada vegada més integrada i participa activament de la vida social del país.¹¹⁴ Basant-nos en les nostres experiències amb la gent del país (tant els “autòctons” com alguns nousvinguts), podem concloure que, potser com a conseqüència de tots aquests processos de canvi, d'una situació inicial en què l'arribada de gent forana representà una certa actitud de recel per part de determinades persones,¹¹⁵ en la major part dels casos s'ha passat a una acceptació generalitzada i una convivència normalitzada.

Per tancar aquest epígraf, aportem un apunt necessari respecte dels moviments migratoris, relatiu a les migracions per motius laborals de persones procedents d'altres països de la UE (específicament, de Romania). Durant els darrers anys, aquesta tendència, prou estesa en contextos urbans i de les ciutats importants a l'interior, s'ha estès per indrets com la Terreta. En aquest cas, és molt destacable del col·lectiu romanès, format per adults joves, i tant homes com dones, que ocupen llocs de treball lligats amb la ramaderia (específicament, pastors en el cas dels homes) i amb l'hostaleria (en el cas de les dones). Finalment, afegim una breu descripció de l'estructura de la població actual a la Terreta a partir de la piràmide d'edats de la figura 3.4, de la qual podem extreure dos fets clau: d'una banda, l'envelliment lògic del país, expressat en una base de la piràmide certament minsa, però que s'ha eixamplat durant els darrers anys, no tant per naixements directes, sinó per l'arribada de famílies de nousvinguts. L'eixamplament dels grups d'adults vells (de 40 a 54 anys) pot respondre al mateix fet. Quant al grup de vells, crida l'atenció el percentatge d'homes de més de 80 anys per sobre del de les dones (quelcom que, d'altra banda, no resulta cap excepció en contextos rurals). L'altre fet observat contradiu aquest darrer apunt: existeix, en general, una relativament elevada paritat de sexes, tal i com demostra l'índex de masculinitat (el 2009 fregava el 115, amb un 53%

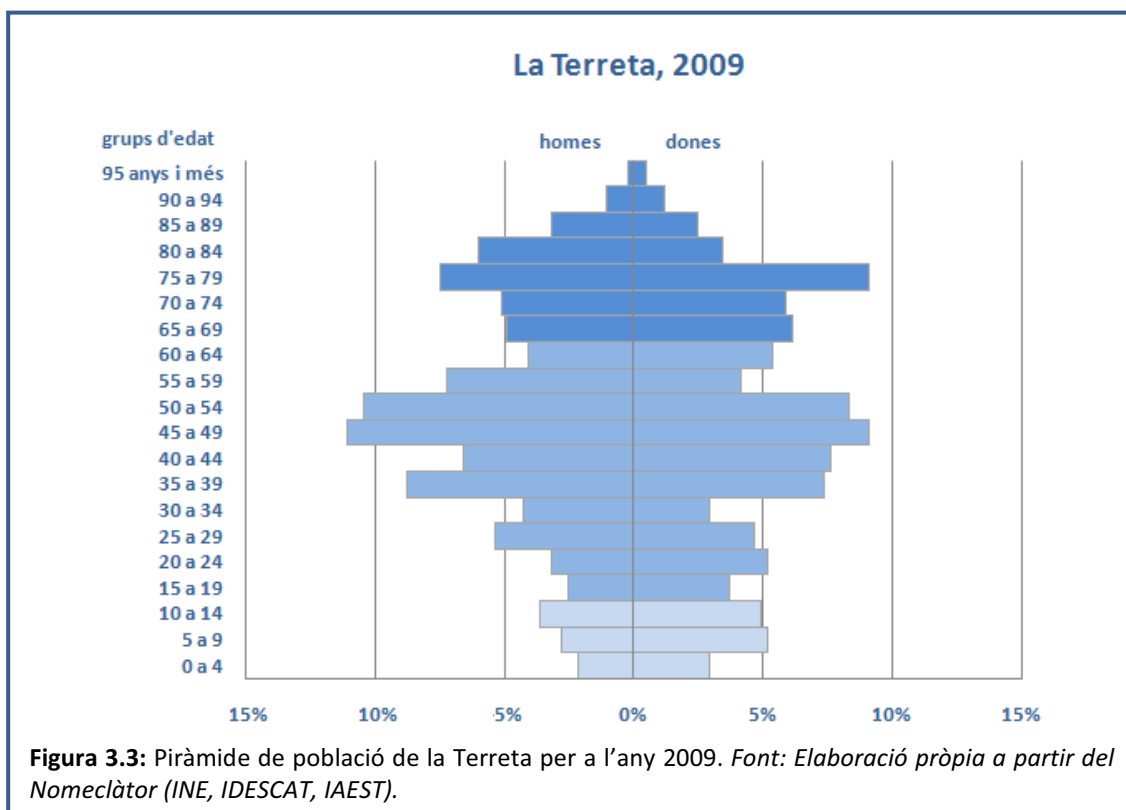
---

¹¹³ Hem detectat com al país existeix una certa perspectiva real d'arribada de nousvinguts, almenys fins a l'adveniment de la crisi econòmica els darrers anys. La intenció de vendre la totalitat del petit poble de Torre Baró (format per set cases, al municipi del Pont de Montanyana) pot representar una anècdota que finalment no es materialitzi, però no deixa de tenir el seu significat en aquesta línia.

¹¹⁴ Fins al punt que durant els darrers anys (que han coincidit amb els de la nostra recerca), molts nousvinguts estan sent membres molt actius en determinats conflictes d'ordre territorial [vegeu capítols 6 i 7].

¹¹⁵ Vegeu un testimoni de la típica reacció de refús a Tremosa (1991: 125-127).

d'homes i un 47% de dones). Val a dir, però, que la desproporció entre sexes ha anat creixent (molt lentament) durant els darrers tres recomptes analitzats en detall per part nostra.

c) Les transformacions de l'espai agrari

Les activitats agràries constitueixen el tercer gran element de canvi durant les darreres dècades a la Terreta. Les transformacions que les afecten, però, tenen un caràcter marcadament diferent als dos fenòmens estudiats fins ara (electrificació i èxode rural): en general, es perllonguen durant un període temporal més extens i les seves repercussions solen manifestar-se, consegüentment, de forma més gradual. En aquest epígraf reflexionem al voltant de dues qüestions bàsiques: els canvis en l'estructura i la naturalesa de les explotacions (tant agrícoles com ramaderes), per un cantó; i el declivi de la pagesia i les seves conseqüències en la propietat de la terra i la gestió agrària, per l'altre. Prèviament, hem d'advertir que l'anàlisi en aquest apartat ha pres un caràcter forçosament diferent dels altres dos, a causa del fet que les dades quantitatives (bàsicament, el cens agrari) estan agrupades a nivell municipal, amb la qual cosa no hem pogut treballar amb dades exclusivament de l'àmbit d'estudi. Per aquesta raó no en farem un ús exhaustiu, car determinats paràmetres podrien

oferir una imatge distorsionada de la realitat estudiada. En qualsevol cas, hem adjuntat la informació estadística als annexos,¹¹⁶ i en farem un ús puntual en aquestes línies.

Així, en relació amb la primera qüestió, ens situem a mitjan segle XX, moment en què l'economia agrària de subsistència (gradualment transformada al llarg dels segles) comença a manifestar símptomes bruscos de canvi, coincidint amb la fase més intensa de l'èxode rural (dècada de 1960). La tendència que marquen els successius censos agraris és d'una "caiguda progressiva de la superfície agrària utilitzada, com a mínim des dels anys 1960 i per a tota la Ribagorça" (Chauvelier, 1990: 102).¹¹⁷ A la Terreta, entre el 1960 i el 1965, el volum de terres de conreu rondava el 10% de la superfície total (Tremosa, 1991: 167), una més semblant a la que les fonts oficials ens ofereixen per l'actualitat¹¹⁸ que no pas a la que nosaltres hem obtingut.¹¹⁹

Juntament amb la reducció de la superfície treballada, s'ha produït un canvi en la tipologia dels conreus. En general, el policonreu tradicional de l'àmbit d'estudi (representatiu de tota la realitat prepirinenca –Daumas, 1976) va desaparèixer completament ja als anys 1980, deixant pas a un monocultiu de conreus herbacis.¹²⁰ El segon conreu en importància a la Terreta havia estat, tradicionalment, la vinya, que havia estat introduïda i difosa amb la implantació de la vida monacal.¹²¹ A partir del cens de 1962 sabem que aquest arbust encara representava magnituds relativament importants,¹²² però el seu declivi –que va ser molt contundent– ja s'havia iniciat molt abans,¹²³ i a causa de factors diversos (baixos rendiments, mediocritat dels vins i impossibilitat de competir amb altres àrees productores després de

---

¹¹⁶ Vegeu taules II.3, II.4, II.5, II.6, II.7 i II.8 (annex II).

¹¹⁷ De fet, el declivi de la superfície conreada havia començat ja molt abans dels anys 1950, després d'haver assolit uns màxims històrics a la dècada de 1860; amb l'inici del declivi demogràfic comença a reduir-se [vegeu epígraf 4.1.2 b)].

¹¹⁸ De la distribució general de les terres dels municipis aragonesos de la Terreta es desprèn que les terres de conreu representen el 9,9% de la superfície total dels quatre municipis (font: *IAEST*).

¹¹⁹ Vegeu epígraf 4.1.1

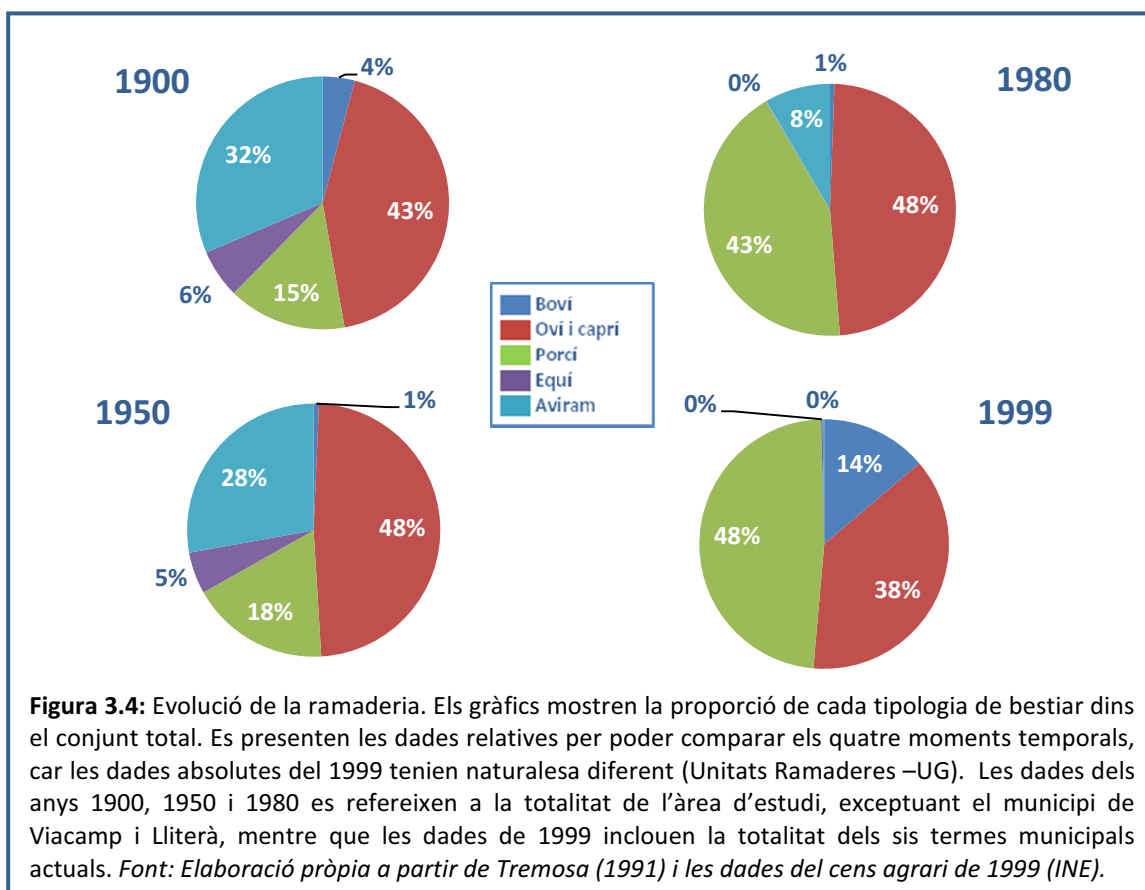
¹²⁰ Coneixem per treballs d'altres autors (Manrique *et al*, 1987) que el cens agrari de 1982 ens descriu, per a la comarca de la Ribagorça, un territori eminentment cerealista i farratger, on l'ordi era el principal conreu, essent el blat només una quarta part en superfície en comparació amb el primer. Quant als farratges, predominaven els de secà, especialment l'espargeta, mentre que l'alfals era nítidament secundari.

¹²¹ Els condicionants climàtics no van ser cap impediment per la seva proliferació en tot l'àmbit: fins i tot a indrets al nord de Sant Gervàs, com el cas –ja comentat– d'Aulet.

¹²² El Pont de Montanyana tenia un percentatge de vinya que s'acostava al 15% de tota la terra conreada, segons el cens del 1962 (Daumas, 1976: 449) [vegeu epígraf 4.2.1]. També hi havia vinya (encara que amb una proporció més moderada) a Areny, Viacamp i fins i tot a Sopeira. El conreu vitícola era testimonial a les terres més elevades i septentrionals (Cornudella, Betesa i Santorenc).

¹²³ La vinya va passar d'un 47% de la superfície conreada (l'any 1900) al 15% (1950) i a l'1% (1980) (Tremosa, 1991: 184). El cens de 1999 mostra un 0,24% pel total dels sis municipis, amb la qual cosa podem parlar de la pràctica desaparició de la vinya a la Terreta. Aquesta dada queda manifestada tràgicament sobre el terreny: la darrera gran vinya existent (al Mas de Barreda) ha celebrat el 2010 la seva darrera verema, segons assegura el propietari del mas [C.28].

l'obertura econòmica del Pirineu i la connexió per carretera entre Areny i el Pont de Suert – Daumas, 1976: 446). No cal dir que altres conreus que havien estat minoritaris a inicis de segle XX (llençosos –com l'olivera,¹²⁴ l'ametller i els fruiters– o fins i tot les patates, que havien estat importants al municipi de Cornudella, Betesa i Santorenc)¹²⁵ també van desaparèixer pràcticament de la Terreta.

De la mateixa manera, s'han produït alteracions de diferent signe a la ramaderia [figura 3.5], que han de ser individualitzades per diferenciar els diversos casos, segons la tipologia del bestiar. Prenent com a referència la informació dels gràfics, hem de fer una primera distinció entre el bestiar oví, caprí, porcí i boví (que tenen un pes específic molt elevat a la Terreta) de la resta (equí, aviram i conills –aquests darrers no apareixen al gràfic perquè va resultar impossible compatibilitzar les xifres dels diferents anys). Aquest segon grup ha estat present

¹²⁴ L'olivera mantenia una certa importància al sud del país, especialment al municipi de Viacamp, on encara representava més del 40% de la SAU al cens del 1962 (Daumas, 1976: 455).

¹²⁵ En aquests contextos, on les condicions de l'entorn (sector d'interfluvi elevat) feien difícil el conreu de determinades espècies (vinya, ametller, olivera), era possible, en canvi, el conreu de la patata, destinada a l'autoconsum, i que sovint es regava (Daumas, 1976: 440). La patata es solia conrear a camps on l'any anterior havia estat sembrat blat. Vegeu, al respecte, l'estudi de cas del poble d'Ovís [epígraf 4.2.3]

tradicionalment al país, però mai no ha adquirit una rellevància especial (més enllà de la seva utilitat lligada a les necessitats estrictament familiars). Respecte de la seva evolució, s'observa una desaparició gradual, però completa, vinculada amb el declivi demogràfic i l'abandonament de les llars.¹²⁶

Els altres tres grups (oví i caprí, d'una banda, més porcí i boví) mereixen una atenció individualitzada. El bestiar oví i caprí ha estat la tipologia tradicionalment dominant en nombre de caps i, consegüentment, la més representativa d'una ramaderia eminentment extensiva, condicionada per la mateixa geografia física del país.¹²⁷ Naturalment, la transhumància hi tenia un paper de primer ordre,¹²⁸ però la seva importància va anar perdent pes dins de la dinàmica de desaparició progressiva i generalitzada d'aquesta pràctica. Tot i així, aquesta activitat encara conservava una certa importància als anys 1980 a tota la Ribagorça.¹²⁹ Tant és així, que el cens de 1982 mostra un tímid augment del bestiar oví, provocat per l'augment de la dimensió dels ramats (no pas del nombre, que s'anava reduint com a conseqüència lògica del despoblament). De fet, avui dia, dels pocs ramats que persisteixen, dos (un a Areny i l'altre al Pont de Montanyana, tots dos de dimensions que superen molt àmpliament el miler de caps) reuneixen la pràctica totalitat del bestiar de país. De la cabanya caprina constatem un descens gradual, que es remunta ja a principis de segle (com a mínim al sector aragonès –Daumas, 1976: 469).

Pel que fa al porcí i al boví, el seu comportament recent demostra la tendència a la intensificació de la ramaderia en la Terreta. L'augment espectacular de caps de bestiar porcí (que s'aprecia ja amb el cens del 1962 –Daumas, 1976: 466) ha vingut acompanyat per un increment de les explotacions d'engreix; un cas semblant al que, més recentment, experimenta el bestiar boví amb els vedells. L'estructura del sector porcí canvia radicalment

---

¹²⁶ Per exemple, el bestiar de peu rodó pateix, als anys 1960, un descens molt contundent (generalitzat a tot el Prepirineu), fins al punt que pràcticament desapareix. Bàsicament, aquest fet es deu a la penetració del transport motoritzat, que substitueix aquests animals com a mitjà de transport.

¹²⁷ Les condicions climàtiques (pluviometria irregular i inferior al territori purament pirinenc) i biogeogràfiques (espècies herbàcies de cicle anual) no possibilitaven que les pastures naturals poguessin donar cabuda a més de 10 caps de bestiar oví per hectàrea (Daumas, 1976: 465). Als indrets més elevats dels termes de Santorenç i de Betesa, el bestiar boví i, especialment, l'oví, convivia amb grans extensions farratgeres per compensar la manca de prats naturals [vegeu epígraf 4.2.3].

¹²⁸ Tradicionalment, els ramats d'ovelles de la Terreta passaven l'estiu a la Vall d'Aran, i a l'octubre tornaven a baixar per aprofitar les pastures d'hivern de municipis com Cornudella, "on l'extensió de les pastures naturals era de 41 ha per explotació agrícola, i on el 1959 es comptaven set ramaders per cada deu famílies d'agricultors". Allà, "els ramats tenien una mitjana de 48 caps, oscil·lant entre les 6 i les 518 unitats. Hi havia quatre propietaris amb menys de 20 ovelles, 8 amb ramats de 20 a 49, 15 de 50 a 99 i 14 de més de 100 (aquests darrers posseïen el 65% del bestiar del municipi)" (Daumas, 1976:483).

¹²⁹ "A (...) Areny es presenten ambdues formes de transhumància, de tal manera que alguns ramats es desplacen durant l'estiu cap a l'alta muntanya, mentre que altres abandonen el terme municipal en direcció a la zona de Tremp a l'hivern" (Manrique et al, 1987: 101).

quan, a partir dels anys 1950,¹³⁰ es comença a introduir al país (i a tota la Baixa Ribagorça) la cria de porcells (Solé Sabarís, 1964). Aquest fet canvia el paper tradicional dels porcs com a animals que abastien cada llar familiar. El canvi cap a la comercialització i l'obtenció de carn es desenvolupa quan es consoliden els escorxadors i les factories càrniques de producció de conserves alimentàries (Daumas, 1976: 488).¹³¹ Els ramaders es dediquen a l'engreix de porcells, que venen al cap de set o vuit setmanes, quan acaba la fase de lactància. En aquest sentit, la demanda procedent de l'alta muntanya pirinenca ha estat important, fins al punt que el porcí ha actuat com a dinamitzador de la ramaderia als sectors limítrofs, tant a la clotada de Benavarri i Tolva, com també a Graus, a Capella (Manrique et al, 1987: 169) i a la Conca de Tremp, on han sorgit problemes de contaminació derivats de la intensificació, com els purins (Borrás & Sánchez, 1997). A la Terreta, però, la presència del bestiar porcí és notablement més baixa, segons hem comprovat durant les estades de treball de camp i les converses amb pagesos locals.

Els canvis en el sector boví, que passen més desapercebuts als gràfics, representen un dels més importants en l'actualitat: es passa d'una situació, a principis de segle, on la presència de bestiar d'aquest tipus es reduïa al parell de bous que la majoria de les cases tenien com a animals de tir,¹³² a un tímid intent d'especialització lletera (cap als anys 1960),¹³³ fins a la proliferació de les granges d'engreix de vedells per a l'obtenció de carn. Aquest darrer fenomen (que als anys 1980 encara era testimonial a tota la Ribagorça), es troba actualment en alça, segons hem pogut observar al país,¹³⁴ la qual cosa ens fa pensar que el cens de 1999 encara no el reflecteix amb tota la seva intensitat.

Resumint, creiem que aquesta reorientació ramadera cap a la intensificació està íntimament lligada amb les transformacions agrícoles esmentades anteriorment, com el

---

¹³⁰ L'increment del bestiar porcí, però, ja es va produir durant el segle XIX a la Ribagorça: Madoz (1989 [1845-1850]) apunta que, ja a finals d'aquell segle, el nombre de caps de bestiar porcí a l'antic partit judicial de Benavarri era destacable, amb 4.000 caps.

¹³¹ Segons el cens agrari de 1982, la comarca de la Ribagorça era la més important de la província d'Oscar, en nombre de caps, tant en vacum com en porcí (Manrique *et al*, 1987).

¹³² Com a país prepirinenc, la Terreta mai no havia estat un indret on abundés el bestiar boví (concretament, el vaquí), justament per les mateixes condicions geogràfiques que hem apuntat anteriorment, i que afavoreixen el bestiar oví.

¹³³ Tremosa (1991: 200) parla de la introducció, als anys 1950 i per iniciativa del veterinari d'Areny, "de vaques de llet en règim estabulat", que després es va estendre a Sopeira i el Pont de Montanyana. De fet, Daumas (1976: 401) deixa constància dels dipòsits de llet que es troben a Areny. La llet es venia a la cooperativa de Bellvís (Lleida) (Tremosa, 1991: 200). De les nostres converses amb agricultors d'Areny que van tenir vaques lleteres [C.13] deduïm que aquesta etapa va ser molt breu, encara que detectem la seva presència fins els anys 1980.

¹³⁴ Les converses amb pagesos locals [E.3; TC.19] fan patent que, als darrers anys, algunes explotacions han canviat de signe, dedicant-se a l'engreix de vedells i la seva venda posterior per la producció de carn, ja sigui convencional, ja sigui ecològica.

monocultiu de conreus herbacis, especialment de plantes farratgeres per a l'alimentació del bestiar estabulat.¹³⁵ D'altra banda, alguns autors (Chauvelier, 1990) han relacionat el descens del bestiar (concretament l'oví) amb les repoblacions forestals, de tal manera que ha estat especialment intens allà on més hectàrees han estat replantades.¹³⁶

Totes aquestes transformacions s'emmarquen en un context social i econòmic caracteritzat per una forta minva de població que, naturalment, comportà pèrdues en el col·lectiu que treballa la terra: l'any 1900, el percentatge de població de la Terreta dedicada a activitats agràries s'apropava al 95%, molt semblant al 93,6% del període 1920-30. L'any 1980 ja s'havia produït un descens fins al 81,7% (Tremosa, 1991: 112). Altres registres del cens de l'any 2001 (treballadors qualificats en activitats agràries),¹³⁷ o bé les dades d'afiliació a la Seguretat Social en activitats agràries de l'any 2006,¹³⁸ ens mostren que la caiguda ha continuat, però que l'economia del país no s'ha *terciaritzat* com en altres indrets de muntanya pirinencs, ni de bon tros.

Així doncs, el canvi més transcendent en aquest sentit ha estat de caràcter qualitatiu. És a dir, no ha canviat tant la vocació agrària del país, com la manera com es duu a terme l'ofici. La figura 3.6 ens mostra com ha canviat, a grans trets i entre els anys 1960 i l'inici del nou segle, la grandària de les explotacions. Tot i que els contrastos interns són molt importants,¹³⁹ el cens agrari del 1962 mostrava una estructura del sector caracteritzada, en

---

¹³⁵ "El canvi en l'orientació ramadera va venir acompanyat per una reorientació agrícola, en el sentit que es van especialitzar les terres més aptes per al conreu en la producció d'aliment pel bestiar semiestabulat (abans només representaven una petita fracció del total conreat). Aquest fet va significar un increment en la producció de farratges, de tal manera que si aquests només representaven un 11% de la superfície conreada a les valls pirinenques aragoneses el 1957, el 1984 arribaven al 73%. Per contra, els cereals i guarets, que el 1957 representaven el 74%, es van reduir finalment a un 22%. En termes absoluts, els conreus farratgers van passar de 1.357 ha a 7.576" (Ayuda Bosque & Pinilla Navarro, 2002: 115) [*la traducció és nostra*].

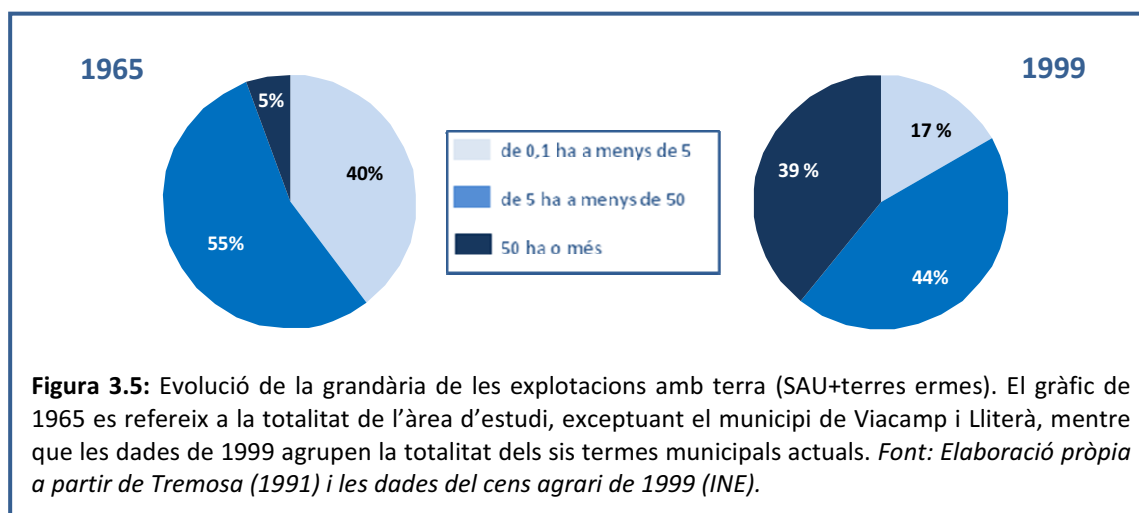
¹³⁶ "A la comarca ribagorçana hi ha nou municipis que han vist desaparèixer els seus efectius gairebé completament des de 1962. És el cas de Viacamp i Lliterà, el Pont de Montanyana, (...) etc., molt afectats per la repoblació forestal" (Chauvelier, 1990: 108) [*la traducció és nostra*].

¹³⁷ El percentatge de treballadors qualificats en activitats agràries sobre el total de població ocupada de 16 anys o més del municipi de Tremp era del 4,8% (cens de 2001). El percentatge de població ocupada de 16 anys o més en agricultura, ramaderia, caça i silvicultura sobre el total municipal, aquell mateix any, era del 7,4%. (Font: IDESCAT). Aquests reduïts percentatges no són, en realitat, gens representatius de a la població del municipi que pertany a la Terreta, perquè aquest col·lectiu només representa (tal i com hem aclarit més amunt) un 3% de la població total del municipi.

¹³⁸ Les dades d'afiliació a la Seguretat Social de l'any 2006 són: Areny: 49,4%; Sopeira: 50%; El Pont de Montanyana: 7,3%; Viacamp i Lliterà: 30,8%. (Font: IAEST). Sense dubte, aquests paràmetres són més indicatius de la realitat socioeconòmica de l'àmbit d'estudi que les dades anteriors.

¹³⁹ Cornudella, per exemple, era un municipi que comptava amb una grandària mitjana força elevada (no només a la Terreta, sinó a tot el Pirineu aragonès), amb 82 ha (Daumas, 1976: 217). Sopeira, amb una mitjana de 13 ha per explotació, representa el cas contrari. A Areny, el Pont de Montanyana i Viacamp i Lliterà trobem finques d'una extensió màxima d'entre 200 i 500 ha (Daumas, 1976: 230), les quals no posseïen, en cap cas, un valor cadastral elevat.

general, per la petita propietat: tot i que la majoria de les explotacions superaven les 5 ha, les més grans de 50 resultaven excepcionals (tal i com registra el gràfic de 1965). A finals del segle XX, observem un increment notable i generalitzat de la grandària de les explotacions: el 82% de les mateixes compta amb 5 ha o més, i gairebé un 40% en té 50 ha o més (enfront del 5% al 1965).

Aquest increment, que en altres contrades veïnes ha generat un ràpid procés de concentració de la terra (Manrique *et al*, 1987: 166), no ha tingut exactament les mateixes repercussions a la Terreta. L'extensió mitjana del patrimoni individual va experimentar un lleuger creixement durant la primera meitat del segle XX; tanmateix, a partir dels anys 1960 l'abandonament massiu va afavorir la consolidació dels esmentats convenis amb el *Patrimonio Forestal del Estado* (PFE). Aquesta circumstància és interpretada pels estudiosos locals (Tremosa, 1991) com un factor que contribuï a estroncar un incipient procés de concentració parcel·lària.¹⁴⁰ Un cop més, ens trobem amb la repoblació forestal com “un dels factors que ha contribuït, en major grau, a modificar les estructures agràries (...) de l'Alt Aragó” (Chauvelier, 1990: 108). Val a dir, però, que tret dels casos de convenis amb l'Estat, com a norma general l'emigrant no venia la seva propietat (com a mínim en un inici), sinó que sovint l'arrendava, fet que ha contribuït a trencar lleugerament el domini de la propietat directa com a forma més comuna de tinença de la terra a tota la comarca¹⁴¹ (Manrique *et al*, 1987: 167). En qualsevol

¹⁴⁰ Encara que aquest factor va quedar reduït als terrenys més elevats, i no pas als d'una aptitud agrícola superior (a la vall principal). Posteriorment veurem les dificultats actuals per a concertar concentracions parcel·làries en aquests àmbits; unes dificultats que representen una rêmora per a la modernització del país [vegeu epígraf 6.1.2].

¹⁴¹ Observem, a través de les dades del cens agrari de 1999, que l'arrendament s'ha consolidat com l'alternativa al règim de propietat en la majoria dels municipis de l'àrea d'estudi, representant un 40% de la SAU de les explotacions. Estimem que aquesta tendència s'ha pogut enfortir en la dècada posterior, a tenor de les nostres investigacions amb els pagesos locals [E.3; TC.17; TC.19].

cas, el buidament demogràfic ha estat el motor que ha impulsat els canvis més dràstics en la tinença de la terra (Chauvelier, 1990).¹⁴²

El canvi en les pautes de tinença de la terra ha tingut efectes visibles en el paisatge, perquè també ha estat modificat el parcel·lari. En general, s'observa com la introducció de la maquinària agrícola va provocar treballs de modificació parcel·lària (aplanaments, eixamplaments o algunes expansions d'àrees conreades). El procés contrari l'experimentaren les feixes situades a major altitud, que van quedar completament abandonades i en un irreversible procés de desaparició física, tal i com ja hem comentat i com analitzem al capítol 4. La tendència inicial de les famílies a no vendre el seu patrimoni ha quedat, amb el temps, modificada per dos factors: l'arribada de nous propietaris (que ha generat un cert moviment de traspàs d'algunes propietats –tant immobles com finques de caràcter rústic) i, d'altra banda, la venda de propietats als autòctons que han romàs al país.¹⁴³

3.3.3 Dinàmiques actuals. Un territori de contradiccions

El darrer epígraf del capítol és una breu caracterització de la fesomia actual de l'àrea d'estudi. D'aquesta manera, completem el recorregut temporal, iniciat als orígens del poblament a l'àmbit d'estudi, i també el recorregut temàtic, incidint en alguns dels temes que ja han aparegut en les pàgines d'aquest capítol, encara que orientant-los cap a l'anàlisi posterior, a partir del capítol 5. Ens referim a aspectes com els efectes més recents de l'obertura econòmica, o la incidència dels darrers canvis en l'arquitectura politicoadministrativa. L'objectiu d'aquestes línies no és un altre que posar sobre la taula alguns dels temes que queden oberts a debat; temes que, insistim, constituïran matèria d'estudi al llarg dels capítols posteriors.

El títol d'aquest apartat reflecteix el que per a nosaltres ha estat un efecte de l'obertura econòmica de molts espais de muntanya mitjana: l'emergència de la contradicció i de la paradoxa com "a pautes territorials". Si apliquem aquesta afirmació a algun aspecte tangible (per exemple, la mobilitat i les comunicacions) descobrim les seves dimensions reals: a la Terreta s'hi pot accedir fàcilment (en transport privat, és clar), però la infraestructura de

---

¹⁴² En aquest sentit, Chauvelier (1990: 105) observava "una coincidència entre els sectors on l'estructura demogràfica ha estat alterada en major grau i aquells en què les formes de tinença s'han modificat també de manera més intensa", arribant a afirmar que aquest "paralelisme afecta (...) els municipis del marge dret de la Noguera Ribagorçana" [*la traducció és nostra*]. Segons l'autor francès, els propietaris que emigraven arrendaven les terres, però la major part les abandonava directament davant la impossibilitat de vendre la totalitat de les finques.

¹⁴³ Hem obtingut informació en aquest sentit a través d'entrevistes [E.3] i trobades informals amb la gent del país. Aquesta informació ens permet confirmar que qui treballa la terra ho fa, en bona mesura, d'acord amb l'arrendament a propietaris absents (emigrats o descendents d'emigrats).

comunicacions es redueix a la mateixa carretera nacional N-230. No es port parlar d'un indret remot ni aïllat, perquè s'insereix plenament a la xarxa estatal de carreteres. Però és indiscutible que la vialitat interna del país és molt deficitària, de manera que la connexió amb la vall de l'Isàvena (i àdhuc amb la Conca de Tremp) no resulta pas fàcil.¹⁴⁴

Com a conseqüència d'aquesta tendència sorgeixen una sèrie de contrastos interns, que esperonen el buidament del país i, alhora, han estat alimentats per ell, en una manifestació fàctica del que Gómez Orea (2002) anomena "efecte embornal".¹⁴⁵ La Terreta es troba immersa en l'anonimat més profund: des d'un punt de vista territorial, tendeix a ser un indret més o menys ignorat. I no només per part de la societat en general, sinó també per part dels governants, planificadors i executors de les polítiques públiques. La frontera es tradueix, al seu torn, en un potent actor que genera marginalitat, perquè suscita aquest anonimat (i àdhuc el reforça, construint identitats divergents, una per a cadascun dels marges del riu, en la línia del que apuntem a l'epígraf 3.1.2).¹⁴⁶

Els canvis econòmics han vingut liderats per una lenta, retardada i deficient *terciarització* de l'economia, característica del Prepirineu. El sector agrari té problemes estructurals, que es poden sintetitzar en la incapacitat d'adaptació de les petites explotacions a un mercat creixentment competitiu i de caràcter mundial. La tendència liberalitzadora dels intercanvis contrasta amb les tendències proteccionistes de la Política Agrària Comunitària (PAC), que finalment és l'agent de qui depenen els ingressos –i els beneficis– de la pagesia a la Terreta. D'altra banda, els problemes concrets a la contrada també tenen altres causes: la Ribagorça (i una gran part del Pirineu Central) encara no ha estat capaç d'integrar verticalment els processos derivats de l'activitat agrària. Altrament dit: els productes no es transformen al país, sinó que ho fan a altres indrets (Manrique *et al*, 1987). Per posar un exemple, la major part del bestiar boví surt de la comarca en direcció a Lleida o, de manera secundària, a Girona per ser engreixat o sacrificat.¹⁴⁷

---

¹⁴⁴ Aquesta qüestió es reprèn a l'epígraf 6.3, així com al capítol 7.

¹⁴⁵ Aquest cercle viciós ha estat prou estudiat. Per exemple, Herranz Loncán (2002) analitza les imbricacions entre el despoblament i la presència o no de vies de comunicació, i les seves repercussions en les xarxes de serveis públics bàsics. Segons aquestes premisses, als territoris de muntanya i durant els anys 1950 i 1960 "es va consolidar una diferenciació interna molt forta entre una sèrie de nuclis relativament ben equipats (...) i altres totalment buits de serveis bàsics fins la dècada de 1970. La conseqüència directa d'aquesta situació fou l'abandonament (...) d'una gran quantitat de nuclis situats als interfluvis i apartats de les xarxes bàsiques de comunicació" (Herranz Loncán, 2002: 215) [*la traducció és nostra*]. Es tracta, exactament, del que va ocórrer a la Terreta.

¹⁴⁶ La progressiva construcció de les identitats aragonesa i catalana ha anat generant un "conflicte intern" a tota la franja fronterera, prou conegut i estudiat des de múltiples punts de vista, i que, naturalment, també es manifesta a la Terreta (Espluga Trenc, 2003 i 2008).

¹⁴⁷ Per tot allò relatiu al present i al futur de les activitats agràries, vegeu apartats 6.1 i 7.3.

En un altre pla, han sorgit els darrers anys altres activitats alternatives. En aquest sentit, destaquem el cultiu de la tòfona, la recol·lecció de la qual, de fet, posseeix una certa tradició a la Ribagorça.¹⁴⁸ L'activitat recol·lectora va patir un descens generalitzat a la dècada de 1970, a causa de l'abandonament del pasturatge i de l'increment de les masses forestals al·lòctones, que no afavoreixen el creixement del fong. Des de fa aproximadament una dècada s'ha estès (i, fins i tot, es fomenta per part de l'Administració –Palazón Español, 2006) el seu conreu, mitjançant empelts en espècies com l'alzina, que és la que s'utilitza a la Terreta. Mesurar la importància real d'aquesta pràctica ens ha estat abastament difícil, car les estadístiques oficials (com el cens agrari) reflecteixen aquestes pràctiques amb dificultats. Des d'un punt de vista qualitatiu i, una vegada més, basant-nos en la nostra experiència directa sobre el terreny, podem dir al respecte que l'aportació d'aquesta activitat a l'economia local és minoritària, especialment al cantó català (Alert, 2007: 20); tanmateix, la seva rellevància (reduïda a una escala familiar) podria incrementar-se, atenent, en seu cas, la disponibilitat o no d'ajuts públics.

L'activitat turística ha assumit només recentment un cert paper destacable, sobre la base d'una infraestructura hotelera consolidada, però mínima i sempre a peu de la carretera nacional.¹⁴⁹ Altres tipologies presents, com els "establiments rurals", són de més recent creació, per la qual cosa també representen un nombre escàs i, com en l'anterior cas, desigualment distribuït (tots aquests establiments es troben als municipis aragonesos¹⁵⁰ excepte dos, que es troben a la Clua –TM de Sant Esteve de la Sarga i al Pont d'Orrit –TM de Trep). De fet, l'enfocament dels recursos turístics pren també una direcció diferent, segons es tracti del vessant esquerre o dret del riu. A banda de les diferents intervencions i estratègies lligades a la promoció turística, i dutes a terme per les diferents administracions amb implicació a la Terreta,¹⁵¹ hem de tenir molt en compte el complex panorama pel que fa la mobilitat de la població activa. Sobretot, en el sentit de tenir present que, malgrat les dificultats de comunicació, la població de territoris com la Terreta es veu sovint empenya a

---

¹⁴⁸ Graus ha estat, tradicionalment, un dels principals mercats de la tòfona al context pirinenc i a nivell estatal (el mercat es va crear el 1947) (Daumas, 1976: 503). Convé subratllar que la Ribagorça és un dels indrets on més tradició té la seva recol·lecció, que va ser pionera a Espanya (Palazón Español, 2006). Físicament, el territori ribagorçà compta amb els trets edàfics i climàtics idonis per al creixement d'aquest fong.

¹⁴⁹ En total comptabilitzem a la Terreta sis establiments hotelers, quatre a Areny i els dos al Pont de Montanyana (font: Gobierno de Aragón, 2010; Ministerio de Industria, Turismo y Comercio, 2008a).

¹⁵⁰ Concretament, dos a Areny, i un a Sopeira (Gobierno de Aragón, 2010), encara que nosaltres tenim coneixement d'una més a Sobrecastell [C.23] i una altra als Molins de Betesa [C.8].

¹⁵¹ Aquesta assumpte és tractat específicament a l'apartat 6.4.

adoptar unes pautes sistemàtiques de mobilitat diària, setmanal o mensual important per causes laborals.¹⁵²

La segona gran qüestió esmentada a l'inici de l'epígraf ens porta a avaluar els canvis recents en l'organització territorial i, concretament, a valorar l'evolució recent del mapa municipal; un assumpte que, a les àrees de muntanya de la major part d'Europa, s'ha caracteritzat per passar del minifundisme heretat històricament¹⁵³ a la constitució de municipis formats per l'agregació indiscriminada de diversos termes (sovint forçada per l'Estat). Aquesta tendència ha afectat de manera especialment intensa les províncies de Lleida i Osca, les quals experimenten la reducció més dràstica del nombre de municipis de totes les províncies de l'Estat (Sabartés i Guixés, 1993: 24).

Les modificacions de termes municipals a la segona meitat del segle XX [mapa 3.5] van afectar tots els ajuntaments de la Terreta, excepte Sant Esteve de la Sarga –que ja havia estat modificat el 1920– i el Pont de Montanyana (que únicament va modificar la seu de l'ajuntament). Tanmateix, les conseqüències no tingueren el mateix caràcter en tots els termes, de manera que es poden diferenciar clarament dues tendències, que coincideixen –casualment– amb la frontera autonòmica. D'una banda, el sector aragonès, que va veure reduït el nombre d'entitats de vuit a quatre. Els termes resultants van conservar un aspecte mínimament coherent, car els antics termes que havien quedat més malmesos demogràficament (Cornudella, Betesa, Santorenc) es fusionaren amb termes veïns amb els quals havien tingut uns forts lligams. A més, les agrupacions no donaren lloc a uns termes d'una grandària desproporcionada respecte als preexistents. Per exemple, Areny va incorporar Cornudella i Betesa; Sapeira, Santorenc; i Viacamp i Lliterà, Fet.

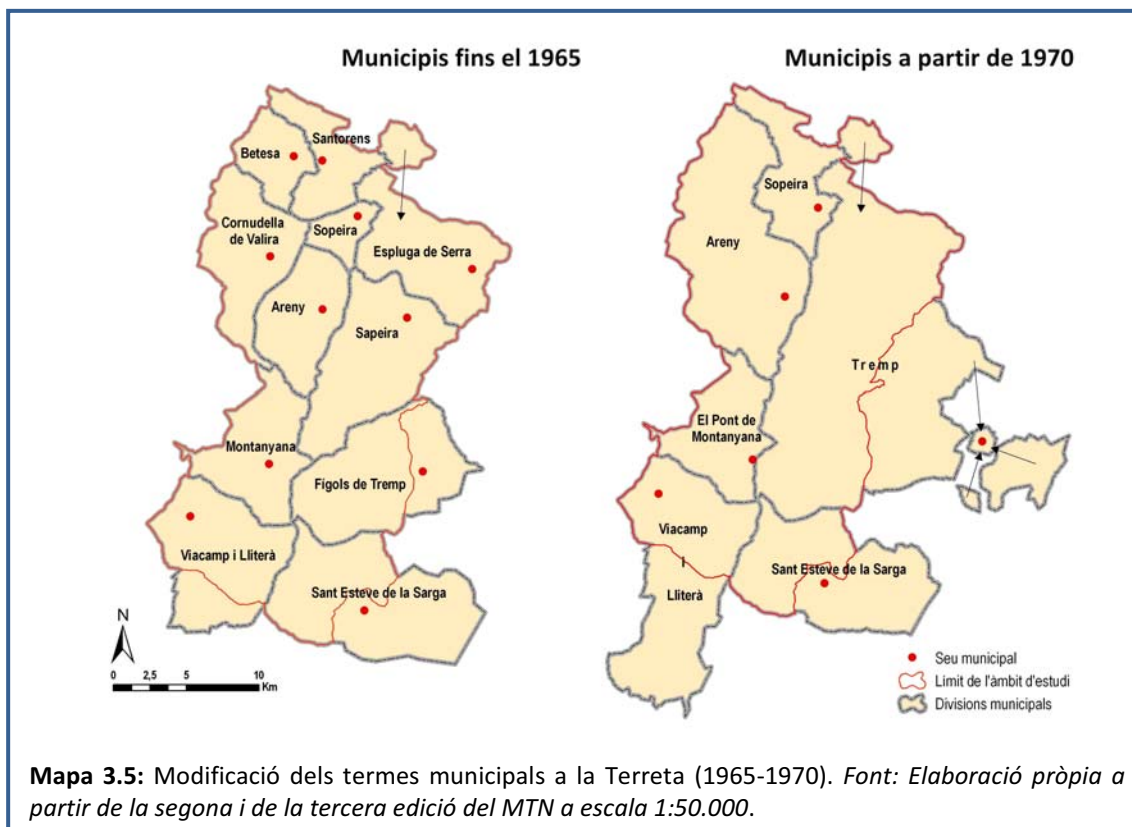
Les modificacions al cantó català, en canvi, van resultar més contundents. Ho posa especialment en evidència el cas de Tremp: entre 1970 i 1973, un total de set termes annexionats (entre els quals es trobaven els d'Espluga de Serra, Sapeira i Fígols de Tremp –que incloïa alguns nuclis de la Terreta), van provocar que un terme que, originalment, amb prou

---

¹⁵² Els testimonis trobats a l'àmbit d'estudi ens confirmen la presència de persones en edat laboral que mostren unes pautes de temporalitat laboral destacable: d'una banda, dones entre els 20 i els 40 anys d'edat, que desenvolupen l'activitat en locals de restauració i establiments hotelers, de nacionalitat espanyola o d'altres països de la UE (Romania, tal i com hem apuntat més amunt). De l'altra, altres professionals més qualificats que duen a terme treballs lligats amb els serveis d'oci, tant d'activitats relacionades amb esports d'hivern com d'estiu.

¹⁵³ Un *statu quo* que, a Espanya, va començar a desfer-se amb la reforma liberal del mapa municipal, derivada de la llei de 1845 (Burgueño & Lasso, 2003) i inspirada, en darrera instància, en la Constitució de 1808 (Daumas, 1976). Com a conseqüència d'aquella intervenció, l'àmbit de l'Alt Pirineu va perdre el 40% dels seus municipis (Vilagrassa, 2003: 147), que es corresponien a cadascun dels nuclis existents. Per exemple, a la Terreta, cada poble constituïa el seu propi terme, que va gaudir d'independència en la presa de decisions que afectaven la comunitat fins el 1847 [vegeu taula 1.1].

feines sobrepassava els 10 km² acabés conformant el municipi més extens de Catalunya, amb 303,97 km² (Gallés i Còlera, 1989). Els seus límits atípics s'aprecien al mapa 3.5,¹⁵⁴ i els greus problemes de gestió interna que l'han caracteritzat s'aniran posant sobre la taula a mida que avanci aquest estudi.

En general, cal situar aquest procés en un marc econòmicament caracteritzat pel creixement derivat de l'obertura políticoeconòmica del Règim (a partir del 1959), i en un marc administratiu on el govern central dirigia el procés de modificació del mapa municipal, i on les diputacions provincials simplement s'encarregaven de tutelar-lo.¹⁵⁵ Es tractava d'una estratègia de reforma total de l'Administració local, "en la creença que així es modernitzava el

¹⁵⁴ El terme està format per cinc unitats territorials i té la seva capital enclavada i envoltada completament per un altre municipi (Talarn). A més, Tremp posseeix un dels pocs enclavaments comarcals: Enrens i Trepadús, que pertanyia a l'antic terme d'Espluga de Serra, i que va quedar envoltat del terme del Pont de Suert (el qual va passar a formar part de la comarca de l'Alta Ribagorça amb la reforma comarcal del 1987) (Gallés i Còlera, 1989).

¹⁵⁵ Així s'argumentaven aquestes operacions en el moment de la seva execució (no hem traduït la cita per tal de no malmetre el to original del discurs): "Papal destacado en esta labor corresponde desempeñar a las Diputaciones Provinciales. (...) La Diputación Provincial, siempre en la avanzada de cuanto supone un resultado satisfactorio para los municipios que tiene a su cuidado, contando con la colaboración abierta y eficaz de las propias corporaciones locales afectadas y, sobre todo, consecuente con la pauta trazada por el Gobernador Civil, en su función de representante y delegado permanente del Gobierno en la provincia, «portador de sus directrices y realizador de sus consignas», constante impulsor de esta empresa tan necesaria para la edificación de un próspero futuro" (del pròleg de Josep M. Razquín, ex-president de la Diputació Provincial de Lleida, a Liesa -1972).

país”, car s’entenia que “l’existència de petits municipis amb febles possibilitats econòmiques era quelcom incompatible amb el necessari desenvolupament econòmic” (Aa.Dd., 1981: 24). Algunes crítiques a la reforma municipal d’aquells anys apuntaven al fet que les alteracions dels municipis “no responien realment a una reforma a fons de l’Administració local, sinó que es tractava de canvis i d’afegitons” (Aa.Dd. 1981: 24), amb la qual cosa s’aconseguien sovint els efectes contraris als objectius inicials. Les entitats resultants, en la pràctica, no podien suportar la càrrega econòmica que implicava l’assumpció de nous territoris (com garantir certs serveis bàsics), encara que aquests haguessin patit intensament la davallada demogràfica. Exactament el que succeeix, a una escala més general, al territori que ara estem estudiant.

CAPÍTOL 4

LA TRANSFORMACIÓ DEL PAISATGE DURANT ELS DARRERS CENT CINQUANTA ANYS

Estructura del capítol

4.0 Justificació del capítol i una precisió terminològica prèvia.....	180
4.1 L'impacte de les transformacions recents: una anàlisi diacrònica a través de la cartografia de cobertes i usos del sòl (1956/57-2007)	183
4.1.1 Resultats globals	183
4.1.2 Anàlisi temàtica a nivell d'àmbit d'estudi.....	187
a) La vegetació espontània	187
a.1 Les masses forestals	187
a.2 Les formacions arbustives	189
a.3 Els prats i herbassars	191
b) L'espai conreat	191
4.2 L'impacte de les transformacions des del segle XIX a través d'alguns estudis de cas	193
4.2.1 Paisatges de ribera: La partida del Soto (Areny) i la vall de la Noguera Ribagorçana al Pont de Montanyana	194
4.2.2 Paisatges d'interfluvi a les serres exteriors prepirineques: La Feixa a Alsamora i Mont-rebei	204
4.2.3 Paisatges d'interfluvi a les serres interiors prepirinenques: Oví.....	212
4.3 Aproximació al paisatge de la Terreta	223
4.3.1 El paisatge interpretat a través de la història del territori.....	223
4.3.2 El paisatge connotat a través de mirades i metàfores.	237
4.3.3 El paisatge construït a través dels discursos institucionals.....	246

4.0 JUSTIFICACIÓ DEL CAPÍTOL I UNA PRECISIÓ TERMINOLÒGICA PRÈVIA

Si al capítol anterior hem mostrat la imatge d'un territori que ha experimentat unes transformacions molt profundes i molt accelerades durant el darrer mig segle (les quals, tanmateix, troben les seves causes últimes en els canvis del context social, econòmic i polític del segle XIX), ara ens proposem aprofundir en la recerca dels factors que van impulsar aquestes mutacions. El quart capítol de la present recerca té com a objectiu sintetitzar els canvis territorials de les darreres dècades a través de l'anàlisi del seu paisatge. La finalitat última és que aquesta anàlisi ens permeti plantejar adequadament la reflexió que tot aquest procés ens suscita; una reflexió que només pot ésser entesa mitjançant ambdós capítols, que s'incardinin fins al punt que esdevenen totalment complementaris.

Tot i això, el cert és que el present capítol conté un seguit d'aspectes que el diferencien de l'anterior. Aquests aspectes es poden resumir en un de sol, que hom podria anomenar "aprofundiment selectiu". Altrament dit, la discrecionalitat d'aquestes pàgines ens permet aproximar-nos encara més a l'àmbit d'estudi, tant des del punt de vista dels continguts com de les tècniques. Aquest és el factor que atorga la clau per a comprendre l'aproximació practicada en aquestes pàgines: d'una banda, una vegada enlestida una descripció més o menys homogènia de l'àrea estudiada, ara disposem d'una base cognoscitiva que ens permetrà més llibertat a l'hora d'analitzar indrets i problemàtiques concretes. Al seu torn, aquestes anàlisis enriquiran, a mode d'exemples il·lustratius, la visió global (que segueix marcant el criteri principal en tot l'estudi).

Per tant, tractar d'obtenir les claus dels canvis recents a la Terreta implica, a la pràctica, una important flexibilitat escalar: de l'àmbit general definit passem a sectors concrets del territori, ja siguin termes municipals, un conjunt de valls o una sèrie de parcel·les. Igualment ens caldrà recórrer (en sentit invers, però amb els mateixos objectius) a uns àmbits generals, comarcals, regionals o a nivell de tota la serralada pirinenca. Al cap i a la fi, "canviar d'escala és molt més que ampliar o reduir, puix que no es veuen les mateixes coses a escales diferents, i cada àmbit escalar porta associat un tipus de fenomen que es torna incompreensible si és observat massa de prop o massa de lluny" (Gómez Mendoza, 2006: 92). Tal i com hem avançat al capítol 1, la cartografia juga un paper fonamental en aquesta comesa, perquè representa el nostre punt de partida, però també perquè dóna peu a la utilització posterior d'altres fonts d'informació: gràfiques, orals o, fins i tot, literàries. En aquest sentit, el treball de camp pren una rellevància de primer ordre, perquè fa possible (més enllà de les tasques més o menys

mecàniques de verificació cartogràfica) la *interiorització* –i, en darrera instància, la comprensió– d'un territori.

Un segon aspecte que cal esmentar és l'aparició d'un dels conceptes centrals de la recerca: el de paisatge. No és ara el moment oportú de reprendre debats epistemològics al voltant d'aquesta noció (cosa que ja hem realitzat a l'apartat 2.2 i que reprendrem al capítol 7). Simplement creiem convenient puntualitzar que, malgrat que sigui aquest capítol el que parli explícitament de "paisatge", considerem que l'anterior també en parla, encara que sigui implícitament. De fet, el capítol 3 posa les bases per a comprendre molts dels processos i moltes de les reflexions que posem sobre la taula en aquestes pàgines. La diferència, doncs, entre un i l'altre, no rau en l'aparició de l'element paisatgístic, sinó més aviat en una qüestió escalar. I en aquest punt hem de tornar, de nou, a allò enunciat en el paràgraf anterior: la possibilitat d'analitzar un territori a un nivell de detall (espacial i temporal) superior ens dona peu a tractar àmpliament la noció de paisatge.

Entrant en aspectes més concrets, i abans de passar al gruix del capítol, considerem necessari justificar les dates que apareixen en el seu encapçalament. El capítol està concebut com una anàlisi dels canvis que experimenta el territori de la Terreta, observant-los en clau paisatgística, des de mitjan segle XIX. Ja hem apuntat al capítol 1 per què ens interessa especialment aquest fragment temporal; una etapa que hem intentat acotar el més acuradament possible, però que, en qualsevol cas, no facilita una delimitació excessivament acurada, a causa de la continuïtat dels processos històrics. És per això que, finalment, hem optat per considerar un període de cent cinquanta anys, i no pas per marcar una data concreta d'inici de l'anàlisi.

Tot i això, sí que existeixen un seguit de fites que hem utilitzat per a marcar l'origen temporal del capítol. Una d'aquestes fites és el quadrienni 1857-60, moment en què es realitzen els primers censos de població moderns i estesos per a tot el territori espanyol, si exceptuem el prou conegut cens de 1787 (popularment conegut com el de "Floridablanca", recordant el ministre que l'encarregà). Concretament, el cens de 1857 representa, en aquesta recerca, la primera referència quantitativa, tal i com ja hem apuntat al capítol 3.¹ En aquelles pàgines també ha quedat exposada la rellevància historicogeogràfica d'aquests recomptes, en tant que marquen el màxim poblacional a pràcticament tot el Pirineu, fent excepció als pocs casos que han seguit una evolució demogràfica positiva durant les darreres dècades. A aquesta referència precisa se sumen un seguit d'aportacions contemporànies, de caràcter qualitatiu, però igualment amb una transcendència indubtable. Ens referim al Diccionari de Madoz, però

---

¹ Vegeu taula II.1 (annex II).

també a un seguit de fonts primàries (esmentades a l'apartat 1.4), que combinen material gràfic amb descripcions textuais, i que esdevenen un complement important per a establir la imatge de la Terreta a mitjan segle XIX; un moment igualment transcendent a causa dels processos socials i econòmics que hi tenen lloc.²

Els arguments exposats fins ara perfilen un capítol estructurat en tres apartats, tal i com hem anunciat a l'apartat 1.2. El primer ("L'impacte de les transformacions recents: una anàlisi diacrònica a través de la cartografia de cobertes i usos del sòl (1956-2007)") és un estudi sistemàtic, basat en la realització dels dos mapes de cobertes i d'usos del sòl, sobre la variació quantitativa de la distribució de cadascuna d'aquestes cobertes, mantenint sempre l'escala de referència de la Terreta. Així, l'epígraf 4.1.2 ressegueix una aproximació temàtica que completa la visió global de l'epígraf 4.1.1. L'apartat 4.2 ("L'impacte de les transformacions des del segle XIX a través d'alguns estudis de cas") enfoca els mateixos processos des d'una escala diferent (més gran en termes territorials) i també des d'unes tècniques diferents (igualment a través de cartografia, però basades en una aproximació qualitativa, buscant el significat dels canvis en els usos del sòl i no tant en les cobertes; a més, també fa servir altres fonts gràfiques i textuais).

Finalment, l'apartat 4.3 ("Aproximació al paisatge de la Terreta") integra les dues anàlisis prèvies i intenta trobar el seu significat en el paisatge del present. Per a aconseguir-ho, hem optat per tornar a situar la totalitat de l'àmbit d'estudi com l'escala de referència, i per desenvolupar els múltiples arguments a través de tres epígrafs, que es corresponen a diverses maneres d'aproximar-se al paisatge: des de la història ambiental (4.3.1), des de determinades tendències culturalistes (4.3.2) i des de els discursos oficials, enllaçant amb la tercera part de la tesi (4.3.3).

---

² Vegeu epígraf 3.3.1.

4.1 L'IMPACTE DE LES TRANSFORMACIONS RECENTS: UNA ANÀLISI DIACRÒNICA A TRAVÉS DE LA CARTOGRAFIA DE COBERTES I USOS DEL SÒL (1956/57-2007)

4.1.1 Resultats globals

La taula 4.1 i la seva representació gràfica [figura 4.1] ens permeten establir un primer balanç sobre els canvis produïts a la Terreta durant el període que s'estén entre mitjan anys 1950 i l'actualitat; canvis que queden reflectits als mapes de cobertes i d'usos del sòl [mapa 4.1; mapa 4.2]. De tota la informació que es desprèn de les categories de cobertes de sòl, el que segurament crida més l'atenció a primera vista és un fet incontestable: el comportament contraposat de la superfície conreada en relació amb les masses boscoses. Observem, en aquest sentit, com totes dues categories segueixen una evolució clarament divergent: mentre que els conreus es redueixen de gairebé 130 km² a poc més de 65 (o, el que és el mateix, de representar un quart de la superfície total de la Terreta, a no arribar a un 13%), les masses forestals experimenten un increment espectacular, que es reflecteix tant en termes de superfície total com d'extensió en relació amb la totalitat de l'àrea d'estudi. D'aquesta manera, els boscos han multiplicat per sis la seva extensió, passant d'una presència testimonial a ocupar més d'un 23% del total del territori en només cinc dècades.

La qüestió que sorgeix com a conseqüència d'aquesta constatació és clara: existeix una relació de reciprocitat inversa entre aquestes dues categories de cobertes de sòl? En altres paraules: el descens de la superfície conreada s'explica directament per l'increment forestal? La resposta exigeix tenir en compte dos fets: en primer lloc, si el bosc ha crescut directament allà on fins fa cinquanta anys es llaurava la terra. En segon lloc, també caldrà analitzar el comportament de les altres cobertes de sòl, perquè han sofert igualment variacions, que les taules no reflecteixen, però que poden haver tingut transcendència a nivell territorial.

La resolució d'aquests interrogants passa, doncs, en primera instància, per l'anàlisi espacial dels mapes de cobertes i d'usos del sòl. De la seva superposició hem obtingut les taules III.1, III.3 i III.3,³ que ens indiquen les variacions (per als darrers cinquanta anys i tant en termes absoluts com relatius) de cadascuna de les categories de cobertes i d'usos de sòl emprades. Per exemple, en relació amb el problema plantejat, observem que el 62% de la superfície conreada ha canviat el tipus de coberta, passant a ser, majoritàriament, matollar (uns 54 km²). En segon lloc se situen el bosc i l'herbassar, que han acollit pràcticament la

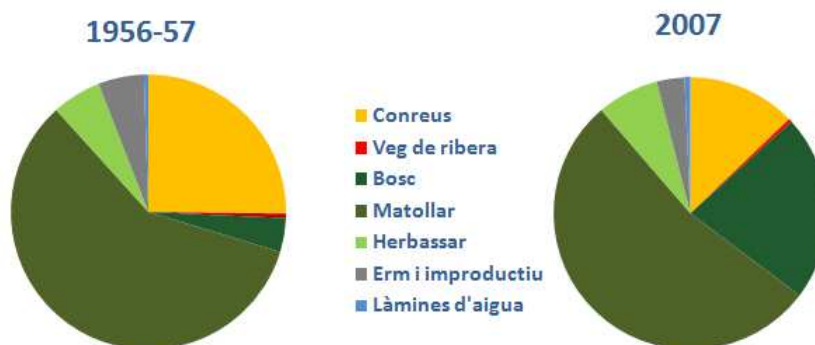
---

³ Vegeu annex III.

mateixa quantitat d'antigues terres conreades (11 i 10 km², respectivament). Per la seva banda, observem com el bosc ha augmentat, sobretot, a costa del matollar. Caldria advertir que molts d'aquests canvis impliquen categories molt similars (com per exemple l'"alzinar" amb el "bosc clar") que, en el fons, es podrien correspondre a una mateixa realitat interpretada per nosaltres de manera diferent en cada document.

	1956/57		2007	
	Km ²	%	Km ²	%
Conreus	128,02	25,19	65,37	12,86
Vegetació de ribera	2,72	0,54	1,95	0,38
Bosc	20,16	3,97	120,76	23,76
Matollar	297,94	58,61	262,68	51,68
Herbassar	29,41	5,79	37,19	7,32
Erm i improductiu	27,40	5,39	16,89	3,32
Làmines d'aigua	2,65	0,52	3,46	0,68
Total	508,30	100	508,30	100

Taula 4.1: Evolució de la distribució de les cobertes i usos del sòl, per grans categories. Font: *Elaboració pròpia.*

Figura 4.1: Evolució de la distribució de les cobertes i usos del sòl, per grans categories i en dades relatives. Font: *Elaboració pròpia.*

En definitiva, de les dades es dedueix que, si bé és cert que existeix una superfície important que ha passat de conreus a bosc (al voltant d'un 8,6% de la superfície total conreada el 1956/57), cal tenir molt en compte l'evolució de la superfície de matollars i d'herbassars, que no mostren uns canvis tan espectaculars en termes de variació absoluta, però sí en termes de distribució.

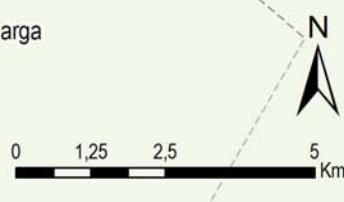
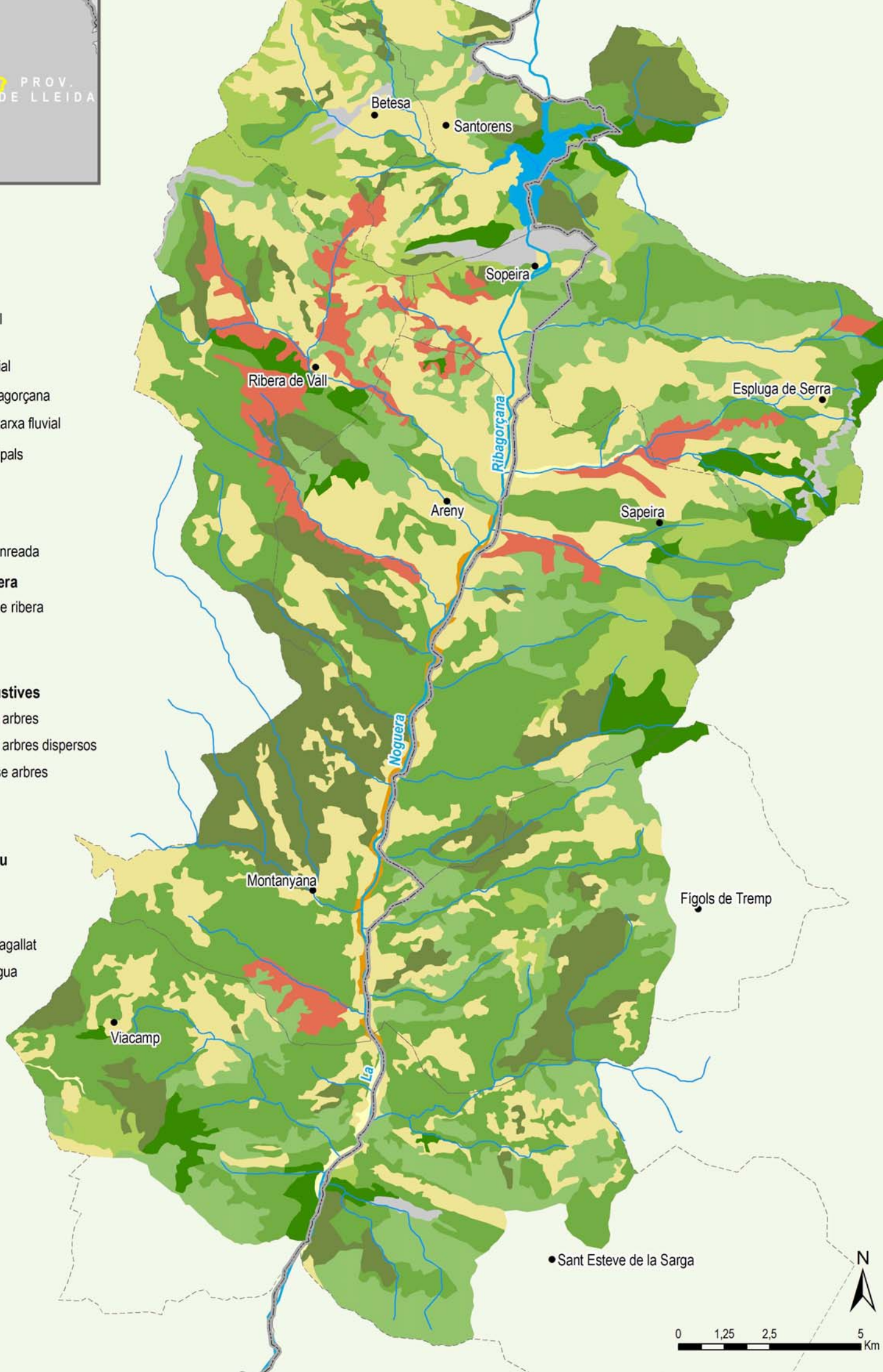

- Seu municipal
- Límit provincial
- Noguera Ribagorçana
- Resta de la xarxa fluvial
- Límits municipals

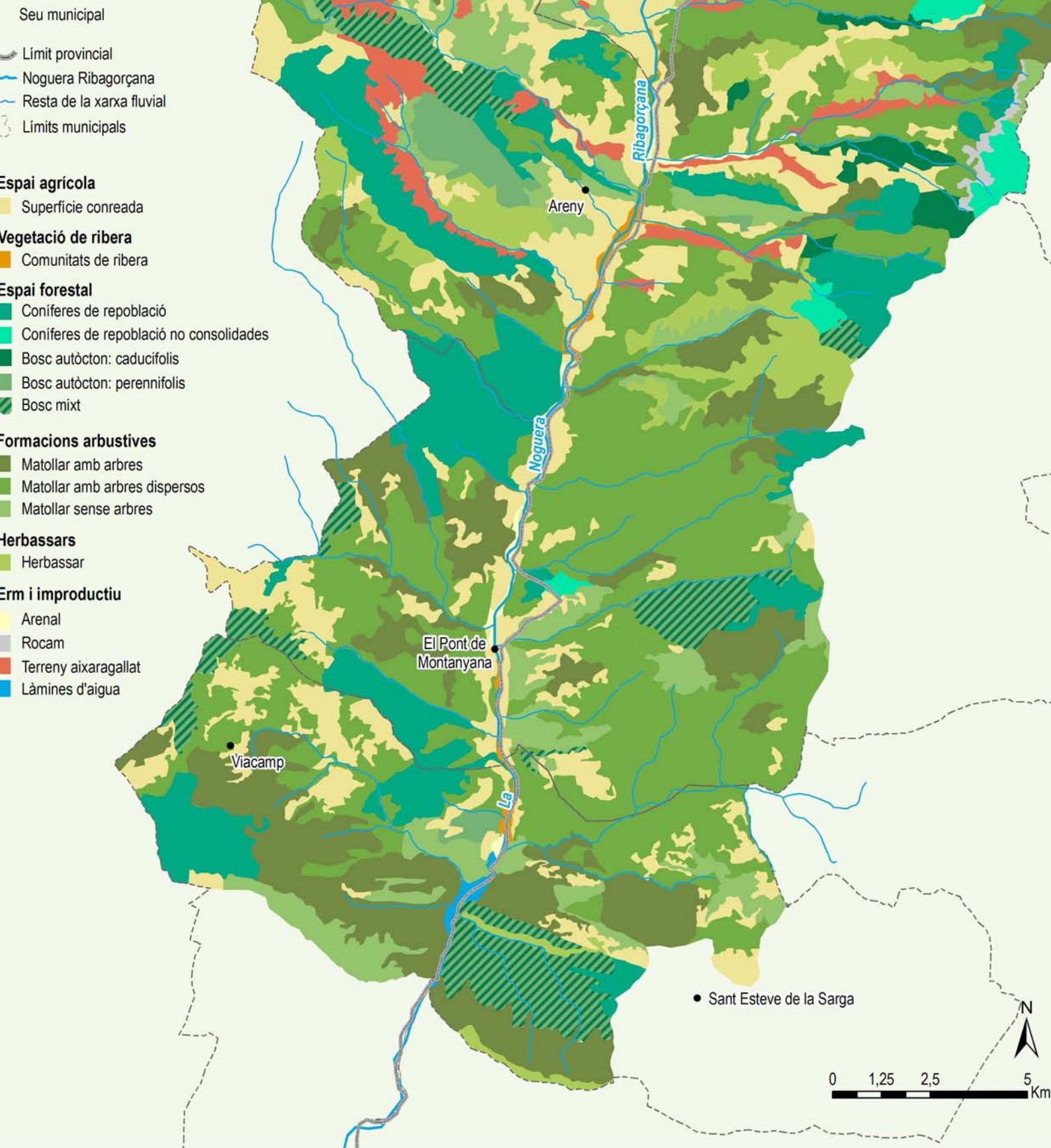
- Usos agrícoles**
- Superfície conreada
- Vegetació de ribera**
- Comunitats de ribera

- Usos forestals**
- Bosc
- Formacions arbustives**
- Matollar amb arbres
- Matollar amb arbres dispersos
- Matollar sense arbres

- Prats**
- Herbassar
- Sòls i improductiu**
- Arenal
- Rocam
- Terreny aixaragallat
- Làmines d'aigua

4.1.2 Anàlisi temàtica a nivell d'àmbit d'estudi

Abans de començar a mostrar els resultats, cal apuntar una precisió prèvia al respecte de la divisió dicotòmica de tot el territori analitzat en dues categories (vegetació espontània i espai agrícola). Aquesta divisió ha estat formulada posteriorment a la digitalització i a l'obtenció dels mapes. La seva elecció s'explica a partir del seu avantatge principal: es tracta d'una divisió senzilla, que permet englobar la pràctica totalitat del territori estudiat (exceptuant aquells espais associats a les categories "erm i improductiu" i "làmines d'aigua", que no representen més d'un 6% del territori –en el mapa dels anys 1950– i un 4% –en el mapa de 2007).

Una altra remarca important és la nomenclatura emprada. En el primer cas, l'expressió "vegetació espontània" respon a la intenció de trobar una categoria que fos capaç d'aglutinar el màxim de territori. Les cobertures vegetals de tot aquest àmbit són molt heterogènies, com demostren cadascun dels subepígrafs en què es troba subdividit aquest apartat. Tanmateix, la característica comuna és el desenvolupament més o menys incontrolat d'un substrat vegetal; condició que, fins i tot, afecta (encara que amb moltes reserves) els únics espais "planificats" des del punt de vista biogeogràfic: les repoblacions forestals. Per acabar, l'ús de l'adjectiu "agrícola" en el segon cas ve condicionat per la conveniència d'evitar el confusionisme entre l'espai agrícola (estricta i lligat a la pràctica de l'agricultura) de l'espai agrari (molt més ampli, per definició, amb el ben entès que implica també l'espai ramader, molt més difícil de delimitar).

a) La vegetació espontània

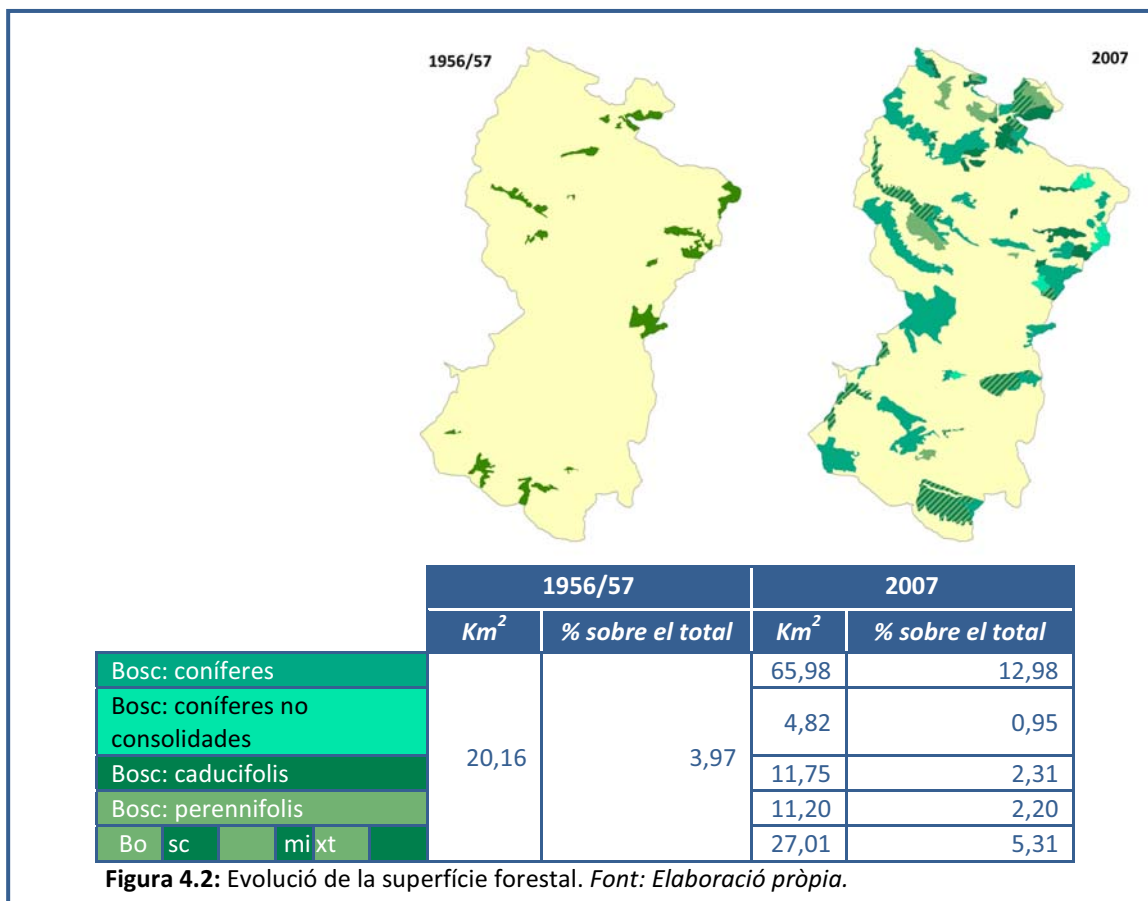
a.1 Les masses forestals

Tal i com es desprèn de la llegenda i de les taules, analitzarem els canvis que han afectat la coberta vegetal a partir de tres categories que fan al·lusió a les cobertes de sòl: el bosc, el matollar i l'herbassar. Pel que fa a la primera tipologia, ja hem esmentat que el seu creixement ha estat el més espectacular, tant en xifres absolutes com en percentatge. Naturalment, les repoblacions forestals efectuades en relació amb la construcció de la infraestructura hidroelèctrica sorgeixen com a explicació del fenomen.⁴ A més (i encara que no disposem de les dades desagregades de la categoria "bosc" al mapa de 1956/57), no tenim constància de replantacions abans de 1950 a la Terreta: la literatura consultada (Daumas, 1976; Chauvelier, 1990) no se'n fa ressò; no es percep cap indicatiu a les fotografies del vol americà, i els testimonis

---

⁴ Vegeu epígraf 3.3.2.

orals [TC.12; TC.15] coincideixen en aquest fet. Per tant, hem de deduir (recolzant-nos en la nostra verificació al camp) que els 70 km² que ocupa en l'actualitat el bosc de coníferes (independentment de si es tracta de masses consolidades o no consolidades –exemplars més esparsos, més joves o que han tingut més dificultats en desenvolupar-se) procedeixen, en la seva major part, d'aquestes tasques [figura 4.2].

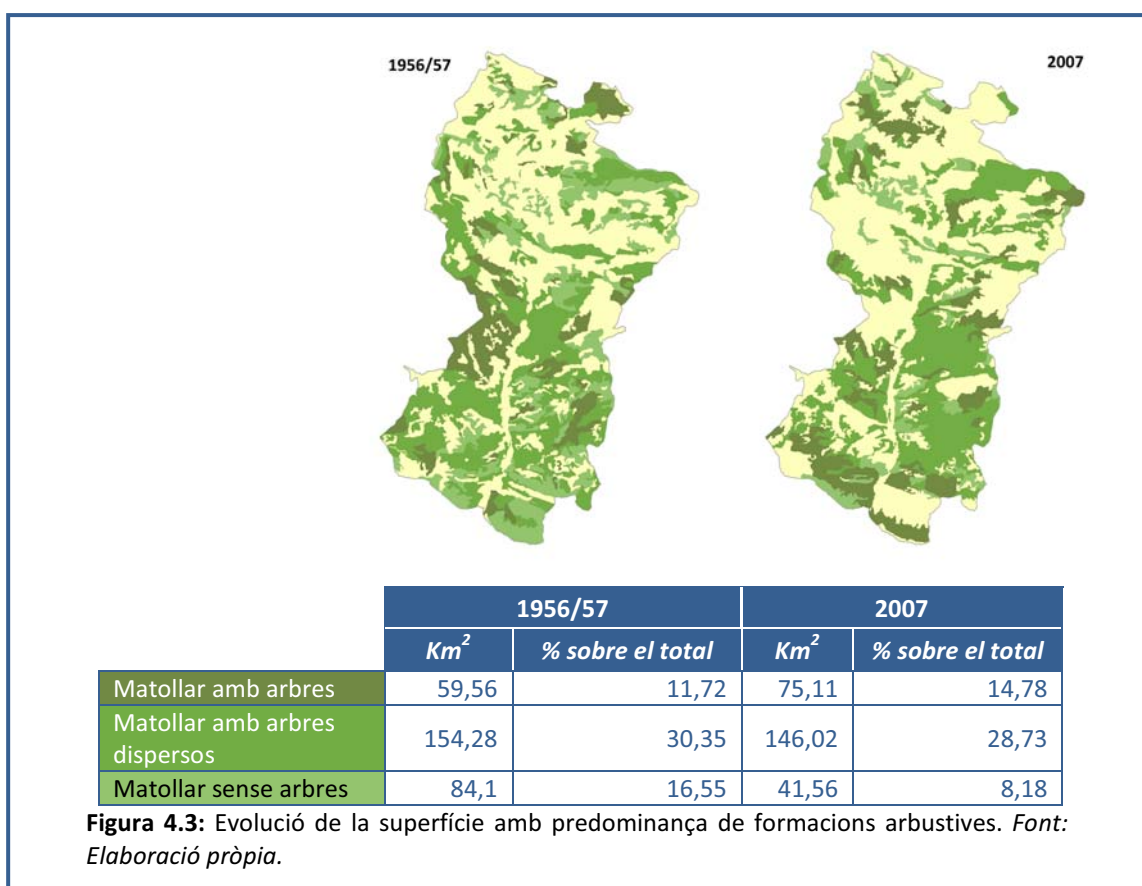
Pel que fa al bosc d'espècies autòctones, la seva identificació respecte d'altres tipus de cobertes ha resultat més difícil, perquè la seva densitat i la dimensió dels exemplars sovint indueix a confusions amb determinades formacions arbustives. Sigui com vulgui, si partim de la hipòtesi que als anys 1950 el bosc de coníferes era inexistent o testimonial⁵ (i, consegüentment, comptem com a bosc de *Quercus* els poc més de 20 km² que les masses forestals ocupaven el 1956/57), observem que aquesta superfície s'ha doblat en cinquanta anys –i ha passat a representar uns 42 km². Aquest fenomen pot ésser explicat a partir d'un

⁵ Un cop més, insistim que considerem que la pràctica totalitat de la superfície de bosc de coníferes queda inclosa dins dels boscos de repoblació. El mapa 3.4 mostra l'extensió d'aquestes clapes, que també inclouen altres superfícies que nosaltres (mitjançant el treball de camp) no hem identificat amb boscos de coníferes, sinó amb formacions mixtes que també inclouen altres espècies. Es pot observar que la seva localització coincideix amb els sectors més elevats i allunyats del riu Noguera Ribagorçana, exceptuant la gran àrea repoblada de la Serra de Sant Marc (al marge dret, entre Areny i el Pont de Montanyana), que arriba fins al traçat de la N-230.

hipotètic increment de la massa boscosa a causa dels processos biològics. Si recordem, però, les dificultats en la interpretació de les fotografies del vol americà, podríem concloure que algunes de les àrees catalogades en l'actualitat com a “bosc de caducifolis” o “bosc de perennifolis” es corresponen amb determinats sectors que al mapa dels anys 1956/57 havien estat classificades com a “bosc clar”.⁶

a.2 Les formacions arbustives

Pel que fa a les extensions caracteritzades com a “matollars”, el primer que hem de dir és que la seva superfície no ha variat excessivament, ni tampoc la seva distribució (és la coberta vegetal majoritària, tant cinquanta anys enrere com en l'actualitat). Però si fem una aproximació més detallada i observem les seves variacions internes [figura 4.3], podrem obtenir algunes dades sobre el comportament dels antics usos agrícoles i ramaders del territori. En aquest cas, a més, comptem amb un avantatge respecte de l'anterior mapa, perquè disposem del mateix nivell de detall per als dos documents.

Les dades ens informen que el “matollar amb arbres” ha crescut notablement, mentre que les altres dues subcategories han vist reduïda la seva extensió (especialment el “matollar

⁶ Concretament, un 50% de la superfície actual de “bosc clar” era, els anys 1950, “matollar amb arbres aïllats” o bé “matollar sense arbres”, segons la taula III.1 [vegeu annex III].

sense arbres”, que s’ha reduït a la meitat). La informació numèrica, però, exigeix d’un seguit de puntualitzacions. En primer lloc, les possibles imprecisions en la interpretació, no només derivades de la baixa resolució de les fotografies del vol americà, sinó també de la dificultat de diferenciar entre determinades formacions, que poden haver induït a confusions entre diverses categories de cobertes.⁷

Nosaltres interpretem les zones de “bosc clar” com una transició cap al bosc, cosa que admet matisos quant a la distribució d’exemplars arboris i quant a la seva densitat sobre el terreny. Fins i tot localitzem zones sobre el mapa que, en realitat, tenen una important presència de coníferes que han estat replantades, però que per motius relacionats amb la orientació, l’exposició, el pendent o la naturalesa del sòls no han aconseguit imposar-se com a espècie dominant. Aquesta circumstància es percep clarament al vessant nord del Montsec d’Ares (a la franja sud-est del mapa), tal i com veurem més detalladament a l’epígraf 4.2.3.

El “matollar amb arbres aïllats” és la categoria més extensa, no només d’aquest grup, sinó de tot el mapa. Respon al tapís vegetal format per un bosc molt degradat de *Quercus faginea* i *Quercus ilex* amb un sotabosc arbustiu que s’ha acabat imposant com a resultat d’un procés de sobreexplotació del bosc que probablement es va iniciar amb l’increment poblacional de mitjan segle XIX,⁸ i que no va cessar fins a la fi del carboneig com a activitat important a la Ribagorça. Així mateix, també constatem l’espectacular reducció del “matollar sense arbres”. La taula III.1⁹ ens mostra que la major part de la superfície d’aquesta tipologia (gairebé un 28%) ha passat a ser, actualment, “matollar amb arbres dispersos”. Quan recordem la feblesa de la frontera entre aquestes dues categories, una possible interpretació ens porta de nou a referir-nos a l’increment de biomassa. És possible que, a banda del descens generalitzat del pasturatge, l’extensa superfície de matollars desproveïts d’arbres dels anys 1950 sigui una herència del guaret arbustiu que s’havia practicat dècades enrere amb l’esboïgament del terreny.

a.3 Els prats i els herbassars

En tercer lloc, la categoria “herbassar” [figura 4.4] experimenta un lleuger increment, que no pot ésser interpretat fora dels paràmetres que estem indicant per a les anteriors

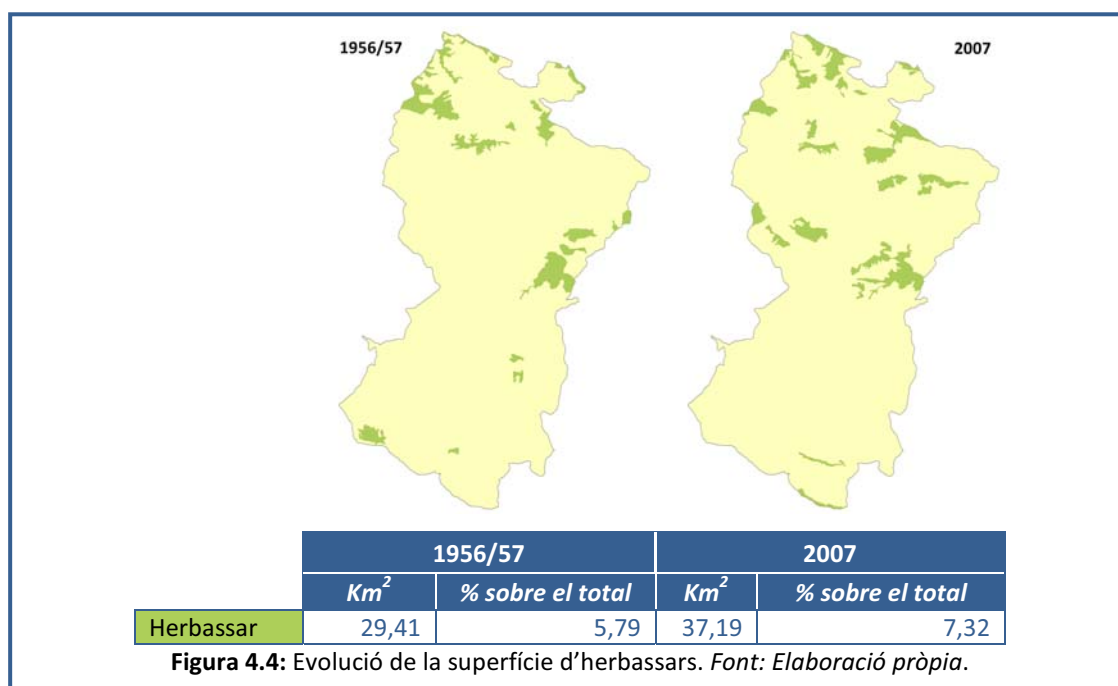
---

⁷ Per exemple, molts exemplars de boix o de ginebró superen en la seva dimensió arbres com l’alzina o el roure, amb la qual cosa la complexitat augmenta a l’hora de discriminar un “bosc clar” d’un “matollar amb arbres aïllats”. El cas contrari el representen comunitats arbustives com les brolles, constituïdes per espècies arbustives d’una mida molt modesta (com l’argelaga o el romaní). Això ens ha pogut induir a classificar algunes d’aquestes superfícies com a “herbassar”.

⁸ Vegeu capítol 3, epígraf 3.2.4.

⁹ Vegeu annex III.

categories. Criden l'atenció, però, els importants canvis en la seva distribució: només la meitat de l'herbassar dels anys 1950 perdura avui en el mateix indret. Atenent les xifres de la taula III.1, la raó sembla clara: les coníferes han ocupat fins a 11 dels 29 km² de la superfície d'herbassar dels anys 1950. Si aquestes extensions han perdurat ha estat perquè la formació ha aparegut a altres indrets, principalment on abans se situaven moltes terres conreades (pràcticament la mateixa proporció de la superfície herbàcia actual l'ocupaven, als anys 1950, herbassar i conreus –un 27% i un 28%, respectivament). Les carenes i àrees culminants per sobre dels 1.000 m solen acollir la major part de l'herbassar actual. Precisament, alguns d'aquests sectors més elevats compten amb els sòls més pobres des del punt de vista edàfic: hi sol dominar el substrat rocós i difícilment s'hi desenvolupen comunitats arbustives. Una altra possible causa d'aquesta pobresa vegetal podria derivar, encara que fos indirectament, del factor altitudinal (en els casos de les serres del Cis i de Sant Gervàs, per sobre dels 1.700 metres). Sigui com vulgui, nosaltres mateixos hem observat la inexistència de garrigues de boix o de màquies de càdec en aquests indrets culminants.

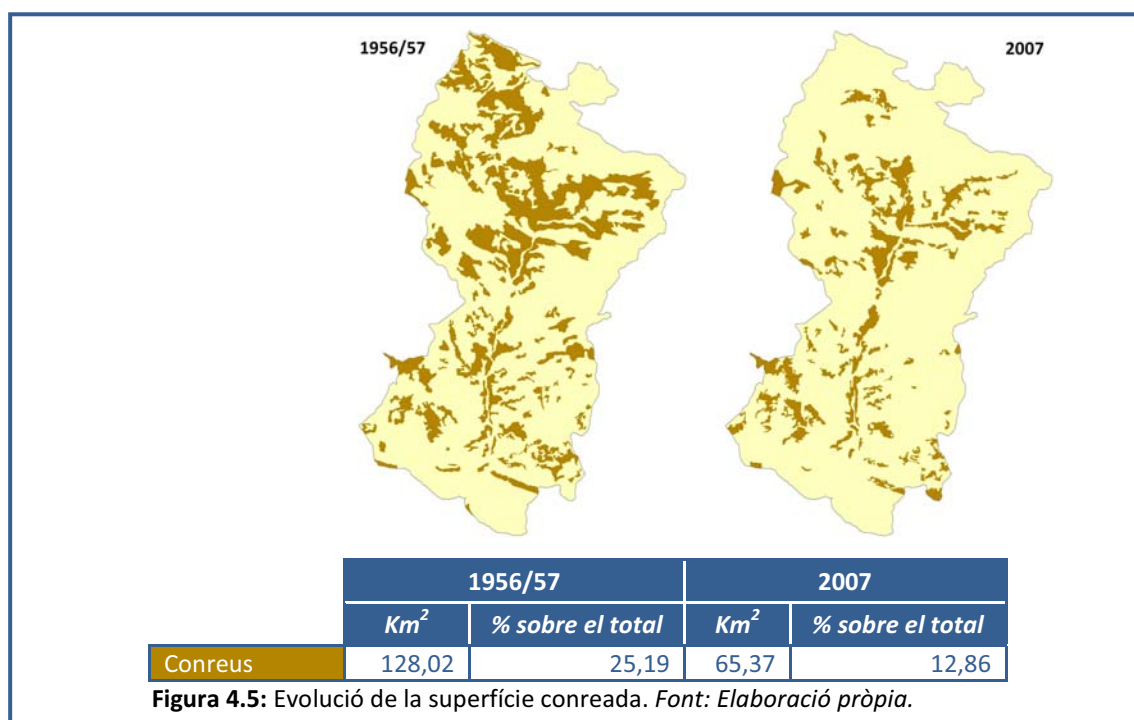

b) L'espai conreat

La superfície conreada, tal i com ja hem indicat, esdevé la categoria que ha patit un descens més important en aquestes darreres dècades. Això no és cap sorpresa, atès el que ha estat exposat durant els apartats 3.2 i 3.3. Tant el mapa com la taula de la figura 4.5 ens

mostren clarament aquest procés: només assenyalarem que un 76% de les terres de conreu actuals ja ho eren als anys 1950, segons la taula III.2.¹⁰

Ja hem vist com la majoria dels antics conreus han esdevingut matollar. Aquest fet, si bé no ens proporciona una explicació directa, ens ha permès descartar que la major part dels conreus hagi desaparegut com a efecte de les replantacions (naturalment, com tampoc dels embassaments). Una qüestió interessant és observar la presència d'arbrat a les terres envaïdes per la vegetació, perquè podria resultar un criteri orientador a l'hora de datar l'abandonament de la pràctica agrícola. La taula III.1 ens informa que, dels 78 km² que ja no són terres conreades, uns 20 km² es troben coberts per una capa vegetal desproveïda d'un volum més o menys continuat d'arbrat, mentre que 44 km² han esdevingut bosc clar o matollar amb arbres aïllats. D'aquí deduïm, amb risc de caure en l'error, que la major part de les terres de conreu han estat objecte d'una colonització vegetal relativament ràpida i que, probablement, allà on la cobertura vegetal és més tímida ens trobem amb indrets on la pobresa edàfica dificulta el creixement d'espècies arbustives o arbòries.

D'altra banda, el que sí que es pot constatar és una concentració de les terres llaurades en dos tipus d'espais: les terrasses fluvials de la vall principal i les seves prolongacions terra endins, com a la Ribera de Cornudella o als sectors relativament elevats de la zona de Lliterà i Torre Baró (al sud-oest de la Terreta, en transició cap els paisatges cerealistes de Tolba i Benavarri). El tret comú que presenten tots dos espais (independent de la naturalesa dels sòls)

¹⁰ Vegeu annex III.

són uns pendents no massa pronunciats. Tal convergència no és irrellevant: ens trobem, precisament, davant dues condicions decisives per a la utilització generalitzada de la maquinària agrícola (que als anys 1950 tot just s'estava començant a introduir al país – Tremosa, 1991).

4.2 L'IMPACTE DE LES TRANSFORMACIONS DES DEL SEGLE XIX A TRAVÉS D'ALGUNS ESTUDIS DE CAS

L'anàlisi exhaustiva de l'apartat anterior ens ha proporcionat una visió general i *sistematitzada* del territori que estudiem. Aquestes línies arrenquen d'aquesta informació i la posen en comú amb els continguts del capítol 3; i ho fan mitjançant una concepció diferent, que implica determinats canvis respecte de l'apartat 4.1, lligats amb l'enfocament i les tècniques emprades. En primer lloc, l'anàlisi es continuarà recolzant en la cartografia; en aquest cas, però, prioritzem l'explicació dels usos del sòl, que representen una de les claus de la comprensió dels canvis en el territori i també en el paisatge. Els mapes de cobertes i d'usos del sòl es complementen amb un seguit d'elements d'ordre gràfic i textual –amb un paper complementari, però igualment transcendent. En conseqüència, les tècniques emprades també experimenten canvis, lligats a la incorporació d'un enfocament qualitatiu i, d'altra banda, amb un eixamplament de l'horitzó temporal en l'anàlisi.

L'objectiu d'aquest apartat és obtenir una aproximació a una tipificació dels paisatges passats i presents de l'àmbit d'estudi. Els casos d'estudi tractats han sorgit d'una premissa bàsica: una dicotomia entre dues tipologies bàsiques, que marquen els dos epígrafs de l'apartat. La diferenciació entre els paisatges de ribera i els paisatges d'interfluvi és el criteri bàsic de caracterització paisatgística de la Terreta, com qualsevol vall del Prepirineu, almenys en el seu sector central. La idea que es troba al darrere és la important diferenciació entre les valls principals (ja siguin riberes o conques i depressions de dimensions modestes) i la resta del territori, normalment accidentat. Un dels factors definidors d'aquesta dicotomia és l'aigua, entesa com un element "creador de paisatges". Aquest fet no significa una oposició de l'estil "presència vs. absència", perquè l'aigua és present tant a la vall principal com als interfluvius. Es tracta, més aviat, de posar en relleu com la gestió humana d'aquest element s'ha concretat en unes maneres diferents de construir paisatge.

Nosaltres apliquem una nomenclatura que ja va emprar M.Daumas (1976) a l'hora de caracteritzar aquests territoris; en aquest cas, però, Daumas no parla tant de "paisatges de ribera" o "d'interfluvi", com de *finages* de ribera, de grans conques i d'interfluvius. *Finage* és una expressió genuïnament francesa i sense cap traducció directa (ni al català ni al castellà),

que denomina el territori “rural” (o *ruritzat*), aprofitat per a una multitud d’usos (agraris i extraagraris), que se sol compondre del terrer i de les forests¹¹ (o del binomi que en castellà s’identifica com el *campo* i el *monte* –Daumas, 1976: 123–, o en llatí l’*ager* i el *saltus* –Paül et al, 2010). Sigui com vulgui, i seguint els arguments exposats a l’epígraf 2.2.1, queda clar que aquest mot, *finage*, es troba vinculat (almenys epistemològicament) a la idea de paisatge, a través del *pagus* llatí (Tort, 2006).

Sigui com vulgui, volem subratllar que la complexitat dels paisatges de muntanya mitjana fa que no puguem seguir fil per randa aquesta distinció binomial sense advertir prèviament que, al contrari que a l’alta muntanya, cal comptar amb factors com el contrast entre el secà i el regadiu, o l’aprofitament de les forests en clau privada. A través dels diversos exemples tractats mostrarem com aquests factors juguen un paper de primer ordre en la conformació dels paisatges de la Terreta.

4.2.1 Paisatges de ribera: La partida del Soto (Areny) i la vall de la Noguera Ribagorçana al Pont de Montanyana

D’acord amb el que hem l’exposat al capítol 3, la vall de la Noguera Ribagorçana a la Terreta es caracteritza per un grau d’heterogeneïtat interna (i a nivell “físic”) important, de manera que els seus paisatges prenen unes formes i uns significats que també són variables, en funció de la morfologia i de les vicissituds històriques. Els dos exemples que exposem pertanyen al terrer dels dos nuclis més importants de la ribera: Areny i el Pont de Montanyana. El seu tractament formal en aquest epígraf difereix, però, notablement, de manera que hem d’advertir, ja des d’un inici, que el cas de la partida del Soto, a Areny, constitueix un exemple concret, complementari del cas principal: la vall a l’alçada del Pont de Montanyana.

El Pont de Montanyana és una localitat marcada pel pas del riu; un fet que ha provocat que, amb les vicissituds històriques, un petit raval a extramurs de la vila castral de Montanyana acabés esdevenint el centre municipal, no només en termes administratius, sinó també demogràfics i de serveis. El mateix topònim del poble fa al·lusió a la rellevància d’un indret situat en un pont que, al seu torn, quedava localitzat en un punt estratègic, a recer d’un nucli de primer ordre en el sistema de poblament medieval (Terrado, 2007). El fragment de la vall cartografiat per nosaltres [mapa 4.3] es correspon exactament amb el pas del riu pel nucli del Pont de Montanyana (assenyalat amb la taca vermella a la part superior de la imatge) i,

---

¹¹ En aquesta recerca, el terme *forest* es correspon amb la seva accepció més àmplia, aquella que el DIEC defineix com una “gran extensió de terreny no conreat cobert d’arbres” (font: <<http://dlc.iec.cat/results.asp>> [consultat el 21/10/2010]).

especialment, al sud del mateix, cobrint un espai representatiu del *finage* de ribera prepirinenc. Un segon tret que cal recordar és el factor politicoadministratiu: la línia divisòria entre les comunitats autònomes d'Aragó i de Catalunya se superposa al traçat del riu i a l'alçada del poble del Pont de Montanyana s'endinsa en el marge esquerre, de manera que un petit sector d'aquest nucli queda dins del territori administrativament català.

El mapa 4.3 mostra les transformacions de les darreres dècades a la vall. Ho fa mitjançant l'agrupació de cadascuna de les tipologies de cobertes de sòl en cinc categories, que ens permeten caracteritzar el territori segons cinc grans usos. Naturalment, això no significa que puguem considerar aquests grups com categories estanques, ans al contrari. L'exemple més eloqüent en aquest sentit és la categoria V ("Espai no agrícola"), que hem hagut de definir mitjançant la negació d'una categoria més clara ("Espai agrícola"). Certament, es tracta d'un espai que no ha estat conreat des de, com a mínim, mitjan segle XX, però que genera molts dubtes sobre com va ser el seu aprofitament històric, basat molt probablement en una multiplicitat d'usos ramaders, silvícoles, forestals i cinegètics (però també en pràctiques de conreus itinerants sobre cendres) que han modelat l'aspecte actual dels vessants que queden fora del tàlveg.

A més de les fotografies del "vol americà" i de les ortofotografies actuals, la informació relativa als usos del sòl del mapa de 1956 ha estat obtinguda d'altres documents, entre els quals destaca el *Plano parcelario del Embalse de Montrebei*¹² com l'instrument clau que ens ha permès una anàlisi més detallada; anàlisi que, al seu torn, ha possibilitat la reconstrucció fidel del paisatge de la primera meitat del segle XX (almenys l'espai estrictament riberenc, que és el que apareix cartografiat al document) i, en darrera instància, comparar en unes mínimes condicions d'igualtat la situació actual (mostrada pel mapa de 2009). D'aquest exercici obtenim, en clau sintètica, les següents tendències de canvi:

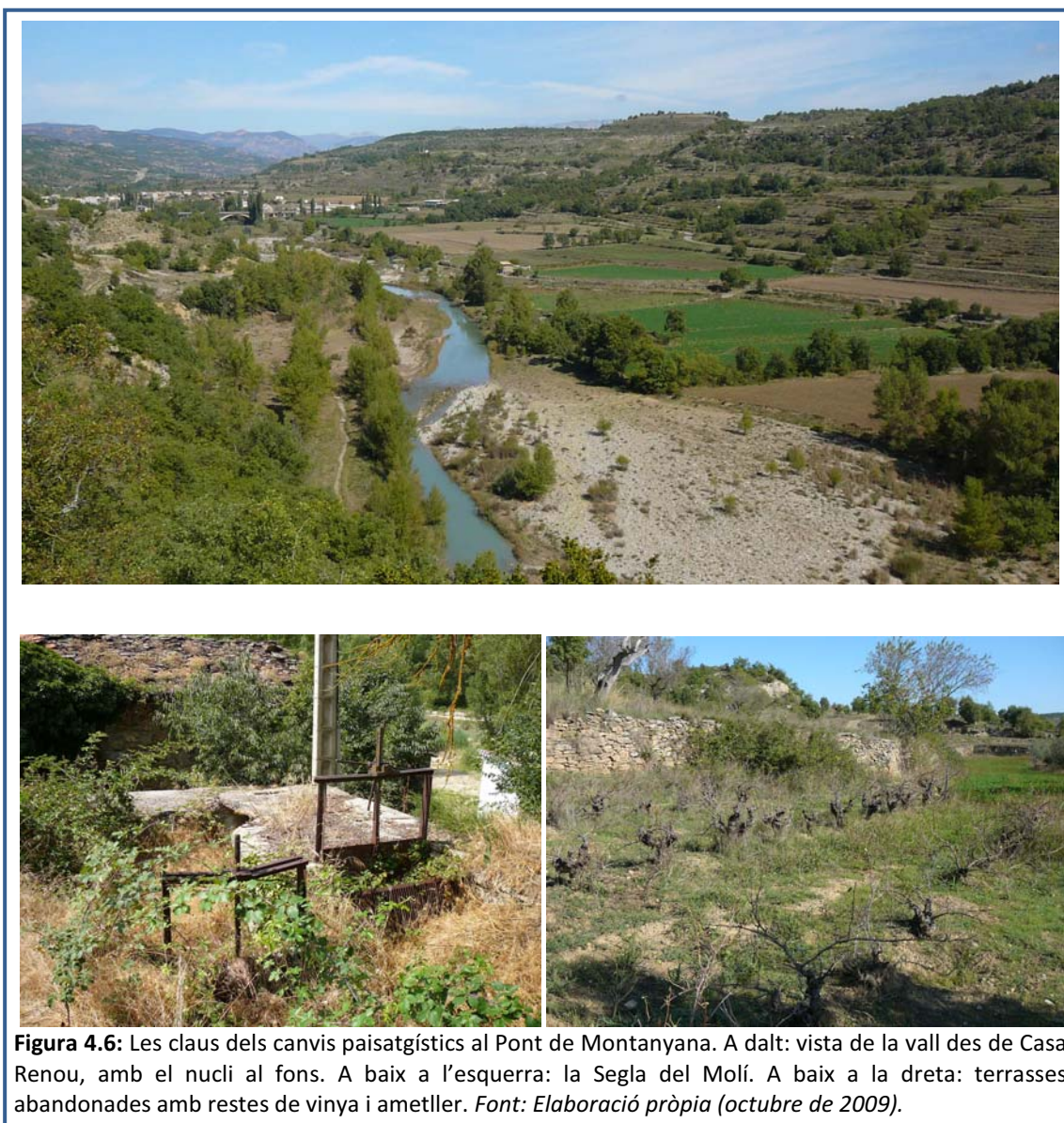
a) Els canvis morfològics en l'espai agrícola plasmen una reducció i una homogeneïtzació de l'espai conreat. Els terrenys pertanyents a les primeres terrasses fluvials se solen mantenir actius, a conseqüència de la seva fàcil accessibilitat i de les seves pròpies característiques (pendent suau o gairebé inexistent, condicions edàfiques favorables). Per contra, els vessants en terrasses de pedra seca [figura 4.6] pateixen dinàmiques d'abandonament progressiu, lligades directament a la impossibilitat d'introduir la nova maquinària, més enllà d'altres factors secundaris d'ordre demogràfic (emigració i envelliment

---

¹² Per a una explicació detallada d'aquest document vegeu Sancho Reinoso, A.: *Aigua, paisatge i cartografia. Una interpretació en clau geohistòrica del Plano parcelario del Embalse de Monrevey, de Riegos y Fuerza del Ebro*. Barcelona: Institut Cartogràfic de Catalunya [publicació en curs].

de la població). És en aquestes superfícies on s'observen les dinàmiques d'avançament de la vegetació espontània, característiques de tot el país.¹³

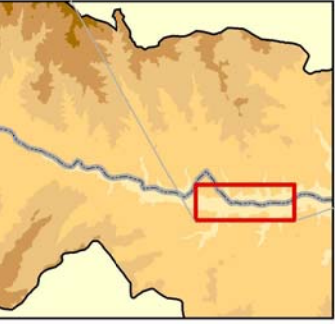
b) L'abandonament i el col·lapse de la infraestructura de regadiu (xarxa de sèquies històriques) resulta un procés paral·lel als canvis en la tipologia de conreus. Aquest fet afecta directament el canvi del paper de les terrasses fluvials, on s'estableix un domini absolut dels conreus farratgers de secà allà on abans creixien, de forma promíscua, gramínies, lleguminoses i espècies d'horta. Pel que fa a la desaparició dels conreus de secà (arboris, principalment ametller i olivera; arbustius –vinya¹⁴– i herbacis) en terrasses de pedra seca, també es produeix en el temps de manera paral·lela al cessament de la irrigació.

¹³ Vegeu capítol 3.

¹⁴ Recordem que, en el cas del El Pont de Montanyana, les dades que ens ofereix Daumas (1976) pel que fa la vinya parlen d'un 15% del total de les terres conreades el 1962 [vegeu el subepígraf 3.3.2c)].

Limit administratiu provincial

I. Infraestructures

- Carreteres principals
- Carreteres secundàries
- Accessos asfaltats
- Pistes veinials
- Trams abandonats
- Tram de séquia en restauració

II. Espai urbanitzat

- Assentaments
- Moviments de terra
- Altres elements construïts

III. Espai fluvial

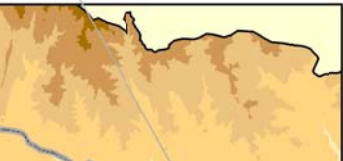
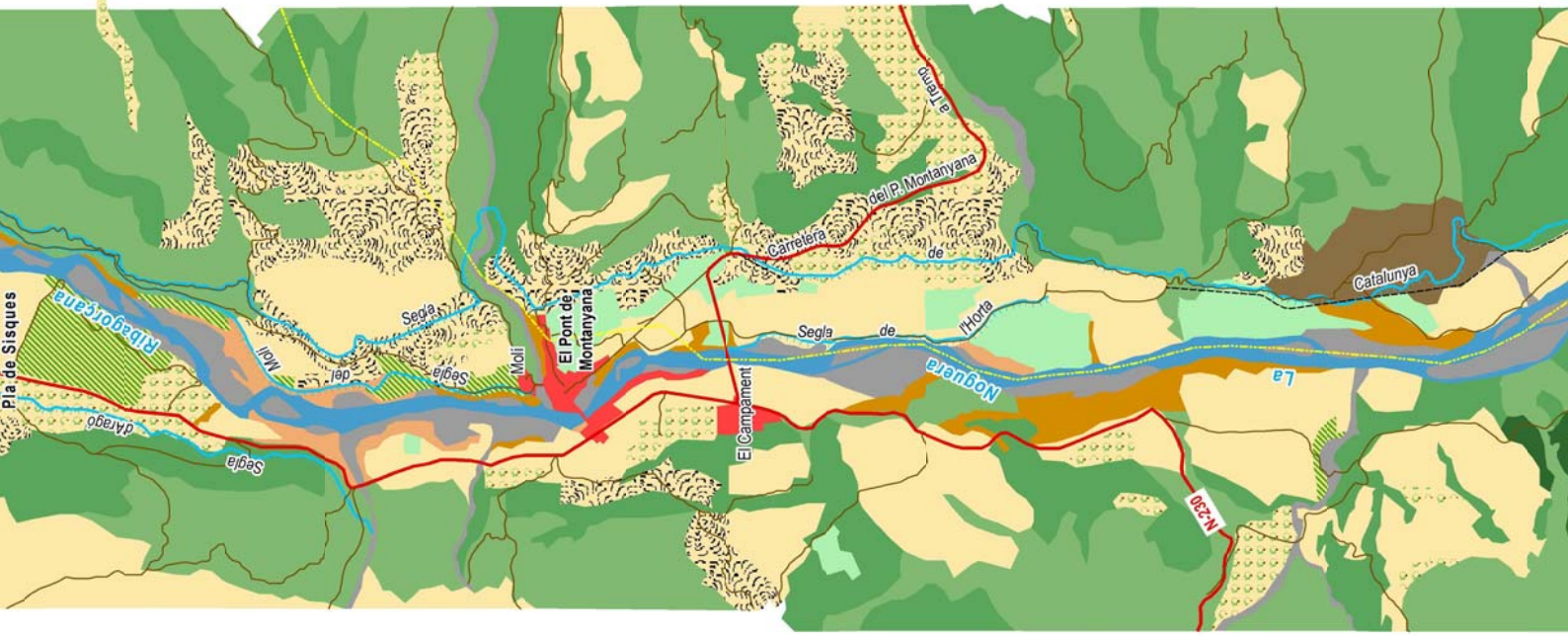
- Làmines d'aigua
- Marges fluvials
- Vegetació de ribera densa
- Vegetació de ribera esparsa

IV. Espai agrícola

- Conreus herbacis de secà
- Conreus arboris i herbacis de secà
- Farratges
- Hortes
- Conreus de secà en terrasses

V. Espai no agrícola

- Terrasses de conreu abandonades recentment
- Bosquines i matollars
- Formacions arbòries d'espècies autòctones
- Boscos de coníferes de repoblació

Limit administratiu provincial

I. Infraestructures

- Carreteres principals
- Carreteres secundàries
- Accessos rodats
- Pistes veinials
- Trams abandonats
- Tram de séquia en restauració

II. Espai urbanitzat

- Assentaments
- Moviments de terra
- Altres elements construïts

III. Espai fluvial

- Làmines d'aigua
- Marges fluvials
- Vegetació de ribera densa
- Vegetació de ribera esparsa

IV. Espai agrícola

- Conreus herbacis de secà
- Conreus arboris i herbacis de secà
- Farratges
- Hortes
- Conreus de secà en terrasses

V. Espai no agrícola

- Terrasses de conreu abandonades recentment
- Bosquines i matollars
- Formacions arbòries d'espècies autòctones
- Boscos de coníferes de repoblació

c) La simplificació de la xarxa de camins es manifesta clarament en els mapes. S'ha produït un esborrament progressiu de camins històrics, amb un pes territorial (i també paisatgístic) de primer ordre, com les vies pecuàries (carrerades o *cabaneres*). D'altra banda, també s'observa una reordenació de la jerarquia de les vies de comunicació, lligada a la implantació dels mitjans de transport motoritzats.

d) La transformació de l'espai fluvial es percep amb un simple cop d'ull als mapes: la reducció dels cabals del riu es produí com a conseqüència directa de la seva derivació pel canal d'alimentació de la central hidroelèctrica del Pont de Montanyana, en plena fase de construcció en el mapa de 1956 (tal i com mostra l'àrea de color marró fosc, al marge esquerre del riu a la part inferior). Aquest edifici i el canal esmentat no apareixen al mapa de 2009 perquè són subterranis (tal i com hem deixat clar a l'apartat 3.3.2). L'escapçament hídic ha alterat la vida a la llera i als ambients immediats, tal com es pot observar en la distribució de la vegetació de ribera i del mateix llit del riu. Al mateix temps, la irrupció d'ENHER significà la construcció del barri del Campament, que apareix a les dues imatges.

Per la seva banda, la partida del Soto està situada una desena de quilòmetres al nord del Pont de Montanyana, immediatament al sud de la vila d'Areny. Des del punt de vista fisiogràfic, aquest indret es troba emplaçat en un sistema de terrasses fluvials quaternàries format en la confluència de la Noguera Ribagorçana amb el Barranc de Sant Romà o de Santa Llúcia, un dels cursos subsidiaris més importants de la Terreta, que desaigua al marge dret del riu. A simple vista podem diferenciar dos nivells de terrasses fluvials, separades per un talús d'uns deu metres d'altitud, fixat amb vegetació arbòria (bàsicament exemplars de *Quercus faginea* madurs, dels més alts que podem trobar al país –entre 3 i 15 metres d'altitud). Les diferències litològiques entre la terrassa inferior i la superior¹⁵ gairebé no existeixen: el substrat d'ambdós nivells està format per graves, sorres i lutites, encara que més antigues a la terrassa superior (del Plistocè, fa uns 11.000 anys), i més recents a la inferior (de l'Holocè, fa menys de 10.000 anys). A efectes visuals, però, la diferència és molt tangible en l'abundor dels còdols a la terrassa inferior, cosa que ha fet necessari un esforç supletori per a organitzar l'aprofitament agrícola d'aquestes terres. Els amuntegaments de blocs encara s'aprecien entre les parcel·les [figura 4.7].

De fet, aquesta terrassa inferior és la que més ens interessa en aquest estudi. Les seves potencialitats agronòmiques expliquen per què se l'anomena "Hort del Soto" i, en darrera

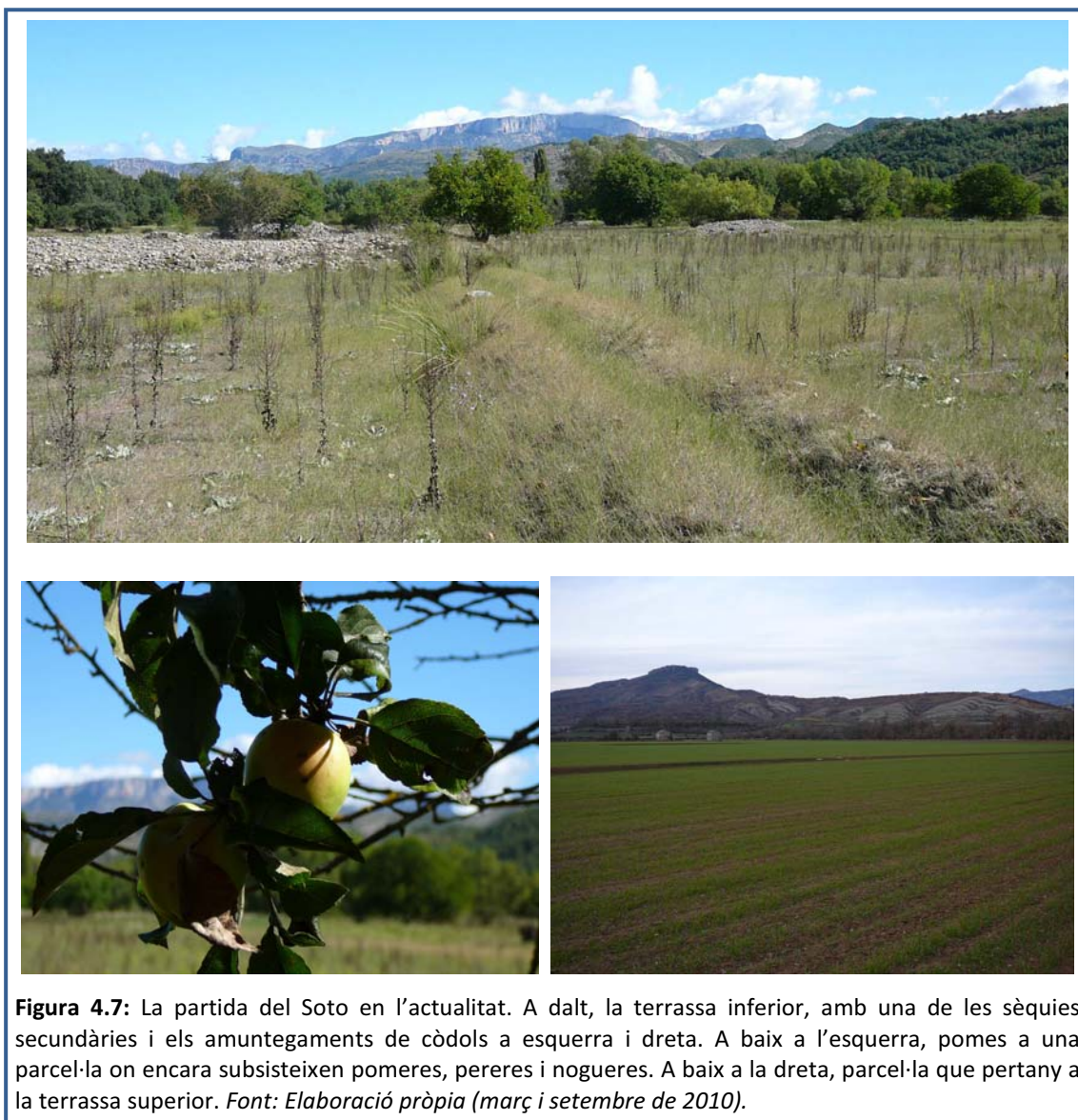
---

¹⁵ Parlem de "superior" i "d'inferior" exclusivament en relació al component orogràfic (i, més específicament, altitudinal), de manera que la terrassa superior és la que està disposada a una cota més elevada, mentre que la inferior és la que es troba a una altitud més modesta, adjacent al riu.

instància, s'expliquen per la presència abundosa i permanent d'aigua. Algunes interpretacions (Terrado, 2007) associen el nom "soto" (o en la seva versió catalana, sot) amb el llatí *saltus*, que identifica paratges incultes associats a cursos d'aigua importants. Independentment d'aquest fet, la recurrència d'aquest topònim al llarg de la vall és notable: al terme del Pont de Montanyana hom també troba una partida anomenada "Soto", amb les mateixes característiques que el cas que ens ocupa (sòl planer i adjacent al llit fluvial).

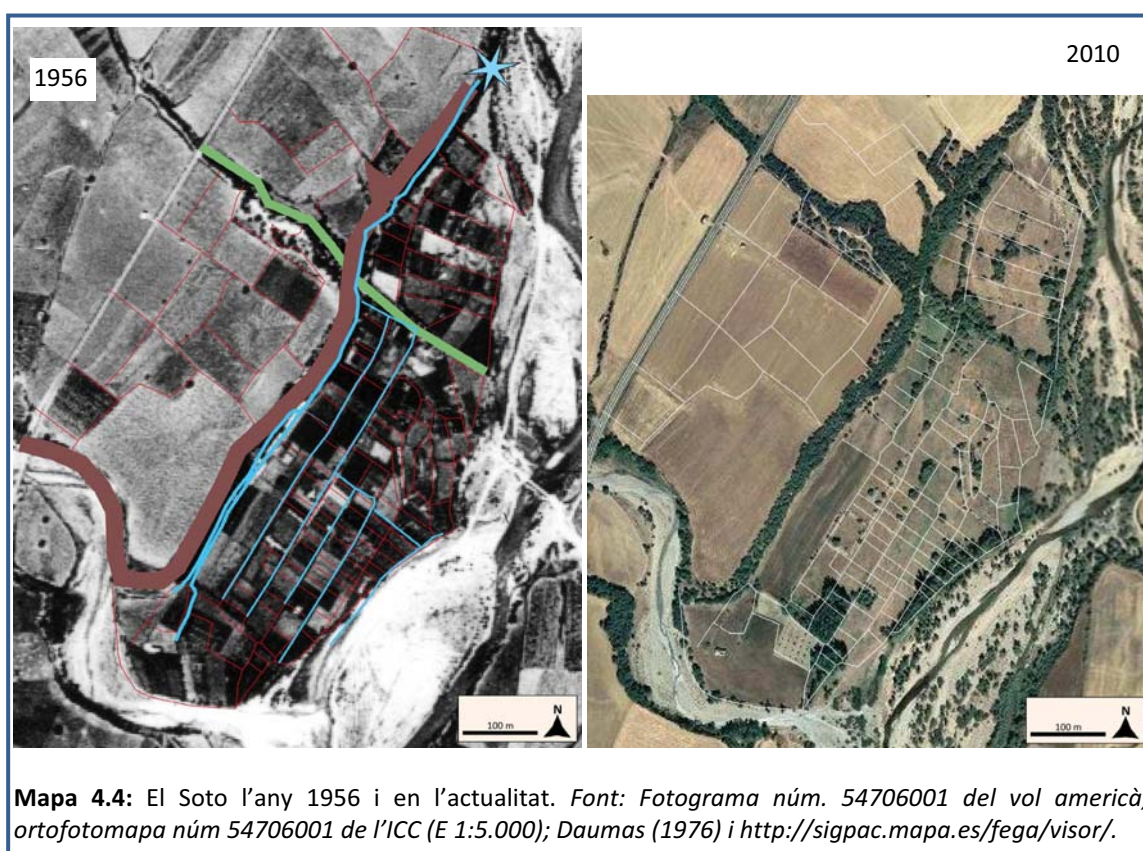
Per a aquesta recerca, el Soto representa un testimoni puntual i a microescala, que hem recollit mitjançant el seu reconeixement en directe de la mà d'un pagès local [TC.18] i que, posteriorment, hem analitzat a través de l'anàlisi visual d'un croquis que no aspira a una anàlisi sistemàtica dels usos del sòl [mapa 4.4], però que atorga pistes valuoses per a interpretar-lo i per a completar l'anàlisi de tot l'epígraf.

Figura 4.7: La partida del Soto en l'actualitat. A dalt, la terrassa inferior, amb una de les sèquies secundàries i els amuntegaments de còdols a esquerra i dreta. A baix a l'esquerra, pomes a una parcel·la on encara subsisteixen pomeres, pereres i nogueres. A baix a la dreta, parcel·la que pertany a la terrassa superior. Font: *Elaboració pròpia (març i setembre de 2010).*

Precisament, Daumas (1976) estudià cartogràficament aquest indret com un exemple dels *finages* de ribera prepirinencs, on les possibilitats de l'aprofitament hídric, sumades a les característiques del relleu, han configurat una divisió molt nítida i prolongada en el temps entre el secà i el regadiu. El mapa 4.2 mostra els canvis que s'hi han produït en l'interval de les darreres dècades. La imatge aèria ja dóna prou pistes per a observar la desaparició d'un dels vergers més importants de la Terreta. Al mapa de 1956 [mapa 4.4] hem sobreposat l'estructura del parcel·lari, que detalla esquemàticament Daumas a la seva tesi doctoral. A més, hem traçat el recorregut d'algunes de les sèquies que componien la xarxa que abastava d'aigua la terrassa inferior, on els camps presentaven una tonalitat ben fosca, indicant el verd intens dels conreus d'horta en ple mes de juliol (data de la fotografia).

La sèquia principal captava l'aigua directament del riu a l'indret que separa les partides del Soto i de Graell, i que queda marcat al mapa de 1956 amb una estrella blava de sis punxes a la part superior. Aquesta conducció seguia un recorregut paral·lel al riu i al talús separador dels dos nivells de terrasses (destacat al mapa de 1956 amb la franja marró i identificable nítidament al mapa de 2010). Els canals que sortien del ramal principal abastaven d'aigua els minifundis familiars, que pertanyien a cadascuna de les famílies d'Areny. El seu traçat rectilini coincidia amb la separació dels "trossos". La terrassa superior, en canvi, representava (i segueix representant) el domini del secà. El mapa actual, obtingut a partir del cadastre de rústica, mostra com la propietat segueix conservant la seva fragmentació en un indret

absolutament abandonat [figura 4.7], però que, tot i trobar-se en aquest estat, segueix mostrant la seva potencialitat agronòmica: en una petita finca d'arbres fruiters que encara es conserva, les pomeres, les pereres i les nogueres segueixen oferint els seus fruits, malgrat l'*asilvestrament* que estan experimentant [figura 4.7]. Com veurem més endavant, el col·lapse d'aquest sector ha estat fruit d'un seguit de circumstàncies històriques desgraciades.

La descripció dels dos casos ens permet enfocar l'anàlisi cap al tema central enunciat: la gestió de l'aigua en tant que element creador dels paisatges de ribera prepirinencs. Com ja hem vist anteriorment, la Noguera Ribagorçana mai no havia estat aprofitada a gran escala fins la irrupció d'ENHER a mitjan segle XX. Això no significa que el riu passés de llarg sense implicació amb les activitats humanes: de fet, les seves aigües s'utilitzaven en un seguit d'usos molt importants en àmbits locals, com les tasques agrícoles (moldre farina i regar) o, posteriorment, l'abastament energètic.¹⁶ En certa mesura, la colonització "moderna" dels territoris riberencs (és a dir, aquella que ha perdurat, organitzant les formes de vida pagesa, fins fa uns cinquanta anys,) es va iniciar vers els segles XV i XVI (Bonales, 2004),¹⁷ i va respondre, entre d'altres factors històrics, a la possibilitat de la introducció del regadiu i la creació del paisatge d'horts.

En aquest context, un dels elements amb més significació d'aquests paisatges és, com hem apuntat en tots dos casos d'estudi, la sèquia. Aquestes conduccions d'aigua, invisibles a simple vista, determinaren els usos del sòl i esdevingueren una frontera paisatgística evident dins del terrer, separant el secà del regadiu i, per conseqüent, elevant els petits desnivells existents dins el sistema de terrasses fluvials a la categoria de factor condicionant. El sistema de sèquies del Pont de Montanyana estava format per quatre grans conduccions [mapa 4.3]. La Segla de l'Horta era la més curta i la que abastava els terrenys més propers al poble. La Segla del Molí, que discorre paral·lela a la de Catalunya, captava aigua del riu a l'indret conegut com La Peixera; aquest topònim no apareix al mapa 4.3, però sí en documents de finals del segle XVIII i a l'amillament de 1863; fa referència a un "canal de rec que pren aigua d'un estany" (Terrado, 2007: 95). La Segla del Molí alimentava el molí fariner, on també es produïa oli, però també recorria una petita extensió d'horts [mapa 4.3].

Les sèquies més importants, però, eren la Segla d'Aragó o de Sisques i la Segla de Catalunya. La primera flanqueja el recorregut de la Ribagorçana pel marge dret (és a dir, el d'Aragó). Aquesta conducció fou fruit d'una iniciativa particular, començada a executar a inicis del segle XIX, però que va quedar frustrada molt aviat per causes d'ordre financer. El

---

¹⁶ Vegeu subepígraf 3.3.2.a).

¹⁷ Vegeu epígraf 3.3.1.

recorregut la menava cap al Pla de Sisques, al nord de la localitat i on la conducció proporcionava aigua a una superfície de 35 ha. Aquest indret és, de fet, un altre exemple de terrassa fluvial holocènica, semblant a l'Hort del Soto. De fet, el topònim es relaciona amb el canyís, anomenada al país *sisca*, i que torna a fer explícita la presència regular d'aigua (Terrado, 2007). Per la seva banda, la Segla de Catalunya és la conducció més llarga, amb gairebé una vintena de quilòmetres, la meitat dels quals apareixen representats al mapa, en direcció al sud. Aquesta sèquia, que va arribar a transportar 80 litres per segon, va néixer l'any 1900 com a resultat de l'empenta col·lectiva local de gaudir dels beneficis del regadiu.

A Areny, la història de la introducció del regadiu modern la conforma un seguit d'episodis que reflecteixen els daltabaixos del segle XX. En aquest cas, comptem amb un precedent bibliogràfic excepcional, a través del qual podem resseguir tota aquesta història. Es tracta de l'estudi monogràfic sobre Areny del mossèn Luis Gracia, que narra de els fets de la següent manera (optem per no traduir el text original):

“Don José Túnica encuentra un técnico leridano que se compromete a instalarle un sistema elevador de aguas. Mediante un pequeño salto se potencia una turbina que accionando una bomba puede dar a nivel de Viuvi hasta 600 litros de agua por segundo. Obtiene permiso de paso por una finca de Garreta de Sobrecastel [sic] y con un canal de unos 800 m. Logra el salto necesario, instala la turbina y acciona la bomba elevadora. Acababa de crearse la Sociedad de Riego de Viuvi, año 1937.

Se continúa el canal pero las vicisitudes de la guerra civil hacen que el riego quede como explotación del Sr. Túnica. (...) El Sr. Túnica decide vender y es la antigua Sociedad la que el 10 de Febrero de 1941 adquiere la maquinaria y el derecho a las acequias y se dispone a continuar las obras mientras gestiona los permisos necesarios. (...) se logra reabrir el canal de Viuvi. Se abona al Sr. Túnica su canal de elevación en 1943 y la Sociedad queda dueña del mismo.

(...)

Tras la sequía de 1945 (...) aparecen las resoluciones del (...) INI, que crea (...) ENHER, con la cual va a tratar en adelante, no la pequeña Sociedad de Riego de Viuvi, sino con la Comunidad de Regantes de Arén que da forma legal a sus ordenanzas ante el Sindicato de Riegos que la dirige, el 3 de abril de 1949.

[En] la primera asamblea general de la referida Comunidad (...) se obtuvo el voto favorable para que pasaran a la Comunidad de Regantes los seis aprovechamientos del Ribagorzana en el término de Arén. Ninguno de ellos estaba inscrito en la Confederación Hidrográfica del Ebro ni en el Gobierno Civil de Huesca. Se logró la inscripción el 26 de Enero de 1954.

Ya en 1950 don José Bonet Amigó había encargado (...) un estudio de las posibilidades de la Comunidades de Regantes de Arén. (...) dicho estudio recomendaba un plano parcelario de posibles regadíos, dar personería legal a la Comunidad de Regantes, inscribir las previas concesiones de riego y solicitar de inmediato las mejoras que sugiriera el referido plano.

(...)

El año 1956 el Ing. Sr. Canadell sometió el Plan Parcelario y un proyecto de Unificación y Ampliación de los regadíos de Arén.

Naturalmente la ENHER se opuso. Hasta el ministerio de Obras Públicas y hasta el mismo Consejo de Estado llegó el proyecto de Unificación y Ampliación que la ENHER objetaba. El Consejo de Estado resolvió favorablemente el proyecto. La ENHER interpuso recurso ante el Supremo y el Tribunal Supremo ratificó la decisión del Consejo de Estado el 8 de Julio de 1966.

Hay que hacer notar que en 1958, seco ya el cauce del río, por haber sido desviadas sus aguas hacia el salto de Puente de Montañana, la ENHER instaló bombas elevadoras de

agua para los riegos existentes. La oposición de la empresa se debió al carácter de presupuesto imprevisto en que caería la solicitud arenosa. Finalmente con el logro de una subvención en 1971 se inician las obras del Canal de Arén, tramo Mallet-Rocasillas. Se cumplirá con ello la primera parte del proyecto (...) trazado desde 1956." (Gracia, 1972: 110-112).

Aquest testimoni posa de manifest un fet que, d'altra banda, no representa cap novetat: el paper d'ENHER ha estat, en termes globals, negatiu quant a les aspiracions agràries a la Terreta. A aquesta afirmació cal aportar, en qualsevol cas, dues puntualitzacions. En primer lloc, l'actitud de l'empresa no sempre estigué encaminada a torpedinar la iniciativa local: les mesures compensatòries com la reconstrucció, mitjançant noves conduccions, de la Segla de Catalunya, és prou indicativa en aquest sentit. La segona puntualització té a veure amb altres factors que, en darrera instància, van impedir dur a terme qualsevol projecte (ni tan sols les engrunes dels somnis de les iniciatives més ambicioses): el drama humà d'un país que no fou capaç de mantenir la darrera sèquia al Pont de Montanyana, o que mai va possibilitar un acord col·lectiu en el si de la comunitat de regants a Areny¹⁸.

Malgrat tot, aquesta qüestió encara no roman tancada. Els darrers anys han vist com alguns pagesos locals estan realitzant esforços per reintroduir el regadiu en alguns dels seus sectors i assolir la seva recuperació de la millor manera: revitalitzant els paisatges del regadiu, l'únic (i últim) testimoni gràfic dels quals es troba en aquest mapa. L'apartat 6.1 tractarà aquestes qüestions de manera més detallada.

4.2.2 Paisatges d'interfluvi a les serres exteriors prepirinenques: La Feixa a Alsamora i Mont-rebei

La segona gran tipologia de paisatges de la Terreta agrupa un conjunt molt heterogeni d'ambients geogràfics amb diferents pautes d'aprofitament del territori, però amb un tret en comú: relleus trencats, elevacions i successions de barrancs; en definitiva, un territori genuïnament de muntanya mitjana. La presència de la muntanya, amb tot el que implica a nivell paisatgístic, es posa de manifest sobretot en dues unitats fonamentals del relleu, com les ja esmentades serres exteriors i interiors del Prepirineu. Aquí és on històricament les formes

---

¹⁸ A través de les nostres converses al camp [C.9] hem conegut que ENHER va garantir una concessió notable a la comunitat de regants d'Areny, però que davant la possibilitat d'intervenir i dissenyar un nou model de regadiu en què la superfície irrigada passés de 70 a 250 ha, no hi va haver acord intern. L'emigració i la defensa dels interessos personals hi van tenir molt a veure: en aquest sentit, els "problemes d'expropiació" (Daumas, 1976: 426) ja dificultaven el projecte a Areny, malgrat que hagués permès ampliar en 100 ha la superfície irrigada; de totes maneres, aquest autor apuntà que l'empresa resultava prou costosa, perquè el canal, que havia de captar l'aigua directament al canal d'alimentació de la central del Pont de Montanyana, requeria la construcció d'una conducció que travessés el riu, encara que l'aigua hagués estat concedida de forma gratuïta.

de vida han diferit en un major grau respecte de les valls dels rius principals (les riberes). Altrament dit: aquí és on hom troba els paisatges d'interfluvi en la seva màxima expressió.

El primer dels dos casos d'estudi que inserim en aquest ambient pertany a la Serra del Montsec; específicament, al sector dels entorns del poble d'Alsamora, a l'extrem occidental del Montsec d'Ares. L'estructura del plegament d'aquesta alineació fa que els estrats més durs (que tornen a aflorar després de la discontinuïtat que representa la depressió intrapirinenca) es combinin amb els tous (que predominen al llarg de tot el sinclinal de la Terreta). Des del punt de vista morfològic, aquest contacte es manifesta en les dues valls simètriques que conformen la Feixa; un territori disposat longitudinalment respecte de la carena del Montsec (i, per tant, perpendicularment al traçat de les Nogueres) i delimitat (a sud i a nord) per dues línies ben definides de crestes calcàries. Aquesta successió d'estructures elevades i sectors més deprimits s'observa perfectament a la figura 4.8, i resulta d'una transcendència indiscutible per a comprendre els resultats del mapa 4.5, perquè marca una dualitat geològica que ha condicionat fortament la configuració històrica del paisatge de la Feixa; és per això que dediquem una breu explicació a la qüestió.

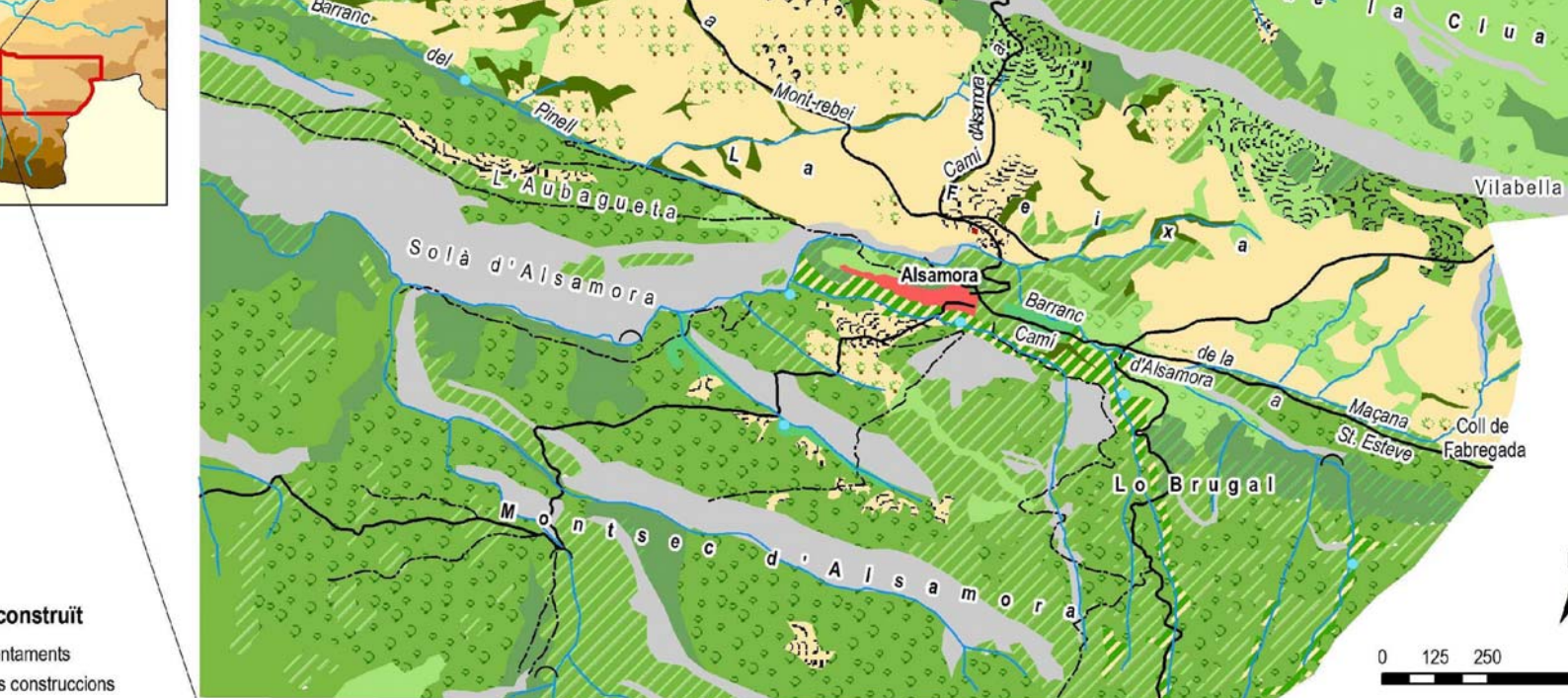
L'esmentada vall perpendicular a la Ribagorçana ha estat esculpida pels petits barrancs del Pinell i de la Maçana que, naixent al Coll de Fabregada, aprofiten una gran divisió estratigràfica: el marge dret d'aquests torrents està format per quatre bandes de materials diferents i paral·leles al curs d'aigua, que alternen calcàries i lutites d'entre 55 i 70 M.A. d'edat, corresponents a períodes situats entre el final del Mesozoic (Cretaci superior) i inicis del Cenozoic (Paleocè). En canvi, el marge esquerre, almenys el que queda dins de l'àrea cartografiada [mapa 4.5], està format exclusivament per un aflorament de gresos i calcarenites d'edat similar als altres materials. Més enllà de la distribució litològica, l'interessant a efectes paisatgístics és que el marge dret, exposat a migdia, es correspon amb l'espai conreat (amb l'ager) i conforma la franja de terreny que veritablement és coneguda com "La Feixa". El marge esquerre, situat a l'obac del Montsec, és l'espai per excel·lència del *saltus*, allà on històricament ha predominat l'activitat silvícola. Tot aquest territori forma part del terme històric d'Alsamora, que arribava pel sud fins a la carena del Montsec d'Ares, a l'oest limitava amb el de Mont-rebei, i a l'oest (concretament a la divisòria d'aigües de Fabregada) amb el de Sant Esteve de la Sarga. Al nord, més enllà dels cingles de la Feixa, s'estén el territori que es coneix com la Seuva, i que històricament havia pertangut al terme de La Clua (Bonales, 2004) [mapa 4.5].

Figura 4.8: Aspectes paisatgístics de la Feixa a Alsamora. A dalt, el sector “ribagorçà” de la Feixa amb una imatge (presa des de Montgai, al Montsec de l’Estall) que denota la orografia bàsica. Al mig a l’esquerra, ramat d’ovelles que pastura a les parcel·les no conreades. Al mig a la dreta, barranc a l’obac del Montsec on encara es reconeixen, entre els pins replantats, els tancats de pedra on es treballaven horts fins fa cinc dècades. A baix, l’aspecte del poble i del Montsec d’Alsamora en una imatge de fa aproximadament 40 anys i en l’actualitat; entre altres coses, s’hi observa l’eclosió de les masses vegetals al vessant del Montsec, al fons de les fotografies. *Font: Elaboració pròpia (desembre de 2007 i juny de 2010); Google Earth (Panoramio).*

construït
entaments
s construccions

agrícola
ra/ametller amb graminies
inies/leguminoses
es
sses amb conreus herbacis de secà
eus herbacis de secà amb olivera

III. Espai agrícola abandonat

- Matollar (antics "boïcs")
- Herbassars (antics "boïcs")

IV. Espai ramader

- Herbassar en parcel·les tancades ("vedats")
- Matollar en parcel·les tancades (antics "vedats")

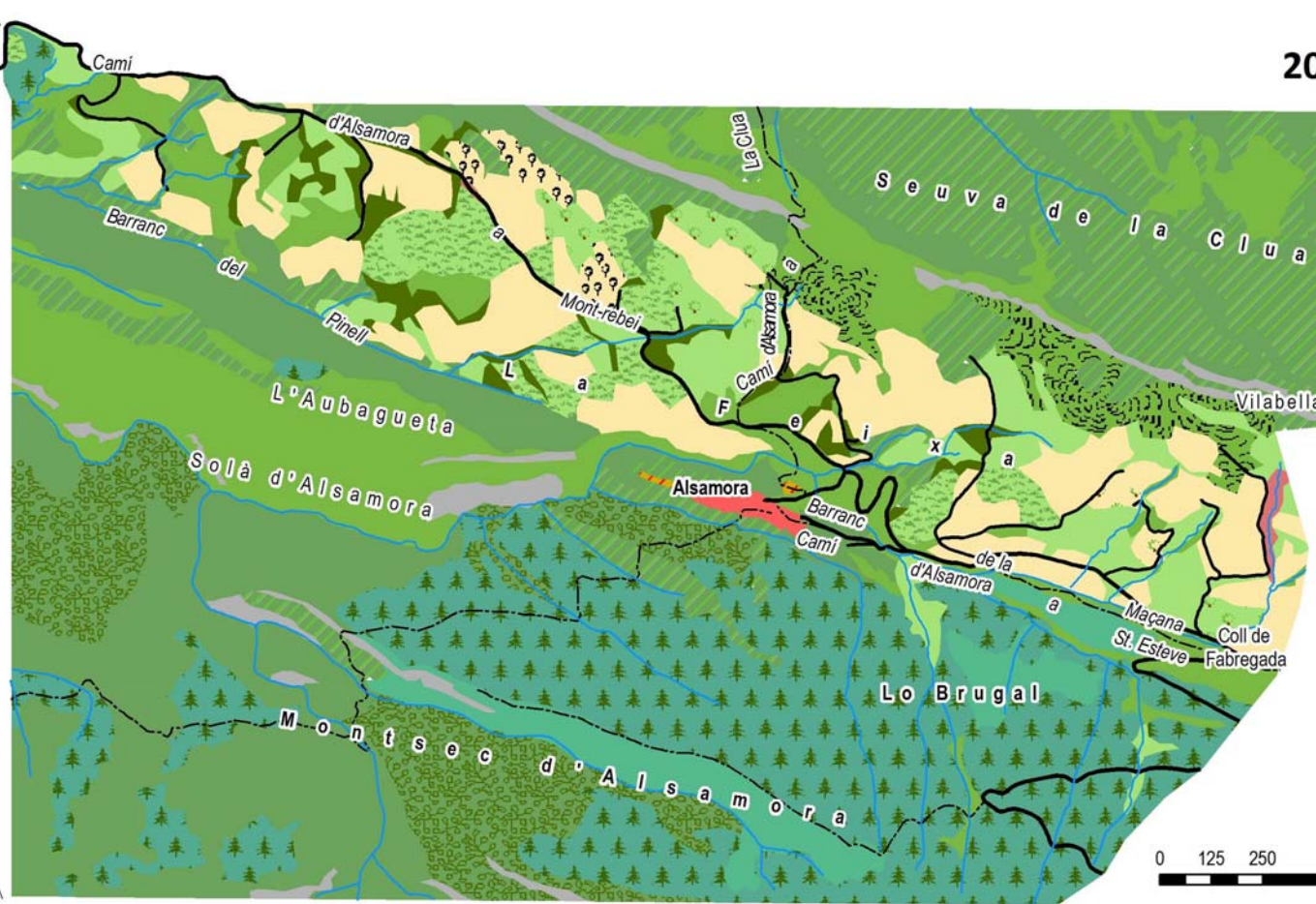
V. Bosc

- Bosc poc dens amb matollar
- Bosc autòcton (Quercus)
- Intersticis forestals dins l'espai conreat
- Bosc de ribera

VI. Altres usos històrics

- Matollar
- Matollar amb arbres dispersos
- Erm i improductiu
- Herbassar amb arbres dispersos

- Coves
- Font o basses
- Cursos d'aigua
- Camins principals
- Camins secundaris

20

construït
entaments
fics en ruïnes

agrícola
conreus herbacis de secà

III. Espai ramader

- Parcel·les de conreu arrendades com a pastura

IV. Espai agrícola abandonat amb ús episòdic ramader

- Conreus arboris/herbaci abandonats

V. Bosc

- Bosc poc dens amb matollar
- Bosc autòcton (Quercus)
- Intersticis forestals dins l'espai de conreu
- Bosc mixt (incloent coníferes)

VI. Espai amb poca vegetació

- Rocam
- Badlands

- Cursos d'aigua
- Carreteres locals
- Pistes veinades
- Camins

Aquesta dualitat descrita s'aprecia nítidament a la figura 4.8, i queda perfectament reflectida al mapa 4.5, de manera que ens serveix per a explicar els principals factors de canvi que posa de manifest aquest document. Unes transformacions que nosaltres sintetitzem mitjançant la següent expressió: una “reducció de les constants vitals” d'un territori intensament humanitzat des de l'alta edat mitjana, i on històricament s'hi havien desenvolupat activitats que poc tenen a veure amb la imatge reduccionista que associa aquests paisatges únicament amb el conreu de la terra i la ramaderia:¹⁹

a) Els canvis en la dedicació de l'espai de vocació agrícola tenen a veure amb un canvi de paradigma de gestió. El mapa de 2010 mostra com apareixen un seguit de parcel·les amb un ús exclusivament ramader, els propietaris de les quals se solen correspondre amb emigrants que han arrendat la terra als ramaders locals. L'èxode massiu ha facilitat que els usuaris de la terra siguin molt pocs: al territori estudiat hem comptabilitzat un ramader d'Areny [C.26] i un pagès de Sant Esteve de la Sarga [TC.16], que treballa les seves terres, però també moltes altres en règim d'arrendament. Pel que fa la naturalesa dels conreus, els llenyosos com (l'olivera i l'ametller, que fins als anys 1960 gaudien d'una presència de primer ordre a la Feixa) han desaparegut gairebé per complet; com a resultat de tot això, actualment els conreus herbacis (gramínies o lleguminoses) destinats a farratge esdevenen un veritable monocultiu. Acabem la caracterització de l'espai agrícola parlant d'un seguit d'espais marginals amb una dinàmica pròpia que va entrar en declivi molt abans que el territori agrícola. Aquests indrets queden reflectits al mapa 4.3 com un espai ramader sobre un terreny més trencat i pendent que a la resta del solà, afaïçonat en feixes i murs de pedra seca que formen parcel·les tancades. Aquesta franja, que queda a recer del cingle que separa la Feixa de la Seuva, havia estat aprofitada per cadascuna de les cases dels nuclis d'Alsamora i de Sant Esteve de la Sarga, que gaudien del seu propi “vedat”: un terreny on durant l'estiu hom deixava créixer determinades espècies herbàcies, impeding l'accés al bestiar, per tal que aquest pogués disposar d'aquest farratge durant l'hivern.

b) Però és el territori corresponent a les forests el que, sens dubte, ha experimentat els canvis més dràstics durant els darrers cent cinquanta anys. D'una banda tenim l'obaga del Montsec d'Alsamora que, com hem dit, representa el domini històric del bosc i de les activitats lligades amb aquest ecosistema amb què ha conviscut l'ésser humà en

---

¹⁹ El “Grup de Recerca d'Arqueologia Medieval i Post-medieval”, de la Universitat de Barcelona, ha dut a terme aquí, al llarg dels darrers quinze anys, diverses campanyes d'excavació, a través de les quals coneixem casos com el de l'antic poble de Fabregada, desaparegut vers el segle XIII i on es desenvolupava una important activitat siderúrgica (Sancho i Planas, 1997). Al costat de les restes arqueològiques es troba l'ermita del mateix nom, situada a la divisòria d'aigües entre el sector oriental i occidental de la Feixa.

simbiosi. El canvi d'aquest espai que mostra el mapa 4.5 i les imatges de la part inferior de la figura 4.8 té a veure amb un increment espectacular de la biomassa; increment en què l'aparició de les coníferes hi contribueix força, però en què l'aportació de les espècies arbòries autòctones més representades hi juga un paper gens menyspreable. La massa compacta de coníferes, visible a la imatge de 2010, és el fruit de la repoblació efectuada entre 1970 i 1975, basada en *Pinus pinaster*, *Pinus nigra* i *Pinus sylvestris* (aquest darrer, només a les zones culminants que no apareixen cartografiades al mapa 4.5).²⁰ La història de les repoblacions a la Terreta ha estat introduïda a l'epígraf 3.3.2, i serà una qüestió que desenvoluparem en detall a l'epígraf 4.2.3.

Malgrat que la Seuva de la Clua només apareix testimonialment al mapa 4.5, resulta un cas d'anàlisi prou interessant, perquè esdevé, en termes de coberta de sòl, l'exemple contrari al Montsec d'Alsamora –que no ha estat objecte de repoblacions. El seu paisatge vegetal actual, resulta, doncs, de l'evolució natural de la capa arbustiva de vegetació que domina des de, com a mínim, la segona meitat del segle XIX. Uns documents cartogràfics de 1891²¹ [*mapes III.I i III.II (annex III)*] ens ajuden a reconstruir el paisatge històric, tant de la forest d'Alsamora com la de la Seuva de la Clua. Dins de la seva simplicitat, tots dos ens mostren una marcada escassetat de grans masses forestals, perquè només assenyalen uns indrets molt concrets on existien, en aquell moment, comunitats de *Quercus faginea* prou desenvolupades i que queden fora (al nord o al sud) de l'àrea cartografiada per nosaltres. Això significa que podem afirmar que ni a l'indret de Lo Brugal, ni a l'Aubagueta, ni a la resta del Montsec d'Alsamora més proper al nucli, però tampoc als sectors culminants de la Seuva de la Clua, no existia cap indret amb una presència abundant d'arbrat.²² Només l'extrem nord-oriental del mapa 4.5 de l'any 1956 mostra una tímida presència d'arbres. Creiem que, en la línia del que hem exposat al capítol 3, aquesta situació és la que hereta el segle XX, i la que explica el predomini, el 1956, d'unes comunitats vegetals associades a les màquies.

---

²⁰ Segons el que ens explicà un dels protagonistes de la repoblació [TC.16].

²¹ Es tracta d'una sèrie de croquis a escala 1:10.000, que hem consultat a l'Arxiu Històric de Lleida, i que van ser aixecats per tal d'inventariar les forests de Lleida després de les operacions desamortitzadores. Per a aquesta investigació ens van interessar els relatius a les forests dels següents nuclis: Casterner de les Olles, Espluga de Serra, Llastarri, els Masos de Tamúrcia, la Torre de Tamúrcia, Torogó, Esplugafreda, Espills, Orrit i Sapeira. Als plànols no figura el propòsit exacte de la seva realització; però, en alguns casos, com el de la forest "Solà d'Enllosa i Corbins", a la Torre de Tamúrcia, aporten informacions molt valuoses relatives a les dimensions del terreny, la delimitació del territori, la biogeografia, la toponímia, l'estructura de la propietat, la xarxa de camins i les activitats agràries.

²² De fet, es coneix que la pràctica de boïcs a l'indret de Vilabella [*mapa 4.5*] es remunta als segles XIV i XV, quan els pobles de Fabregada i Vilabella van quedar definitivament abandonats com a conseqüència de les crisis de la baixa edat mitjana (Bonales, 2004). En el cas de Fabregada, l'abandonament derivà en un conflicte entre Alsamora i Sant Esteve pels drets d'aprofitament del seu terme.

c) Encara al territori de les forests, el mapa 4.5 posa de manifest un altre fet rellevant: la pluriactivitat característica d'aquests espais, que és una mostra de la complexitat que ofereix el paisatge observat des del punt de vista històric. Un primer element que conforma aquesta complexitat és el conjunt de petites taques que mostren terrasses de conreus actives encara els anys 1950, i que són les restes de l'espai de conreu estable, fruit del progressiu creixement demogràfic des del segle XVIII. Un segon element són els extensos sectors més elevats en altitud, presumiblement abandonats de forma progressiva durant el segle XX, on es practicaven boïcs i on el conreu de la trumfa tenia un protagonisme destacat (especialment a l'obac del Montsec, més que a la Seuva). El protagonisme dels boïcs al segle XIX a la Feixa és molt notable, tal i com Bonales (2004) demostra en un mapa del terme de Sant Esteve de la Sarga relatiu a 1840, i tal i com nosaltres posem de manifest al mapa 4.5.

Any censal	Població (nombre d'habitants)
1857	ca. 100-150*
1887-88	133
1900	177
1920	100
1940	94
1960	81
1981	22
2001	13
2009	20

Taula 4.2: Evolució de la població del nucli d'Alsamora durant els darrers 150 anys. *Font: Elaboració pròpia a partir dels censos de població i del Nomenclàtor.* *Dada aproximativa, deduïda per nosaltres a partir de la dada de població de l'actual municipi de Sant Esteve de la Sarga (555 habs.). Tot i això, a Madoz (1989) hi figuren només 51 habitants (una xifra que ens sembla excessivament baixa).

Un tercer element definidor dels paisatges de l'obac del Montsec d'Alsamora són els horts. Dins d'aquesta tipologia hom distingeix els "horts de casa" (Bonales, 2004: 181),²³ que són aquelles parcel·les més properes al nucli, com les adjacents a l'assentament [mapa 4.5]. Igualment interessants són les estretes franges d'horts que esglaonaven el recorregut dels torrents que baixen per lo Brugal, l'aprofitament dels quals està associat al sistema de surgències i basses esteses per l'obac. Els indicis exposats apunten que molts d'aquests espais podrien haver sorgit durant la segona meitat del segle XIX, com a conseqüència de la pressió demogràfica, i haurien començat a desaparèixer amb el declivi demogràfic del poble, que arrenca amb el segle XX [taula 4.2]. Aquests horts constitueixen una mostra de l'arquitectura pagesa en perill d'extinció [figura 4.8] i, en darrera instància, ens ofereixen una mostra excepcional de la importància de l'aigua com a recurs escàs als ambients d'interfluvi prepirinencs.

²³ Es corresponen amb el que Tremosa (1991) anomena "horts familiars".

d) A aquests usos heterogenis caldria afegir les infraestructures de comunicació: camins que creuaven el territori (com el camí ral que comunicava les dues valls de les Nogueres, o el camí d'Àger, que creuava el Coll d'Ares en direcció al Pirineu); camins secundaris ordenats segons una pauta radial (on Alsamora exercia de centre local); i camins ramaders (la carrerada del Montsec d'Ares coincidia, en bona mesura, amb el camí d'Àger), una bona mostra de la intensa activitat ramadera –que resulta molt difícil de plasmar en un mapa com el que hem realitzat.²⁴

Al Montsec d'Alsamora, tots aquests vestigis es troben pràcticament esborrats actualment, tal i com denota la imatge de 2010. La capa contínua de bosc que cobreix tot el territori (excepte l'Aubagueta i del Solà d'Alsamora), i que està formada per pinedes o per extensions on es barregen coníferes amb *Quercus ilex*, *Quercus faginea* i altres caducifolis, està configurant un nou escenari, afavorit per la dinàmica natural de la mateixa vegetació. Aquesta massa ha adquirit unes característiques d'espessor molt importants, essent únicament penetrable en indrets on els gresos o els penya-segats calcaris han impedit l'arrelament dels arbres, o bé gràcies a l'antic camí que unia Alsamora amb Mont-rebei pels Altimiris, rehabilitat per a un ús lúdic lligat amb la finca de Mont-rebei.²⁵

4.2.3 Paisatges d'interfluvi a les Serres interiors prepirineques: Ovís

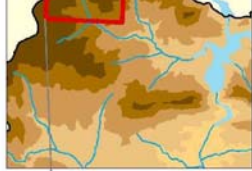
El tercer ambient que és objecte d'anàlisi en aquest apartat es correspon amb les serres interiors del Prepirineu, que, tal i com hem aclarit a l'apartat 3.2, configuren un ambient *ecotònic* o de frontera entre el món de la muntanya mitjana mediterrània i el de l'alta muntanya boreoalpina. L'antic terme del poble d'Ovís ocupava la capçalera de la Vall de Betesa, inserida plenament en aquest ambient; es tracta, doncs, d'un indret clarament diferenciat de la resta de l'àmbit d'estudi, on les condicions altitudinals afavoreixen unes condicions d'humitat i de temperatura diferents. Això significa una individualitat notable en molts aspectes: per exemple, durant el nostre treball de camp a la zona no hi hem trobat cap resta d'oliveres, d'ametller o de vinya, protagonistes en molts altres indrets com Alsamora o el Pont de Montanyana. Aquest factor és clau per a comprendre les diferències que existeixen aquí respecte de l'exemple d'Alsamora; tanmateix, la seva representativitat dins dels paisatges d'interfluvi es fa patent en múltiples aspectes, com veurem tot seguit.

---

²⁴ En qualsevol cas, coneixem a través d'altres treballs (Bonales, 2004) que a la Feixa, el model de poblament "de baixa densitat" féu que, a partir dels segles XV i XVI, els espais ramaders com l'obaga del Montsec fossin emprats per una multitud de ramats provinents del Pirineu, buscant pastures d'estiu.

²⁵ Tractem el cas de Mont-rebei al capítol 6.

ns principals
camins
s d'aigua

onstruït
aments

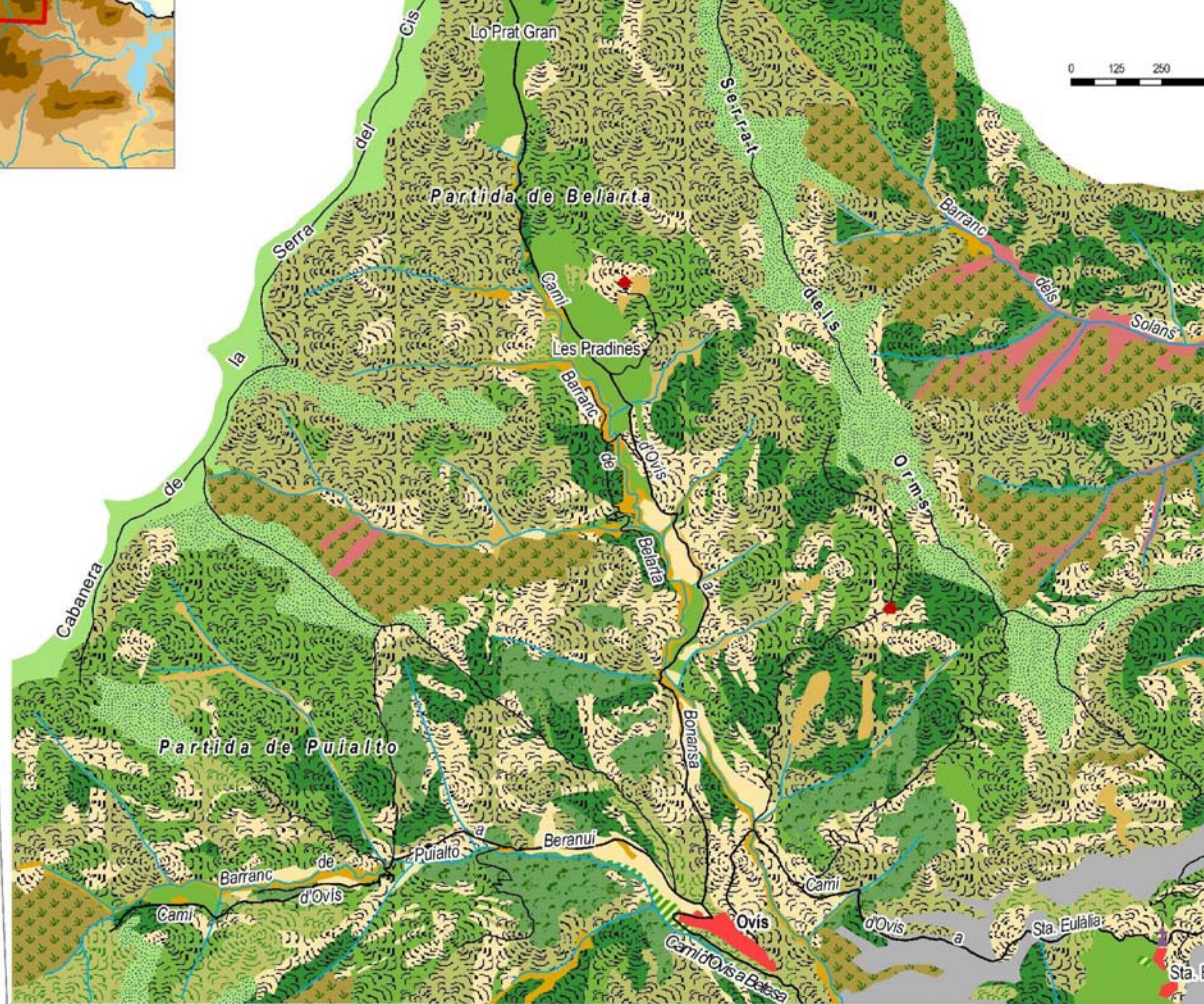
de culte

ari
es de conreu: gramínies
es de gramínies en parcel·les
es de conreu: lleguminoses o trumfes
n parcel·les

es no conreades i amb vegetació herbàcia
es no conreades i amb vegetació arbustiva
es no conreades i poc reconeixibles
pastures culminants
pastures culminants amb divisió parcel·lària

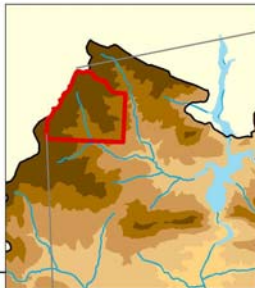
restal i no conreat
e caducifolis
ts obacs amb matollar
ades dels barrancs principals
ades de petits barrancs

amb poca vegetació
ent del substrat rocós en blocs fragmentats
ent del substrat rocós: roca mare

0 125 250

20

per a usos forestals
ns històrics
s d'aigua

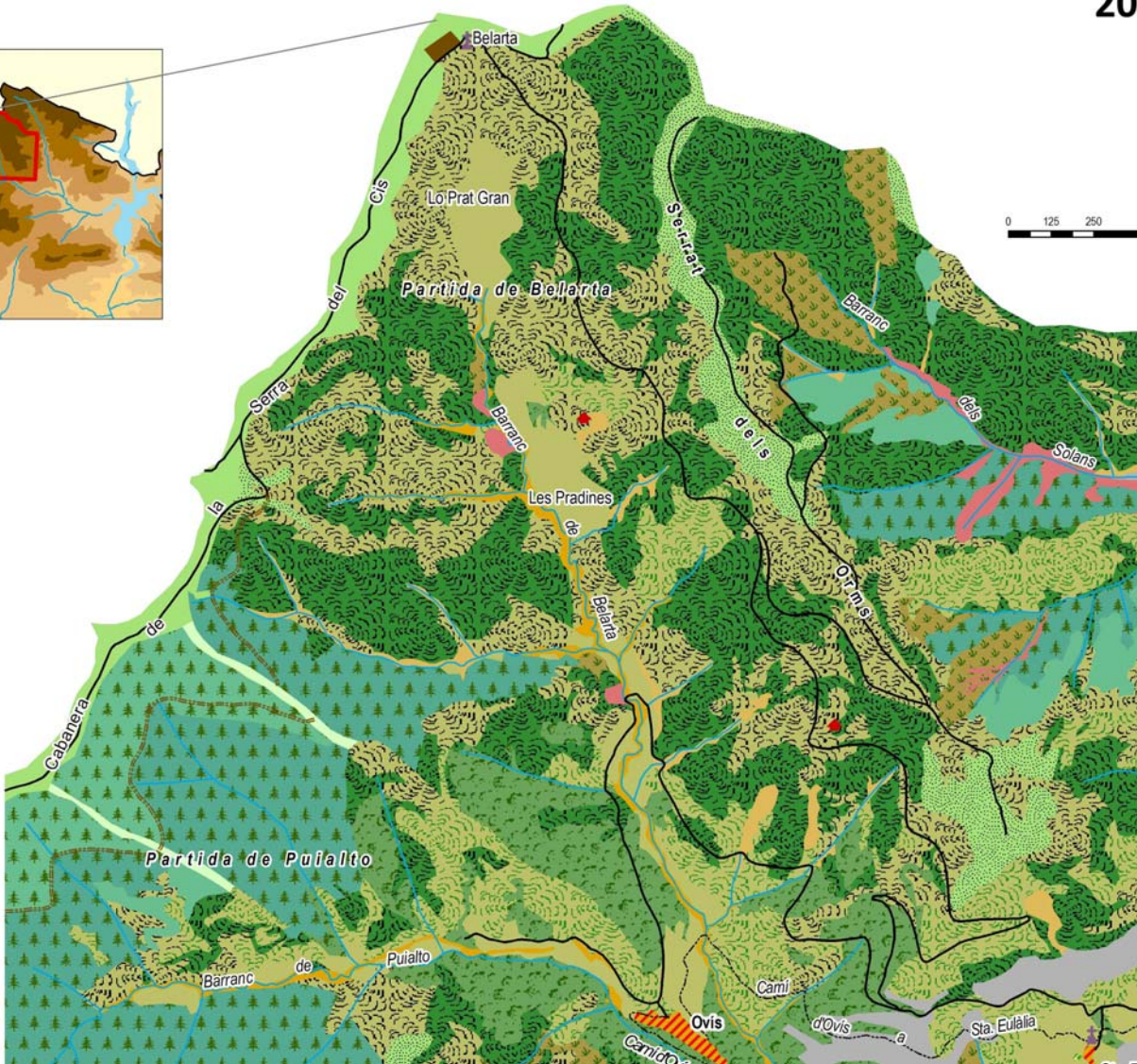
onstruït
aments concentrats en ruïnes
acions d'ús ramader
en ruïnes
de culte

ricola

ramer
amps en parcel·les abandonats
es abandonades amb vegetació herbàcia
es abandonades i amb vegetació arbustiva
es abandonades poc reconeixibles
pastures culminants
pastures culminants amb divisió parcel·lària

restal i no conreat
e caducifolis
ts obacs amb matollar
ades dels barrancs principals
ades de petits barrancs
e coníferes de replantació no intervingut
e coníferes de replantació intervingut
res disperses
cs

amb poca vegetació
ent del substrat rocós en blocs fragmentats

0 125 250

Ovís és un nucli abandonat i en ruïnes, situat a 1.275 m d'altitud, en la confluència de tres barrancs que constitueixen el seu terme històric: els de Belarta, de Puialto i de la Seuva. Tots tres s'originen a la carena principal de la Serra del Cis, que frega els 1.800 m als cims de l'Amorriador i de Puialto. L'àrea cartografiada al mapa 4.6 abasta únicament les conques dels barrancs de Belarta i de Puialto (el segon de forma parcial). No inclou el barranc de la Seuva, però sí el dels Solans (més enllà del serrat dels Orms),²⁶ que pertany al terme històric de Betesa; un municipi que, en la seva configuració moderna al segle XIX, també inclogué Ovís.²⁷ La delimitació del mapa es basa, almenys parcialment, en aquests límits administratius.

L'àrea estudiada és un territori agrest, on els vessants s'estructuren en pendents relativament pronunciats i sense pràcticament cap indret planer, si exceptuem les carenes esmentades i el sector culminant del barranc de Belarta. Com a conseqüència d'aquest domini dels pendents, aquests dos darrers espais citats són els únics en què no apareixen feixes en terrasses. Des del punt de vista litològic, tota l'àrea presenta una estructura força homogènia, caracteritzada pels conglomerats massius i els gresos eocènics i oligocènics que conformen el bloc elevat de la Serra del Cis.²⁸ El substrat rocós aflora amb relativa freqüència en determinats sectors, que presenten un aspecte força diferent d'aquells altres que compten amb sòls més profunds.

De nou, el mapa 4.6 ens serveix per a analitzar la dinàmica recent d'aquest territori. La seva transformació, molt intensa, es pot resumir en la següent expressió: el pas d'un territori intensament aprofitat de manera extremament promíscua, a un sector oblidat, on el bestiar oví esdevé *de facto* el principal agent conformador del paisatge [figura 4.9]. A la pràctica, l'estudi de detall d'aquest cas ha comportat unes dificultats afegides respecte dels altres casos: la documentació cartogràfica de detall és inexistente; consegüentment, la toponímia oficial és deficient; a més, la documentació històrica disponible és relativa al conjunt del municipi de Betesa, amb les distorsions que això pot significar. Aquestes dificultats han estat salvades amb més treball de camp: a més del reconeixement *in situ* del territori (realitzat igualment per als altres tres casos estudiats), hem intensificat els contactes amb coneixedors de la zona: persones grans amb forts vincles amb Ovís i Betesa (destaquem la conversa amb el darrer resident al poble [TC.17])²⁹ i actors que tenen a veure amb activitats actuals (ramaders i un agent forestal [TC.12] amb qui, a més, hem sortit al camp). D'altra banda, hem intentat recórrer més persistentment a algunes fonts primàries, com els amillaments dels segles XIX i

---

²⁶ Segons Terrado (2001), aquest topònim derivaria de l'espècie arbòria *Ulmus minor* (l'om), una espècie que havia abundat a la zona fins una epidèmia que n'eliminà la major part.

²⁷ L'any 1965, el municipi de Betesa va quedar agregat al d'Areny [vegeu capítols 1 i 3].

²⁸ Vegeu epígraf 3.2.1.

²⁹ Però també les converses C.25, C.30 i C.31.

XX; a més, el treball de Terrado (2001) ens ha proporcionat una informació molt valuosa dels noms de lloc que recull, alguns dels quals nosaltres hem trobat a la documentació històrica i hem detectat en el parlar de la gent del país.

a) El mapa de 1956 és visualment força complex, fins al punt que difícilment admet interpretacions similars a la que hem ofert per al cas d'Alsamora. Les condicions orogràfiques han condicionat força unes activitats agràries que combinaven permanentment el conreu de diversos productes amb l'activitat ramadera. Així, les gramínies (blat, ordi i, especialment, sègol) se solien sembrar a l'agost, i el seu cicle sempre era anual (a causa de les condicions climàtiques).³⁰ El guaret significava sovint el conreu de lleguminoses, que complementaven els prats i les pastures permanents: de fet, durant l'estiu, l'activitat principal al poble era recol·lectar farratge per als vedells. El pes específic del bestiar a l'economia local era, per tant, fonamental. Els testimonis locals [TC.17] afirmen que vers mitjan segle XX, cada casa disposava d'entre cinc i deu vaques, a més d'un petit ramat d'ovelles que podia assolir les dues-centes unitats.³¹ A més, les trumfes representaven a Ovís un conreu molt profitós, amb un pes específic (per a la hisenda local) similar a la vinya a Areny i la Ribera.³² Es plantaven al juny i es collien a l'octubre, i quedaven enterrades en sots als mateixos camps fins que eren arreplegades durant l'hivern.

---

³⁰ Les dificultats per fer créixer cereals de cicle anual a indrets com Ovís queda patent en el saber popular. Tal i com ens comentà el nostre interlocutor [TC.17], a Ovís la sembra era a l'agost i la collita al setembre... de l'any següent.

³¹ Per matisar aquesta qüestió, afegim la informació relativa a l'amillament de 1948, on apareix el nombre i tipus de caps de bestiar de tot el municipi de Betesa, que sumaven 20 caps de bestiar boví i 450 d'oví. Una xifra que queda lluny de les recollides durant les nostres converses. D'altra banda, Daumas (1976) estudia el cas de la Vall de Cornudella i registra una mitjana de 10 caps de bestiar oví/ha que [vegeu epígraf 3.3.2.c)], situació que no devia ser massa llunyana a la d'Ovís.

³² El comerç de patates era molt actiu a la zona, tal i com hem posat de manifest al capítol 3 amb l'intercanvi de vi per patates entre Areny i la Ribera i la Vall de Betesa. Els diversos testimonis orals han confirmat aquest fet.

Figura 4.9: Les transformacions del paisatge a l'antic terme d'Ovís. *A dalt:* El poble d'Ovís des de la solana de Belarta. Al fons, els barrancs de Puialto i de la Seuva, on es diferencia la vegetació autòctona que envaeix les antigues terrasses de les repoblacions a les zones culminants. *Al mig a l'esquerra:* lo Prat Gran de Belarta, amb les restes de l'ermita a l'esquerra i els corrals per al bestiar oví. S'aprecien les "formes culturals" dels exemplars de *Juniperus communis*. *Al mig a la dreta:* l'aspecte del bosc de repoblació intervingut recentment. *A baix a l'esquerra:* el darrer hort actiu a la zona, a Santa Eulàlia. *A baix a la dreta:* vista parcial del barranc de Puialto, on es diferencien els petits prats de la fondalada, el vessant obac (aforestat intensament) i el solell (amb restes d'una paret de pedra seca longitudinal al pendent). *Font: Elaboració pròpia (setembre de 2010).*

El bosc del mapa de 1956 continua complint la mateixa condició que a la resta de l'àmbit d'estudi: un espai intensament explotat i minoritari en termes d'extensió.³³ El seu pes específic, però, és indiscutible: les masses més importants se situaven als barrancs més propers a Ovís [mapa 4.6]. Les espècies dominants eren caducifolis: a més del roure de fulla petita (*Quercus faginea*) o de l'arç blanc (*Crataegus monogyna*), apareixen altres espècies higròfiles (el trèmol –*Populus tremula*–, el pollancre –*Populus nigra*–, el freixe –*Fraxinus excelsior*– i l'avellaner –*Corylus avellana*). Aquests arbres són els protagonistes dels ambients frescals dels barrancs, però són capaços de remuntar pels vessants [figura 4.9]. Són espècies que eren explotades per la seva fusta, però també com a recurs alimentari per al bestiar. A més, els arbres fruiters (la pomera –*Pyrus malus*–, la perera –*Pyrus pirifolia*–, la noguera –*Juglans regia*– o el cirerer –*Prunus avium*) també eren rellevants dins del paisatge.³⁴

L'assenyalada importància del bestiar exigia nombroses superfícies destinades permanentment a les pastures. En aquests espais hom diferencia entre els sectors aprofitats pels ramats de tots els veïns, i aquells altres espais particulars, on cada casa disposava d'un terreny propi per a fer pastar les seves vaques i ovelles. El seu patró de distribució espacial és, de nou, força complicat. Del nostre treball de camp deduïm que l'indret de Les Pradines, nom popular de l'Obaga dels Pradinals (Terrado, 2001), representava l'espai privat per excel·lència del terme. Es tracta d'una extensió d'herbassars esquitxats per diverses surgències d'aigua a mig camí entre Ovís i Belarta. La seva situació a la fondalada del barranc de Belarta l'atorgava un caràcter ombrívol i, per tant, unes condicions excepcionals per al creixement d'herba fresca. En canvi, Lo Prat Gran [figura 4.9], de caràcter culminant, combinava uns espais comuns i uns altres particulars. Els murs de pedra seca que encara s'aixequen marquen la diferenciació de l'ús i, possiblement, de la titularitat.³⁵ Els vessants estructurats per terrasses de conreu i/o de pastura arribaven, en molts casos, fins a les carenes [mapa 4.6]. Una qüestió interessant

---

³³ L'amillament de 1948 registra, a tot el municipi de Betesa, 2.099 ha de terreny forestal, de les quals només 53 ha es corresponien a un bosc de frondoses. La resta estava catalogat com a matollar i herbassars. Segons l'amillament de 1946, la pràctica totalitat d'aquests territoris es concentraven als terrenys de la forest comunal anomenada "Común de vecinos de Betesa" [vegeu taula VI.III] que, d'una superfície total de 1.906 ha, comptava amb 1.866 ha de formacions de matollar, mentre que només 40 ha eren de bosc.

³⁴ D'entre totes aquestes espècies, el freixe i el cirerer eren intensament aprofitats com a aliment pecuari. Els brots i les fulles d'aquests arbres s'arreglaven a l'octubre. El freixe estava sotmès a "l'esmotxada", operació de poda realitzada cada dos anys. D'altra banda, el pollancre podria haver estat introduït per a l'aprofitament de la seva fusta (en concret, per a la producció de bigues per als habitatges).

³⁵ La presència de parcel·les tancades és un senyal més del caràcter del paisatge de transició a Ovís, a cavall entre el món pirinenc (on el *bocage* resulta molt habitual) i el prepirinenc (on els camps tancats pràcticament no existeixen). D'altra banda, els murs de pedra s'empraven per a garantir el control de l'accés del ramat en uns espais que potser no diferien massa dels camps oberts, en termes d'aprofitament.

sobre l'estructura d'aquest paisatge és el mètode constructiu d'aquestes feixes que, en la major part dels casos, no estaven constituïdes per parets de pedra seca, sinó per espones formades per talussos herbacis. Per a alguns autors (Daumas, 1976), aquest fet té a veure amb el substrat rocós, constituït per blocs de dimensions relativament importants i difícils de transportar a indrets on no aflora directament.

L'aprofitament agrari de l'aigua ha estat molt complex; en aquest cas a causa del factor orogràfic, que només ha permès la configuració d'horts en alguns barrancs. L'espai d'horta d'Ovís se situava, seguint les explicacions dels testimonis consultats, al marge esquerre del barranc de Puialto. Allà, cada estiu s'obria una petita sèquia que alimentava els horts familiars, situats immediatament abans de la cornisa on comencen les primeres cases [mapa 4.6].

El mapa també mostra altres fites paisatgístiques clau, com la xarxa de camins i diversos elements construïts. Els camins que estructuraven el terme eren els que remuntaven els barrancs fins a la Serra del Cis (com el de Belarta, que menava a Bonansa, i el de Puialto, cap a Beranui), però també connectaven Ovís amb Santa Eulàlia, amb Betesa i amb la Ribera i Areny (pel Coll de Boix). La cabanera que recorre la carena de la Serra del Cis és la que ja hem citat al capítol 3, i que passa pel Coll de Belarta, on les ruïnes de la capella marquen la hipotètica localització d'un poblat altmedieval. Altres elements de primer ordre eren les bordes, tres de les quals es poden identificar al mapa 4.6. Es tractava d'edificis particulars, situats enmig d'un terreny que combinava prats i conreus.

Per tancar aquest fragment, aportem una reflexió final que ens porta a una conclusió fonamental per a comprendre correctament el significat del mapa de 1956. Com és sabut, es tracta d'un document basat en una fotografia i conformat a partir d'informacions visuals i orals³⁶ que han ajudat a matisar l'efecte d'una imatge puntual en el temps. Sigui com vulgui, no podem ignorar que, en darrera instància, el mapa no pot ésser assumit com un testimoni de la distribució permanent de les cobertes i dels usos del sòl històrics. Més aviat hem de parlar d'una eina que facilita la interpretació del paisatge pretèrit, molt dinàmic en el cas de l'espai conreat (tal i com acabem d'apuntar).³⁷

---

³⁶ Vegeu subepígraf 1.4.2.b)b.3.

³⁷ En aquest sentit, hem de posar en relleu que les fonts directes consultades (amillament de 1946) no faciliten una informació massa precisa respecte de l'ús de la terra. En l'inventari de la riquesa rústica del municipi de Betesa hom pot detectar els propietaris que concentraven les seves terres a les partides del terme d'Ovís que han estat cartografiades (especialment a la partida de Belarta). Però a l'hora de descriure-les, només fa una distinció bàsica entre "cereal" i "monte bajo y matorral" on, si fem cas a les xifres de la cabuda o l'extensió citades, la segona categoria predomina per sobre de la primera. Nosaltres deduïm que "cereal" faria al·lusió als sembrats, tant de gramínies com de lleguminoses, i també a les trumfes, mentre que "monte bajo y matorral" es correspondria sovint a les pastures naturals, incloent igualment erms i terrenys poc productius.

b) El mapa de 2010 ha resultat molt més fàcil, pel que fa la seva interpretació. Bàsicament, el territori de vocació agrària s'ha esvaït i nosaltres l'hem dividit segons el grau de recobriment vegetal. La major part d'aquest territori ha passat a ser emprat de manera molt poc intensa i exclusivament pel bestiar oví (concretament, per ramats d'Areny i de Calvera, a la vall de l'Isàvena), que, tanmateix, actua com l'únic agent capaç de frenar la dinàmica de desaparició de les terrasses sota un recobriment vegetal galopant [figura 4.9]. En canvi, l'espai de vocació agrícola ha desaparegut completament, si obviem la presència d'un petit hort, d'una vintena de metres quadrats, als antics horts de Santa Eulàlia [figura 4.9]. Un testimoni que, malauradament, desapareixerà irremeiablement en els propers anys.³⁸

Com en el cas d'Alsamora, les repoblacions es confirmen com l'operació transformadora més important en termes paisatgístics. Les taques de coníferes ocupen el sector al sud-oest del mapa; un territori que, a grans trets, es correspon amb la forest comunal, propietat, des de les desamortitzacions, de la societat de veïns de Betesa. Val a dir, però, que els testimonis consultats han posat de manifest que també es van repoblar propietats particulars, encara que, certament, representen un percentatge minoritari.³⁹ Sigui com vulgui, la repoblació es va efectuar entre 1958 i 1966 (per tant, posteriorment a la fotografia en què es basa el mapa de 1956). Les espècies protagonistes d'aquesta operació van ser el pi roig (*Pinus sylvestris*) i el pi negre (*Pinus uncinata*), dues espècies que a les serres interiors del Prepirineu no són al·lòctones,⁴⁰ però que a Ovis han passat a ocupar un espai que representa un percentatge clarament superior al que tindria en condicions naturals.

La repoblació de la forest de Betesa va ser executada pel PFE, que no adquirí la propietat de la terra, sinó els drets d'explotació econòmica. La negociació amb els propietaris d'Ovis i Betesa fou igual que en la resta de casos que coneixem a la Terreta: el 70% dels beneficis havien d'acabar a les arques de l'Estat, mentre que els veïns en rebrien el 30%. Uns beneficis que, a l'hora de la veritat, només han arribat mitjançant l'explotació micològica del bosc,⁴¹ però que mai van procedir de l'obtenció de la fusta d'un bosc que no ha estat intervingut fins

---

³⁸ L'hort el treballaven, l'estiu de 2010, uns germans d'una de les dues cases tradicionals de Santa Eulàlia. Un dels dos germans viu des de fa varies dècades al Pont de Suert, mentre que l'altre va emigrar a l'àrea metropolitana de Barcelona [C.22].

³⁹ Segons informacions verbals procedents de l'agent forestal d'Areny, de les 700 ha de la forest, 205 ha eren de particulars.

⁴⁰ Del treball de camp, però també de la consulta amb l'agent forestal [TC.13], deduïm que el *Pinus uncinata* creix espontàniament a les capçaleres dels barrancs, a partir dels 1.500 metres. Hem detectat la seva presència a les carenes dels Orms, però també als vessants del barranc de Solans, on creix a partir de sectors replantats [mapa 4.6].

⁴¹ Els testimonis preguntats per la qüestió apunten que durant les primeres dècades immediatament després de la repoblació, els aprofitaments en aquesta línia van estar a l'ordre del dia. La recol·lecta de bolets arribava a congrega grups organitzats, que n'obtenien unes grans quantitats i, per tant, amb un important benefici econòmic.

exactament cinquanta anys després, i no precisament per a obtenir rendiments silvícoles.⁴² Pel que fa als seus efectes sobre el territori, molts sectors repoblats han ocupat extensions de vessants en terrasses de conreu o prats. No obstant això, hem de ressaltar que altres indrets on creixen les coníferes es corresponen, al mapa de 1956, amb extensions històricament no conreades, a causa de la naturalesa del substrat. Són sectors caracteritzats per comunitats arbustives i probablement aprofitades, en el passat, com a pastura i per a obtenir llenya d'espècies com el boix.

<i>Any censal</i>	<i>Població (nombre d'habitants; entre parèntesi, pobl. de dret)</i>
1857	102
1887	95 (99)
1900	106 (115)
1930	84 (86)
1950	55 (55)
1970	49 (49)
1981	0
2001	0
2009	0

Taula 4.3: Evolució de la població del nucli d'Ovís durant els darrers 150 anys. *Font: Elaboració pròpia a partir dels censos de població, del Nomenclàtor i de Gavín Lanzuela (2005).*

Tenint en compte l'exposat, de quina manera podem caracteritzar el procés d'abandonament que ha marcat els canvis en el paisatge a Ovís? Si ampliem l'anàlisi més enllà dels anys 1950, ens topem amb indicis que ens impulsen a formular la següent hipòtesi: ens trobem davant d'un cas que mostra una fase d'abandonament que no podem interpretar com un fenomen exclusivament produït a partir del seu declivi més pronunciat i el col·lapse físic conseqüent. El cas d'Ovís, per tant, il·lustra els postulats apuntats al capítol 3 i desenvolupats en el present.

Les fonts consultades relatives a moments anteriors a 1956 ja han estat citades, i algunes de les seves informacions, parcialment analitzades. Com ja hem avançat, aquestes eines aporten poca informació quantitativa relativa exclusivament al terme d'Ovís. Només els diferents nomenclàtors ens proporcionen dades com el nombre d'habitants al llarg de la segona meitat del segle XIX, així com el nombre de llars. En aquest sentit, observem com el zenit poblacional del poble no s'assoleix cap a mitjan segle XIX, sinó més aviat al tombant de segle (concretament, al cens de 1900 –*taula 4.2*). Posteriorment, el descens es comença a notar ja el 1930, i es confirma el 1950, en plena construcció de la resclosa d'Escales. El cens de 1970 és el darrer que registra població, per bé que el darrer habitant del lloc ens explicà que a partir de 1965 ja no quedà població fixa.

⁴² Ens referim al "Plan técnico del Monte HU-3.142 «Común de Vecinos». Propuestas para la defensa contra incendios forestales", de 2002 [vegeu apartat 6.2].

Per la seva banda, l'amillament de 1862 ens ofereix una fotografia del municipi de Betesa aparentment similar al de 1948, però amb alguns detalls divergents, que nosaltres interpretem en la mateixa línia que les informacions que deduïm del mapa de 1956. De nou, hem localitzat els propietaris a indrets del terme antic d'Ovís, com Belarta, l'Artiga Llonga o Los Canemars. Pel que fa la dedicació de les parcel·les, detectem una presència important dels terrenys dedicats al conreu (el que el document anomena "*labor*" o "*cereal*"), més significativa que les altres dues categories (anomenades "*prados*" i "*inculto*"). L'ús de les *fanegues* i els *almuds* com a unitats de mesura de superfície dificulta l'estimació de la mida de les propietats i, per tant, la comparació amb les àrees i les hectàrees dels amillaments de 1946 i 1948.⁴³ En qualsevol cas, aquesta distribució dels conreus ofereix matisos interessants respecte del que vèiem per als anys 1940, amb un pes específic de les formacions arbustives i dels erms lleugerament superior. Aquest fet podria tenir alguna relació amb determinades extensions de feixes que a la fotografia aèria de 1956 presenten un aspecte molt diferent al de la major part dels terrenys de conreu o de prats. Es tracta de parcel·les situades en indrets pocs afavorits (amb sòls molt prims o molt obacs), que podrien haver quedat abandonades de manera més precoç, perquè la seva distinció des de l'aire es fa més difícil [mapa 4.6]. Certament, aquesta escassa definició gràfica es podria explicar per algunes pràctiques agràries (guarets) o, fins i tot, des del punt de vista òptic (alguna anomalia en el procés de captura de la fotografia). A nosaltres, però, ens sembla prou significativa la coincidència d'aquest fet amb el descens poblacional registrat ja al cens de 1950, i amb les dades de l'amillament de 1946, acabades de comentar, i que ens assenyalarien l'inici d'un tímid descens en la intensitat de l'ocupació agrària (agrícola, però també ramadera) a Ovís.

Tornant al registre de 1862, també podem obtenir evidències dels canvis en el paisatge amb una dada que ofereix, com és el nombre d'arbres que posseïa cada veí en un apartat titulat "arbolado", i que comptava les unitats segons una jerarquia establerta. En aquest cas, observem com cap propietari sobrepassava les 300 unitats. La descripció del municipi de Betesa a Madoz (1989 [1845-1850]), propera a la realització d'aquest amillament, ens serveix per aportar una dada qualitativa que concorda amb aquesta escassetat de bosc ja a mitjan segle XIX: "El terreno es montañoso, abraza 200 juntas de las cuales se cultivan 166 que pertenecen 50 á la primera clase, 50 á la segunda y 66 á la tercera, carece de bosques y de riego, únicamente se crían algunas malezas que aprovechan para leña, y yerbas de pasto para los ganados: con las aguas sobrantes de las fuentes, fertilizan algunos pedazos para legumbres

---

⁴³ Per als propietaris estudiats, la mitjana de l'extensió de les seves parcel·les se situava al voltant de les deu fanegues.

y hortalizas” (Madoz, 1989 [1845-1850] [vol.4]: 303). Aquestes darreres informacions ens impulsen a concloure que si poguéssim reconstruir el paisatge de, per exemple, 1850, ens trobaríem amb unes pautes molt similars al 1956, probablement amb la màxima extensió de les feixes als vessants, i amb un bosc que, malgrat els condicionants favorables, quedaria molt perfilat i reduït a determinats sectors.

4.3 APROXIMACIÓ AL PAISATGE DE LA TERRETA

D’acord amb el que hem avançat a l’inici del capítol, el tercer i darrer apartat constitueix un intent de comprendre el paisatge de la Terreta adoptant diversos enfocaments i tècniques, que han estat esmentades i descrites al capítol 2. Per a fer-ho, partim de la constatació que la Terreta representa un exemple il·lustratiu del que podríem anomenar “paisatges de l’abandonament”; una expressió que no només s’explica a partir d’un abandonament “físic”, sinó també a través d’uns determinats canvis en la concepció cultural del paisatge, com també en una determinada manera d’interpretar i de gestionar el territori.

Abordar el paisatge actual d’un territori ens obliga a tenir present la premissa que es tracta d’un exercici complex, a causa del fet de tractar amb una realitat poc tangible i impossible d’abordar només des d’un sol punt de vista. Per aquesta raó advertim, ja des d’un inici, que aquestes línies representen més aviat una aproximació que no pas una anàlisi tancada. Per haver pogut assolir uns resultats més complets, cadascun dels epígrafs hauria exigint més esforç, més informació i més dedicació per part nostra. Tanmateix (i malgrat aquesta insuficiència), considerem que l’apartat és una peça clau del capítol perquè proporciona una dosi de coherència necessària en aquesta temàtica d’estudi.

4.3.1 El paisatge interpretat a través de la història del territori

El plantejament que guia la reflexió d’aquest primer epígraf arrenca dels canvis de les cobertes i dels usos del sòl que ha mostrat l’anàlisi realitzada per al període 1956/57-2007 i per al conjunt de l’àmbit d’estudi, i pretén integrar les conclusions obtingudes dels estudis de cas. Tot això partint de la premissa que els darrers cent cinquanta anys han representat, a la Terreta, uns canvis territorials molt intensos, que han tingut unes repercussions importants en el paisatge i que s’expliquen a partir d’aquesta triple constatació:

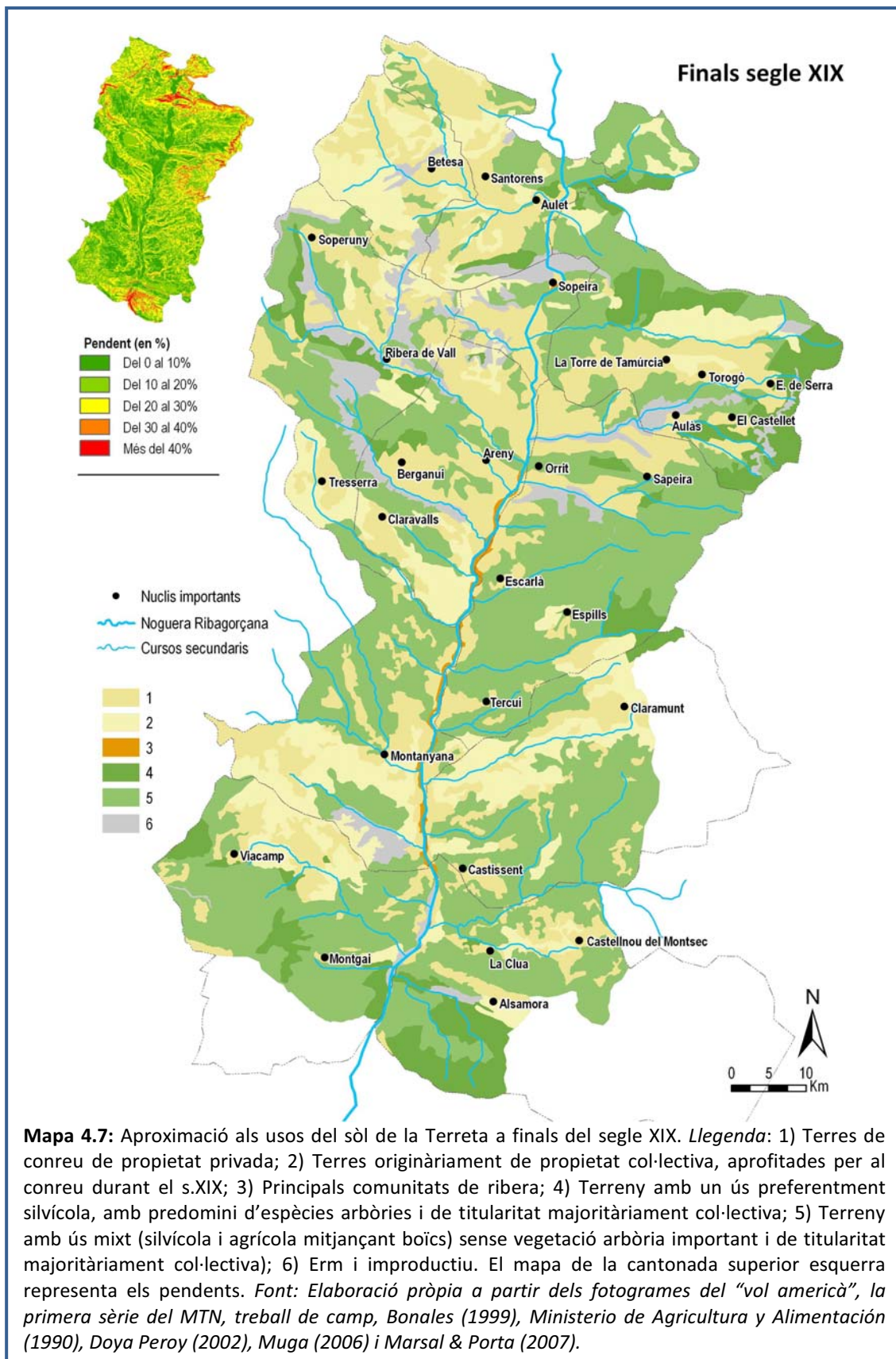
- Un increment poblacional, progressiu però no explosiu, al llarg de tot el segle XIX.
- Un increment de les superfícies conreades, tant amb un caràcter permanent com itinerant.
- Una intensificació de la pressió antròpica sobre les superfícies forestals.

L'enfocament adoptat en el present epígraf s'inspira indirectament en la història ambiental, disciplina que considera que els efectes d'aquestes transformacions no només es plasmen a nivell tangible, sinó també en el funcionament del territori (entès aquest com el resultat d'unes determinades relacions històriques de l'ésser humà amb el suport físic –Tello i Garrabou, 2007). El present epígraf no mostra els resultats d'un estudi exhaustiu en aquesta línia; més aviat presenta algunes dades quantitatives bàsiques a partir de les quals desenvolupem una explicació qualitativa d'un veritable procés de desmantellament territorial.

D'aquesta manera, la informació de la taula 4.4 calcula, per a quatre moments històrics, algunes ràtios relatives a la disponibilitat de territori segons la població i els usos del sòl. Encara que els talls han estat expressament seleccionats amb una certa indefinició temporal, les xifres de població de dret provenen dels recomptes de 1857, 1888, 1960 i 2007, respectivament. Prèviament a la seva anàlisi hem d'advertir que aquest exercici només aspira a constituir una aproximació a la reconstrucció del paisatge pretèrit, i no pas a fixar unes conclusions definitives. Això és així a causa del caràcter excessivament generalista d'algunes dades històriques; dades que, en qualsevol cas, apunten en la mateixa direcció que les hipòtesis de partida enunciades més amunt.

	Mitjan s.XIX	Finals s.XIX	Mitjan s.XX	Actualitat
Població de dret	6.981	5.410	3.708	840
Densitat de població (hab./km ²)	13,7	10,6	7,3	1,7
Superfície conreada (Ha)	20.997 (8.195+12.802)		12.802	6.537
Superfície ocupada per bosc (Ha)	ca. 4.270		2.016	12.076
Ha totals/hab.	7,28	9,39	13,7	60,76
Ha conreades/hab.	3,01	3,88	3,45	7,78
Ha de bosc/hab.	(mín. 0,61)	0,79	0,54	14,38

Taula 4.4: Indicadors sobre l'evolució històrica de l'ocupació del territori. *Font: Elaboració pròpia a partir dels censos de població i dels mapes 4.1 i 4.2.*

En primer lloc, ens concentrem en les dades relatives a la situació al llarg de la segona meitat del segle XIX, que hem plasmat gràficament al mapa 4.7, representatiu de la situació

finisecular. La interpretació de la disposició de les cobertes i dels usos de sòl d'aquest document parteix de la dualitat paisatgística, oportunament assenyalada, entre paisatges de ribera i paisatges d'interfluvi. D'una banda, hom troba una part molt representativa de les superfícies de conreus permanents (clau 1 de la llegenda) al llarg de la vall principal i dels petits intersticis plans associats als paisatges riberencs. Aquests entorns es caracteritzaven per concentrar les terres amb unes qualitats edàfiques més avantatjoses i, per tant, amb unes propietats agronòmiques superiors, que componien el terror de moltes de les "cases fortes" de la Terreta. El domini de la propietat privada era (i continua sent) pràcticament total, i existia una important especialització en les produccions de la trilogia mediterrània (Bonales, 2005). Aquest aspecte també es posa de manifest al mapa 4.8, que mostra (de forma molt simplificada) les àrees de màxima presència de la vinya i de l'olivera, així com de les àrees irrigades cap als inicis del segle XX.⁴⁴

La resta del territori, que coincideix amb les àrees més muntanyoses, conformava els paisatges d'interfluvi, dedicats a diversos usos de manera relativament promíscua. Les àrees conreades corresponents a la clau 2 de la llegenda del mapa 4.7⁴⁵ constituïen el territori per excel·lència de les cases mitjanes i petites (aquelles amb menys recursos econòmics i financers). El terror d'aquestes cases era jurídicament complex: molts terrenys conreats havien estat, en origen, públics (és a dir, col·lectius);⁴⁶ però al llarg del segle XIX van patir diferents processos d'apropiació, molts dels quals acabaven amb un ple reconeixement legal.⁴⁷ A causa de factors de naturalesa orogràfica,⁴⁸ la qualitat d'aquestes terres era molt inferior a les del fons de vall; no resulta, doncs, estrany que el secà hi predominés –excepte en petits horts per a l'autoconsum. Els conreus desenvolupats no incloïen espècies arbustives o arbòries, sinó normalment herbàcies (i, als indrets més elevats, trumfes). Si comparem el mapa 4.7 amb el 4.1 observem com aquestes terres de conreu ja havien desaparegut a mitjan segle XX, al contrari que les terres dels paisatges de ribera. D'aquí hom dedueix una gran diferència pel

---

⁴⁴ Les característiques d'aquest mapa s'han descrit al subepígraf 1.4.2.a)a.4.

⁴⁵ Hem deduït les 8.195 ha de superfície conreada que no apareixen al mapa 4.1 a partir del nostre treball de camp. El criteri seguit ha estat l'observació d'elements que denotaven una estructura parcel·lària clara, principalment les feixes amb murs de pedra seca o espones.

⁴⁶ Les Universitats (òrgans de poder a nivell local al llarg de l'Antic Règim), a través del Consell General, eren les institucions que controlaven totes les terres no pròpies de les cases fins a la reforma municipal, engegada a partir de la llei de 1845 (Bonales, 2005), i que representà la primera passa d'un procés gradual d'erosió del poder local a Espanya.

⁴⁷ La passa clau en aquest procés era la seva inscripció als amillaments o al registre de la propietat (Bonales, 2005).

⁴⁸ A través del mapa 4.8 hom comprova com les terres conreades fins la darrera etapa de l'èxode rural (clau 1) es corresponen als sectors més planers (menys del 20% de pendent) i situats entre els 500 i els 1.000 metres d'altitud, tal i com afirma Tremosa (1991: 165). En canvi, la resta de terres apareixen a cotes per damunt dels 1.000 metres, en sectors més pendents (més del 20%) i on aflora el substrat rocós amb certa assiduitat.

que fa als rendiments, de manera que les dades de disponibilitat de terra conreada per habitant de la taula 4.4 han de ser necessàriament matisades: malgrat l'estabilitat de la ràtio (en 3-4 hectàrees per habitant) fins a mitjan segle XX, no era el mateix la terra dels paisatges de ribera que les dels paisatges d'interfluvi. Reprendrem aquesta qüestió al final del present epígraf.

És molt probable que la major part d'aquestes terres marginals es possessin al servei de la producció agrícola al llarg del segle XVIII, i no abans. Les causes de fons foren els progressos que experimentà el territori català en aquesta centúria, que es traduïren en un increment demogràfic generalitzat (és a dir, estès per tot el territori –Vilar, 1964). Aquest període de prosperitat va permetre una tímida millora de les condicions de vida; un fet que, combinat amb unes dificultats de mobilitat encara patents, hauria propiciat que territoris com la Terreta també experimentessin un tímid increment de població, que s'accentuà entrat el segle XIX, però que des del punt de vista sociodemogràfic no es traduí en migracions definitives fins a la darrereria del segle.⁴⁹

Les àrees assenyalades amb les trames de color verd (claus 4 i 5) estan relacionades, majoritàriament, amb les forests de titularitat col·lectiva destinades majoritàriament a l'aprofitament silvícola. A la pràctica, i observant altres investigacions dutes a terme a la regió (Bonales, 1999; Bonales, 2004; Bonales, 2005), és en aquests sectors on històricament s'ha produït la convergència de diversos usos en la frontera entre els usos agraris i els forestals: conreu, "vedats" per als ramats locals, pastures i bosc. Precisament, les masses forestals i la seva dinàmica esdevenen un indicador dels processos estructuradors dels paisatges d'interfluvi al llarg dels darrers segles. El mapa 4.7 mostra una superfície boscosa que gairebé duplica l'existent un segle més tard, però que, en qualsevol cas, representa una fracció molt minoritària de tot el territori d'interfluvi; de fet, la disponibilitat de bosc per habitant a finals del segle XIX seria, segons les nostres estimacions, notòriament inferior a una hectàrea [taula 4.4].

Com és sabut, l'evolució dels segles XVIII i XIX derivà en una reducció progressiva i generalitzada dels boscos a Catalunya a partir de l'esmentada recuperació demogràfica i econòmica del segle XVIII (Aa.Dd., 2005a). Els documents d'època d'aquest període ens ofereixen descripcions que apunten clarament en aquesta direcció, també a la Terreta. Per exemple, el viatger il·lustrat Francisco de Zamora, durant el seu recorregut pel Pirineu

---

⁴⁹ Tal i com apunten Erdozáin i Mikelarena (2003) [vegeu subepígraf 3.3.2.a)].

occidental català (durant el qual va circumdar el nostre àmbit d'estudi),⁵⁰ afirmà el següent quan travessà el Montsec pel Coll d'Ares:

“Salimos de San Esteban [*de la Sarga*] empezando a subir el monte por un camino bien malo y pelado, aunque el terreno parece a propósito para robles, de los cuales hay algunos viejos. Si se plantaran bellotas se repoblarían estos montes, pero la Marina no cuida más que de cortar, y me han asegurado que mucha parte de la madera cortada no va a los astilleros.

Antes había muchos bosques en estos terrenos, permaneciendo todavía con el nombre de bosques muchas tierras que hoy no tienen un árbol. La guerra del principio del siglo [*es refereix a la de Successió*] contribuyó mucho a la destrucción de los montes.” (Boixareu [ed.] 1973: 217) [*la cursiva és nostra*].

El document de respostes al qüestionari del mateix Zamora relatives al Corregiment de Talarn (datat el 1789) exposa de manera més atenta la qüestió, responnent a la pregunta relativa a l'evolució de les superfícies boscoses durant els darrers temps i fent explícit el seu aprofitament en clau agrícola (concretament, en forma de pràctiques de guaret arbustiú):

“Mucha decadencia han tenido los bosques, de modo que han disminuido mucho más de la mitad de lo que eran aún de treinta años a esta parte; por cuyo motivo se ha aumentado también más allá de la mitad el precio de la... [*madera?*]... Y así como se han ido talando y cortando, se ha ido cultivando y roturando [la tierra], de modo que con el tiempo ni se tendrán bosques ni tierras porque, como el terreno es pendiente, los temporales se las llevan y no queda sino la peña. Y de aquí nacen las considerables avenidas de los ríos que se experimentan, causando a las tierras cercanas a ellos gravísimos perjuicios e indecibles estragos. Por consiguiente, contempla el respondiente que estas roturas son mucho más perjudiciales que provechosas. Y lo funda no sólo en las razones predichas sino también en las dos siguientes, a saber: la una, porque si las roturas se hacen en paraje de bosque de pinos especialmente, escoge el roturante la parte de él que le ha de ser menos costosa; y por cada novario de nueva rotura ha visto y tocado el respondiente que se arrancan y cortan 250 pinitos de los que ya suben listos, y éstos radicados o nacidos en la misma tierra que se ha roturado. Luego, el roturante corta la cabeza de los restantes pinos más inmediatos del bosque en duplicado número a lo menos, y los gasta y consume todos en hormigueros sobre el mismo campo roturado; y dura igual corte para hormigueros consecutivamente aquellos tres o cuatro años que sirven al novario para producir trigo. Y la otra consiste en que lo mismo se practica en tierras de bosques de otros árboles y matorrales, que no durando sino los tres o cuatro años, es visto que en todas son considerablemente mayores los perjuicios que los útiles. Y se van aumentando cada día estas roturas, porque dejan los roturantes las primeras, como he dicho y pasan a roturar las inmediatas. En pocas palabras, a arruinar y acabar de despoblar los bosques.

Puede añadirse por tercera razón de iguales perjuicios la de que se han cebado tanto las gentes en estas roturas, que a costa de los ...[*beneficios?*] que les producen en los tres o cuatro años mayores ventajas particulares, por los interminables hormigueros que quemán, que les distraen del cultivo de las otras tierras antiguas de su patrimonio.

En realidad es necesaria una providencia no sólo en el Corregimiento de Talarn sino en casi toda Cataluña, para precaver con tiempo mayores daños, fijando ciertas reglas proporcionales y midiéndolas según el estado actual, y señalando anualmente las roturas que sean factibles cuando por un espacio de tiempo como de diez años no se estime conveniente privarlas absolutamente” (Boixareu, 1989: 41-42)

---

⁵⁰ Segons el mapa establert per J. Font i S. Llobet (1989).

Figura 4.10: Paisatges d'interfluvi intensament explotats des de l'estratègia de la supervivència. A dalt, dues imatges que contraposen el territori permanentment conreat i organitzat en feixes separades per murs de pedra seca (a l'esquerra), al territori on suposadament es practicaven cremes periòdiques per a aprofitar la fertilitat que proporcionaven les cendres. Actualment, moltes d'aquestes superfícies estan cobertes per una capa de matolls com ara el boix (a la dreta), on no es distingeix cap arbre. La fotografia inferior es correspon amb els sectors culminants de la forest anomenada "Bosc d'Espills" a una altitud d'entre 1.000 i 1.200 m. Crida l'atenció la presència d'un herbassar on potencialment podrien desenvolupar-se altres comunitats (arbustives o arbòries). Aquí hom no troba restes de parcel·lari que denotin una activitat agrària sistemàtica. Per contra, creiem que indrets com aquests il·lustren perfectament el conreu itinerant en moments de màxima pressió demogràfica. *Font: Elaboració pròpia (octubre de 2009 i agost de 2007).*

Durant el segle XIX, el sobreaprofitament forestal es consolidà com una pràctica generalitzada a la major part dels pobles de la Terreta (Madoz, 1989 [1845-1850]). Malgrat la poca importància de les masses boscoses en termes d'extensió, no sembla que la llenya fos un producte escàs en la satisfacció de les necessitats habituals de la classe pagesa en general, a causa de les extenses superfícies de matollar⁵¹ que, en qualsevol cas, es trobaven sotmeses a

⁵¹ Les descripcions són, en aquest sentit, prou il·lustratives: "el monte está cubierto de matas bajas" (Sopeira); "el monte está poblado con algunos árboles, mata baja y yerbas de pastos" (Areny); "el terreno es de baja calidad (...) árido y escabroso, con muchos matorrales y monte bajo" (Tercui); "no se

una intensa pressió en clau silvícola i agrícola [mapa 4.7; figura 4.10] i jugaven un paper crític en el manteniment del mode de reproducció social (Bonales, 1999; 2005).

Tal i com hem apuntat en altres moments de la recerca, en molts indrets de muntanya la dinàmica de privatitzacions derivada del decret desamortitzador de 1855 no va prosperar⁵² per diverses raons (Bonales, 1999). Aquest fet provocà que l'Administració de l'Estat anés progressivament declarant algunes forests comunals com a béns exceptuats del procés i, conseqüentment, incorporant-les al Catàleg de Forests d'Utilitat Pública.⁵³ En el cas de la Terreta, la suma total de superfície exceptuada fou força limitada: menys de 3.000 ha;⁵⁴ és a dir, un 6% del total de l'àmbit d'estudi. A més, tingué una empremta molt desigual al territori: als municipis aragonesos, el nombre de forests incloses fou superior, però aquestes sumen una superfície absolutament testimonial; fet que es manifesta de manera ben diferent al sector català, on es concentra un 93% de la superfície exceptuada de l'àmbit d'estudi.⁵⁵ Aquesta sorprenent desigualtat introdueix nous interrogants lligats a la seva possible traducció en termes paisatgístics. Des d'aquest punt de vista, hem de reconèixer que el recobriment vegetal de les forests no exceptuades dels municipis aragonesos roman com una incògnita, que es trasllada al mapa 4.7 i sobre la qual nosaltres només hem disposat d'informacions indirectes.⁵⁶ Aquest fet es podria interpretar com una estimació "a la baixa", per part nostra, dels boscos que podrien haver existit al sector de ponent de l'àmbit i cap a mitjan segle XIX.

---

encuentran bosques arbolados, aunque hay algunos árboles que se encuentran diseminados por el término" (Escarlà); "está tan desprovisto de bosque y arbolado, que apenas los habitantes tienen la leña necesaria para su consumo" (Esplugu de Serra); "con muchos matorrales y poco arbolado" (La Torre d'Amargós); "los montes (...) sólo producen matorrales de monte bajo" (Lliterà); "El terreno (...) carece de bosques" (Betesa); "si bien carece de bosques, tiene muchos matorrales para leña" (Orrit); "no se encuentran (...) bosques arbolados" (Castellnou); "el bosque (...) se reduce a leña de combustible, y está ya poco abundante" (el Castellet); "no hallándose en él bosques arbolados ni tierras de riego" (Claramunt); "con muy poco arbolado y muchos matorrales" (Casterner); "tampoco hay bosques arbolados, encontrándose solamente en algunas partes bastantes matorrales y pocos robles y encinas" (Castissent). Per contra, altres nuclis (Espills o Sapeira) semblaven comptar, d'acord amb les descripcions de Madoz, amb forests abundants.

⁵² Encara que alguns testimonis escrits posen de manifest que els efectes de les desamortitzacions a la Terreta no poden ser passats per alt, perquè afectaren àmbits diversos de la vida quotidiana. Per exemple, Areny va perdre, a més de les forests comunals, el forn de la vila, el molí fariner (propietat del poble des del 1695) i els censos de la confraria de Sant Miquel, dels quals participaven tots els habitants del poble (Gracia, 1972: 52).

⁵³ La realització de la "Classificació General de les forests públiques", el 1859 (De la Fuente León, 2003), vingué acompanyada d'un Catàleg de Forests d'Utilitat Pública (CUP) i de la realització de mapes d'aquelles forests exceptuades de les operacions desamortitzadores. És en aquest context que hem de situar els mapes de 1891 (citats anteriorment) relatius a terrenys que, lògicament, apareixen com a terrenys exceptuats al Catàleg.

⁵⁴ En concret, 2.989,6 ha [taula III.4 de l'annex III].

⁵⁵ Vegeu la taula III.4 (annex III).

⁵⁶ Unes informacions derivades dels testimonis d'època (acabats de presentar), de les consultes puntuals als amillaments [vegeu apartat 4.2], i del nostre coneixement de l'àmbit d'estudi (que ens ha ajudat a completar gràficament el mapa 4.7).

Sigui com vulgui, del que sí que disposem és d'informacions relatives a aquest conjunt majoritari de forests comunals declarades alienables pel Ministeri d'Hisenda. Sabem que van quedar afectades per les subhastes públiques; que algunes (molt poques) van acabar en mans de propietaris de la mateixa comarca;⁵⁷ però que la gran majoria foren objecte de compres col·lectives. En aquest segon cas, la substitució, en tots els municipis de la Terreta, del *comú* de veïns per les societats de propietaris⁵⁸ significà uns canvis de naturalesa jurídica transcendental, perquè les societats no estaven formades pel conjunt de la població d'un poble, sinó únicament pels "caps de família tant de les cases troncal com dels cabalers no emigrats" (Bonales, 1999: 123).⁵⁹

Alguns autors (Bonales, 2005) interpreten el comportament de les societats de veïns durant aquella etapa com un exemple d'estratègia de "cointegració" entre el règim social liberal i el que es portava practicant en aquests indrets al llarg de la història: les velles institucions continuaven marcant la "norma", que, en la pràctica quotidiana, no sempre es corresponia amb la "lleï" imposada per les noves institucions. Aquesta convivència (practicada tant en períodes d'estabilitat com també sota circumstàncies conflictives de tota mena) s'ha d'entendre com un factor impulsor dels canvis paisatgístics a la Terreta, no només en termes materials sinó també jurisdiccionals.⁶⁰ Així, les forests van anar passant gradualment a quedar gestionades mitjançant criteris "racionalistes" i per part d'un conjunt de professionals (enginyers) i d'organismes (ministeris de Foment i d'Hisenda) aliens a la realitat local. En general, podem concloure que els béns públics que van defugir la privatització van passar a ser béns de caràcter col·lectiu (que no significa exactament el mateix que "públic"), amb

---

⁵⁷ Als municipis aragonesos tenim constància de les vendes de les forests de "Pequera i Paül", de 351 ha, a Betesa, i d'"Obac i Costa Madera", de 229 ha, a Areny [vegeu *taula III.4 (annex III)*], ambdues a la dècada de 1890 (Sabio Alcutén, 1997: 132). Per als municipis de Catalunya disposem de l'inventari de Bonales (1999), on apareixen aquelles propietats subhastades i que van anar a parar a mans de particulars o grups de particulars. N'hem detectat una a Aulàs, cinc a Castissent, una a Escarlà, dues a Espluga de Serra, una a Llastarri, una a Orrit i una altra a Sapeira. L'extensió de totes les parcel·les, adjudicades entre els anys 1860 i 1888, suma 836,8 ha.

⁵⁸ Vegeu epígrafs 3.3.1 i 6.2.2.

⁵⁹ En aquest sentit, la següent afirmació és prou significativa: "de temps enrere venen algunes propietats, impròpiament dites comunals; no en gaudeixen tots els habitants del municipi, ans solament una part, perquè les terres pertanyen a dues societats" Tremosa (1991: 172).

⁶⁰ Un exemple relacionat amb aquestes mutacions és el canvi que ha patit el concepte jurídic de "terme"; una figura que després de les reformes administratives liberals ha perdut, en la seva formulació oficial actual, la càrrega territorial i paisatgística en què tradicionalment es basà la seva presència i que avui dia només manté la seva vigència, pel que fa al nivell jurídic, a les forests que encara es conserven [vegeu *mapa VI.2*]. No podem passar per alt, però, que són un testimoni del paisatge de cadascuna de les comunitats locals; una reminiscència que, tot i els nombrosos canvis, encara es conserva en l'imaginari de la població pagesa local, que té ben present aquests límits, tal i com hem comprovat en nombroses converses.

diferències internes –extremament rellevants– que han derivat en els problemes de gestió actuals.⁶¹

Una interpretació sintètica dels canvis en les cobertes de sòl al llarg del segle XIX (i, específicament, de l'increment de la terra de conreu) apunta a la combinació de tres factors: el reforçament de les jerarquies socials, les desigualtats en l'accés a la terra i la penetració de l'economia de mercat al Prepirineu. Dins del model de reproducció de les cases més modestes a partir de l'espai comunal (Bonales, 1999),⁶² els estudis de casos concrets (com el del municipi de Sant Esteve de la Sarga per a l'any 1881) han demostrat que el balanç econòmic d'una casa no era positiu si les propietats no tenien més de cinc hectàrees (Bonales, 1999). Curiosament, aquesta quantitat constituïa la frontera entre les cases troncal (que se situaven per damunt) i les cases "segones" (que normalment no hi arribaven).

Altres recerques entenen les desamortitzacions com un mecanisme de penetració del sistema capitalista al món rural, amb efectes nefastos sobre la gestió de les forests d'aquest territori. La privatització d'extensos sectors a la província d'Oscà comportà un increment de la dependència de les famílies pageses respecte del mercat, i provocà que alguns dels nous propietaris de les finques trenquessin l'equilibri secular del mode de vida pagès respecte dels recursos forestals, amb aplicació de criteris estrictament de mercat i donant lloc, en alguns casos, a la sobreexplotació irreversible del bosc mitjançant rompudes agressives (Sabio, 1997). Aquesta explicació també estén els efectes d'aquest procés als indrets on no s'efectuà la venda massiva de forests (com la Terreta); d'aquesta manera fa prevaldre factors econòmics per damunt dels demogràfics, arribant a la conclusió que l'increment poblacional del segle XIX va esdevenir un factor causal més en les transformacions paisatgístiques descrites.

Independentment de la discussió sobre el pes específic que cadascun d'aquests dos factors tingué en el procés de transformació paisatgística, el que queda clar és que les primeres dècades del segle XX van significar la consolidació d'aquestes tendències a la Terreta. La mostra més significativa és, probablement, la irrupció de l'activitat del carboneig i dels col·lectius que la protagonitzaven (els carboners). Tal i com deduïm dels testimonis escrits, aquestes tasques van viure la seva edat d'or a la Terreta entre els anys 1920 i 1950,⁶³ afavorides per la millora de les comunicacions;⁶⁴ un fet que facilità l'accés als sectors d'on

---

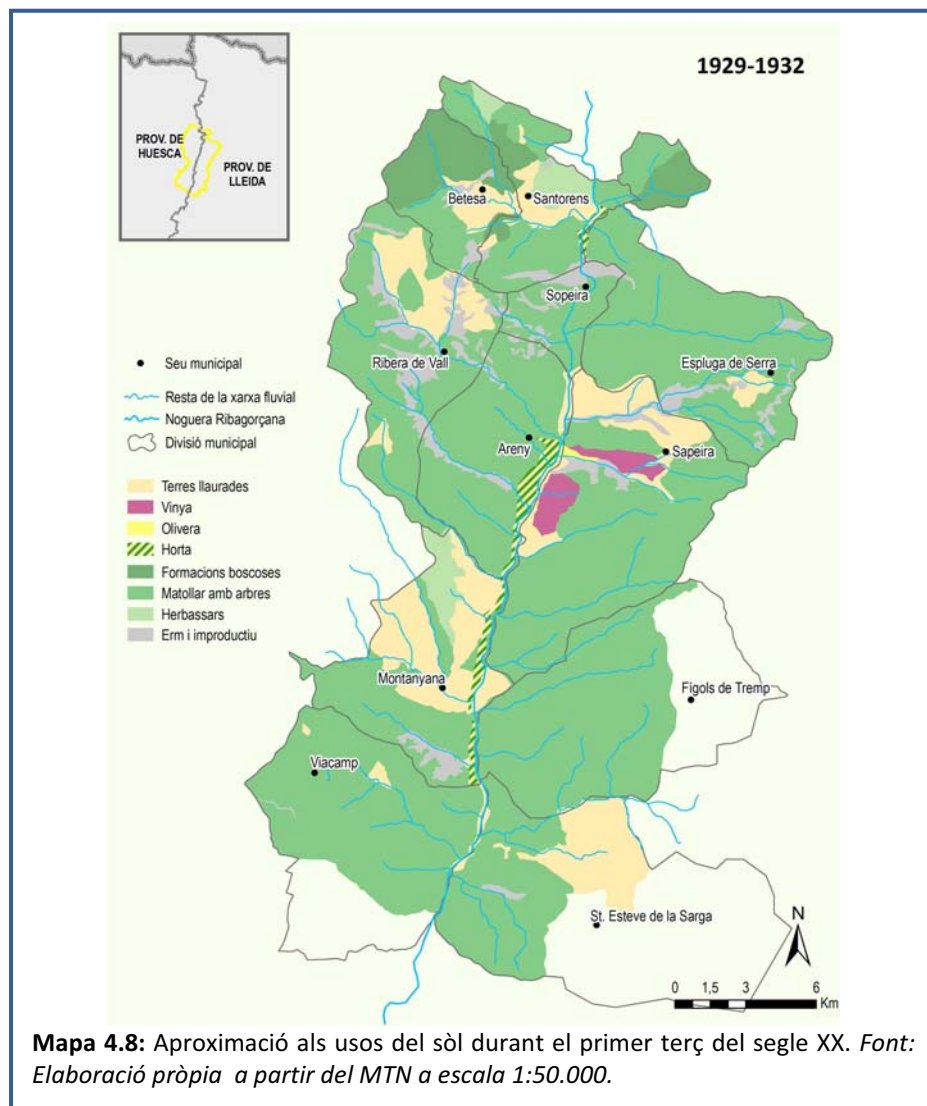
⁶¹ Vegeu subepígraf 6.2.2.b).

⁶² Vegeu epígraf 3.3.1.

⁶³ "La Baixa Ribagorça (...) ha estat un país de carboneig intens, gràcies a l'abundor de boscos d'alzines. Però en general la gent del país no feia de carboner, sinó més aviat de llenyataire i sovint d'empresari de l'activitat carbonera" (Solé Sabarís, 1964: 89).

⁶⁴ Ens referim, concretament, a l'obertura de la carretera entre Benavarri i Areny, a finals dels anys 1920 (Gracia, 1972).

s'extreia el carbó i que, igualment, permeté el transport del producte als centres de consum. Els carboners van explotar molt intensament els alzinars i carrascars de la Baixa Ribagorça (Sabio Alcutén, 1997), amb la qual cosa deduïm un impacte més gran al sud de la Terreta, especialment als municipis del Montsec. Tot i això, aquest col·lectiu també desenvolupava les seves tasques més al nord.⁶⁵ Lògicament, aquesta activitat significà més pressió sobre els recursos forestals, fins al punt que, sobre el paper, hauria estat la màxima responsable del seu declivi fins arribar a la situació que descriu gràficament el mapa 4.1. Un moment històric que marca la ràtio més baixa de bosc per habitant (només lleugerament per sobre de la mitja hectàrea [taula 4.4]).

La davallada poblacional, accelerada a partir de mitjan segle XX, anà acompanyada d'un increment inversament proporcional de la disponibilitat de territori per càpita [taula 4.4]. En

⁶⁵ Tremosa (1991) fa referència als carboners d'Areny, procedents de Castella i de Galícia, entre el 1930 i el 1956. També hem sabut que a Sapeira procedien, durant aquestes dates, del País Valencià.

aquest sentit, crida l'atenció que, enfront de la pèrdua quantitativament important de terres conreades que es registra a mitjan segle XX, la ràtio d'hectàrees conreades per habitants segueixi, tanmateix, en nivells molt semblants als de tota la meitat del segle XIX. Per tant, l'espectacular proliferació del matollar a partir de la dècada de 1960 es pot interpretar, en bona mesura, com el resultat del cessament del treball de la terra en indrets molt particulars que, com ja hem descrit, es corresponen amb els sectors amb les pitjors condicions orogràfiques, edafològiques o d'accessibilitat. Juntament amb aquestes dades, tampoc hem de perdre de vista l'increment exponencial de la massa arbòria (els motius de la qual ja hem analitzat anteriorment), que ha donat com a resultat les actuals més de 14 hectàrees de bosc per habitant.

Un cop descrites les dades de la taula, podem observar el canvi ocorregut des del prisma que es concentra en el concepte de "petjada ecològica" d'una societat (Tello, 1999). En aquest sentit, constatem com ni tan sols en els moments de màxima pressió demogràfica sobre el territori se superà el límit d'una economia agrària intensiva i preindustrial, que Esther Boserup fixà en 1,5 hectàrees per persona i que es correspon a una densitat de 64 habs./km² (Tello i Garrabou, 2007: 37). Als voltants de l'any 1857 la Terreta assolí, gairebé amb tota probabilitat, el seu sostre demogràfic (amb gairebé 7.000 habitants, xifra que, tanmateix, implica més de 7 ha de terreny per persona –3,26 ha si comptem només les terres de conreu).

Tot i això, la complexitat que introdueix la consideració del paisatge com a element per a l'estudi del territori ens obliga a replantejar aquests indicadors a la Terreta. Malgrat haver heretat unes pautes de desenvolupament que garantien la reproducció de cada unitat familiar (*casa*), la societat del segle XIX patí un seguit de canvis (institucionals, econòmics i financers) que van trencar una situació d'equilibri i que introduïren dificultats importants per a les cases més modestes. En realitat, els modes de vida a la Terreta es trobaven, al tombant de segle, en una situació límit per a uns determinats sectors socials.⁶⁶ Per aquests col·lectius, en bona mesura responsables de la constitució dels paisatges d'interfluvi que hem heretat avui, menys de 3,5 hectàrees de conreu per habitant eren, senzillament, "massa poc". Mentre les cases fortes continuaven gestionant els paisatges de ribera sense grans canvis fins al col·lapse del comerç intrapirinenc,⁶⁷ les cases mitjanes i, especialment, les petites, que s'havien reproduït

---

⁶⁶ La imatge d'una societat igualitària en termes econòmics es troba ben lluny de la realitat. Així, Tremosa afirma que al segle XIX "es passà gana a la Terreta" (Tremosa, 1991: 366).

⁶⁷ El següent testimoni il·lustra la vida en una casa ben situada (tant a nivell econòmic com geogràfic – molt a prop de la vall principal, a l'antic terme d'Escarlà): "Per temps, collíem olives i fèiem oli per a casa. Hi havia cases que feien 5 o 6 parades al molí, i a cada parada passaven 300 quilos d'olives. És clar que ja era una casa bona, aquesta. I de vi també en fèiem, per vendre'n i tot. De blat, per al gasto, sí, només per al gasto. De vendre'n, ni un gram. Alguna casa més bona, de vegades deixava un sac de gra a

de forma important al llarg de tot el segle XIX, van generar un moviment d'apropiació de la terra de titularitat col·lectiva mitjançant pràctiques de guaret arbustiu que els garantissin la pura supervivència, i van començar a desaparèixer quan les possibilitats d'emigrar definitivament eren factibles.

Figura 4.11: Els paisatges de ribera s'han basat, històricament, en la presència de "cases fortes". El Mas de Mont-rebei, a les fotografies, constitueix l'exemple més colpidor de la seva desaparició funcional i, en molts casos, també física: "Diuen que Mont-rebei era la casa més antiga i rica (...) del Montsec cap a dalt, i que les seves propietats s'enfilaven fins al capdamunt de la gran serra pallaresa. Tenia dos molins, mossos i pastors, i set-centes hectàrees de terra bona. (...) Va ser una casa que va saber conservar, però «no es va saber expandir», opinen els qui encara no s'han mogut del país" (Obiols, 2007: 300). *Font: Vallverdú & Sirera (1976); elaboració pròpia (febrer de 2007).*

De l'exosat fins aquí, establim una conclusió central en clau paisatgística: els darrers cent cinquanta anys han causat la desintegració de la gestió d'un territori basat en dos paisatges complementaris des de la consolidació del model de poblament de baixa densitat

---

una de més petita, però és clar, el que s'emprava s'havia de tornar, i tornar-lo segons el tracte que havien fet" (Obiols, 1995: 204).

(Bonales, 2004) a la baixa edat mitjana.⁶⁸ D'un sistema integrat, que vinculava cases fortes i petites en l'explotació dels paisatges de ribera i d'interfluvi, a un trencament inicial (amb la implantació de les mesures d'arrel liberal) que posteriorment es consolidà (amb l'inici de les migracions definitives durant el primer terç del segle XX), i a un trencament definitiu, posat en marxa amb la finalització dels treballs hidroelèctrics i de replantacions, i que continua fins avui [figura 4.11].

Finalment, i malgrat la manca de dades que ens permetin inserir aquest estudi en els termes del "metabolisme social", estem en disposició de situar la nostra anàlisi com un exemple antagònic, però íntimament relacionat amb els territoris urbanitzats, on ha quedat demostrada la ineficiència (o "desballestament") territorial (Tello & Garrabou, 2007; Marull *et al*, 2010). En altres paraules: les més de seixanta hectàrees per habitant a la Terreta són, simplement, la cara oculta de les conurbacions urbanes, densament poblades. A la pràctica, la pauta comuna en tot el territori ha estat (i és) la ineficiència en l'ús dels recursos (derivat dels canvis en les tècniques agrícoles i ramaderes)⁶⁹ que ha substituït el balanç anterior basat en el policonreu i l'ús actiu dels recursos forestals que ha sobreviscut, amb molts daltabaixos, fins a la dècada dels anys 1950 [figura 4.12]. Al contrari que en altres indrets, on la pressió demogràfica (i, consegüentment, urbanística) ha fet molt més patent aquest divorci entre la societat i el territori (Tello & Garrabou, 2007), el desert demogràfic de la Terreta propicia un augment de la disponibilitat territorial per càpita, en el qual, però també s'amaguen indicis d'una remarcable ineficiència territorial.⁷⁰

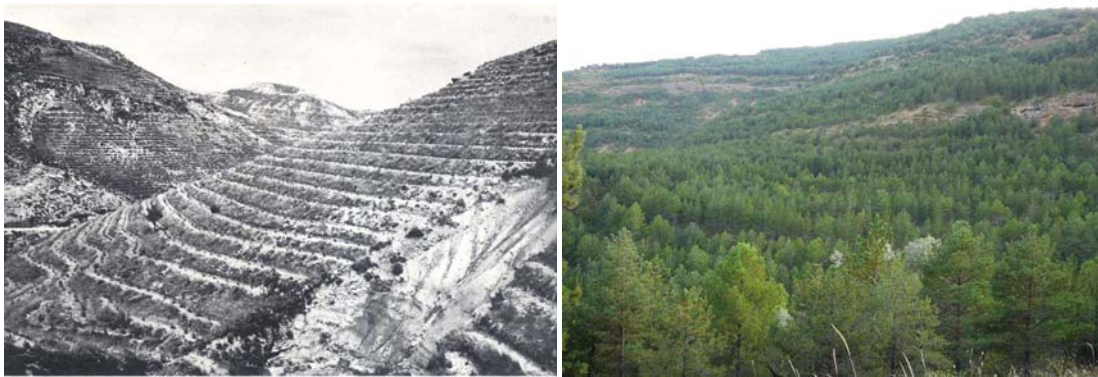
---

⁶⁸ Per tal d'il·lustrar aquesta afirmació, aportem un testimoni oral de les tasques agrícoles durant la primera meitat del segle XX al poble de Sapeira: "A l'estiu (...) no paràvem. Entre el segar i el batre, que aquí en diem *mallar*, gairebé hi estàvem dos mesos: de mitjan juny a mitjan agost (...) A partir del 15 d'agost calia anar preparant la terra per a tornar a sembrar. A més, com que l'adob l'havíem d'anar a buscar a Tremp, ja ens teniu cada dilluns, amb les mules, travessant la serra... La sembra la començàvem a primers d'octubre, i durava fins a Tots Sants. Nosaltres, aquesta feina la fèiem amb mules. Però encara hi havia alguna casa, aleshores, que llaurava amb bous. Entremig d'aquesta feina hi havia la verema. (...) Així i tot, només durava tres o quatre dies, perquè a Sapeira ningú no en feia gaire, de vi: cinquanta o seixanta càrregues; anant molt bé, algun any en feies fins a cent. (...) Gairebé totes les cases tenien una tona o més al celler. La qüestió era tenir assegurat el vi per a l'any. I si te'n sobrava, el venies. També miràvem d'aprofitar el temps, després de la verema, per plegar glans –nosaltres, a la Terreta, sempre n'hem dit *bellotes*. (...) I, després de les *bellotes*, amb el fred, ja empalmàvem amb la collita de les olives." (Tobaruela i Tort, 2003: 18).

⁶⁹ Alguns estudis realitzats al Pirineu oriental d'Osca (Lasanta *et al*, 1998) afirmen que l'evolució recent de la ramaderia han implicat una reducció dràstica en l'aprofitament dels farratges.

⁷⁰ A efectes de dinàmica de paisatge, nombroses investigacions per al Pirineu mostren una pèrdua de diversitat paisatgística molt important (Lasanta *et al*, 1998; Vicente Serrano *et al*, 2000) que té a veure amb la desaparició de terres de conreu. Encara que no han estat calculades mitjançant algorismes matemàtics, considerem molt greus, en aquest sentit, els costos d'oportunitat que ha patit el país a causa de l'èxode demogràfic i el consegüent abandonament: els projectes d'expansió del regadiu, o la construcció de diverses infraestructures de comunicació [vegeu apartats 6.1, 6.2 i 6.3, a més del capítol 7, on es desenvolupa una reflexió crítica en aquesta línia].

Figura 4.12: Els paisatges d'interfluvi fan explícita la ineficiència territorial que els caracteritza. A dalt: l'aspecte de moltes forests públiques era, fins fa una seixantena d'anys, molt semblant al que presentava l'indret dels Cunyols, a Viacamp (a l'esquerra). Aquests sectors replantats presenten actualment una massa vegetal molt densa, que ha esborrat el paisatge anterior com al terme de Colls (a la dreta). A baix: la dinàmica natural del paisatge de l'abandonament significa l'homogeneïtzació del territori, com als entorns de Casa Bonet, a l'antic terme d'Isclès (Areny). *Font: Daumas (1976); elaboració pròpia (agost de 2007 i gener de 2009).*

4.3.2 El paisatge connotat a través de mirades i metàfores

Un segon component fonamental en la construcció del paisatge d'un territori és atendre el seu vessant més intangible, que pot quedar manifestat a través d'un conjunt de representacions que, al seu torn, constitueixen la plasmació artística (o *artialització*) de la relació entre l'ésser humà amb el territori a través de la percepció. Al present epígraf atendrem els possibles processos de creació i de desenvolupament de paisatges que puguin ser considerats com a patrimoni, tenint en compte que sense la mirada (i no ens referim

exclusivament a una mirada *in situ*, sinó també *in visu*)⁷¹ hom no pot parlar de paisatge (Delgado Bujalance *et al*, 2010).

Del conjunt de testimonis que descriuen i connoten el paisatge de la Terreta (i que, de retruc, també expressen els seus canvis al llarg dels darrers temps) deduïm una certa continuïtat en el nostre argument presentat a l'epígraf anterior. En general, podem afirmar que els discursos sobre el paisatge (almenys pel que fa a un conjunt molt concret) fan patent la marginalitat d'aquest indret respecte d'altres territoris molt propers (especialment els d'alta muntanya), intensificada amb el procés d'abandonament territorial. És significatiu, en aquest sentit, que el topònim "Terreta" no aparegui pràcticament enlloc, de manera que, en realitat, no podem dir que existeixin descripcions del paisatge de la Terreta *per se*.⁷² Al mateix temps, si filem més prim en el conjunt de les aportacions, observem una dualitat notable que coincideix amb l'analitzada anteriorment entre els paisatges de ribera i els d'interfluvi: en aquest cas, existeix una diferència transcendental entre el paisatge de la vall principal i el de la resta del territori, tal i com mostrem tot seguit.

A conseqüència del caràcter abrupte de la regió ribagorçana, la vall mitjana de la Noguera Ribagorçana es troba separada de la resta de valls, inclosa la secció corresponent al curs alt del mateix riu. Aquest fet ha tingut conseqüències parcials en els processos de "creació" de paisatges: per exemple, si comparem el conjunt de descripcions realitzades per viatgers des del segle XVIII entre la vall alta i la baixa de la Ribagorçana, apareix una clara desigualtat en favor de la primera.⁷³ Tanmateix, la raó de fons d'aquesta escassetat de testimonis al territori prepirinenc té a veure amb el seu caràcter mediterrani, molt allunyat (en termes estètics) dels paisatges més connotats des de la irrupció, al segle XIX, dels moviments intel·lectuals, esportius, nacionalistes i científics, que foren seduïts pels paisatges del Pirineu axial (percebuts com una rèplica a escala menor de l'univers alpí). En qualsevol cas, les descripcions de la vall mitjana de la Noguera Ribagorçana existeixen, i comparteixen (gairebé totes) alguns aspectes: es tracta de testimonis de viatgers forans, que recorren de nord a sud la vall (o fragments de la mateixa), i que s'aturen a descriure els congostos d'Escales i de Montrebei (aquells paratges que causen un impacte visual més profund per la seva força tel·lúrica):

---

⁷¹ Vegeu epígraf 2.2.1.

⁷² En qualsevol cas és important recordar que la Terreta, com a paisatge, s'identifica amb un territori molt més reduït del que representa la nostra àrea d'estudi: se sol referir a la rodalia d'Areny, incloent ambdós vessants de la Noguera Ribagorçana (amb la Ribera de Cornudella i bona part dels antics termes d'Esplugu de Serra i de Sapeira).

⁷³ Per exemple, trobem descripcions de l'alta vall de la Noguera Ribagorçana, com també de la vall de la Noguera de Tor a Soldevila (1956), Espinàs (1957) o Cela (1966), entre d'altres. Obres que ni tan sols esmenten la vall al sud del Pas d'Escales.

“En sortir del Pont de Suert, seguint el curs de la Ribagorçana, pel camí de ferradura, es troba la serralada de Sellés i el pas de Burrugat. Allí la vall s’obre en l’ample i rioler oasi del Mas de Santandreu i és poc després, quan sobta la visió del cèlebre congost o pas d’Escala de Sopeira, negre i feréstec, per on el riu s’arrossega en una llarga bauma, entre dues muntanyes nues i pelades. Més avall, en eixamplar-se novament el pas, entre l’encís d’aquells paratges solitaris s’hi aixeca l’antic i memorable cenobi d’Alahó o de la O, magnífica construcció romànica.” (Aa.Dd., 1929, dins Sánchez i Vilanova, 1991:153-154)

“Después de los impresionantes y estrechos pasos de Escalas y Sopeira, se extiende por un ancho valle, desde Arén hasta cinco kilómetros aguas abajo de Pont de Montanyana, y entra nuevamente el río en una zona de muchos y muy estrechos congostos, los más salvajes y menos accesibles de Cataluña. El principal de ellos es el de Montrebey o Bonremey, también conocido por el Portell del Montsech, de un kilómetro de longitud y que deja un cauce de solos diez metros de ancho, a través del cual no se pudo trazar más que un mal camino de herradura con excavación en trompa.” (Vallès i Pujals, 1949:16).

“L’estret i l’hostal de Burrugat, amb els records de la tragineria i del contraban, ja s’han ofegat per sempre i sense remissió; aquest tall de Burrugat passava per Casterner de les Olles, en el camí de Pont de Suert a Sopeira, ja dins terra aragonesa, on ara s’estreny el pantà. Sopeira vol dir sota el penyal o sota la pedra; Sapeira, amb a, a la Ribagorça lleidatana, equival a pedra. El viatger riu de pensar que sapeira, en gallec, significa niu de gripaus, i sopeira, sopra.

- Què us maregeu?
- No, senyor; ric per dintre.
- Vaja!” (Cela, 1966: 320)

“La Ribagorçana ha estat fins fa poc un lloc purament mineral, remot, llunyaníssim. És formada per la conca de la Noguera Ribagorçana, artèria central del vell comtat de Ribagorça, i dels seus afluents. En la seva part superior, fins que el riu arriba als plans de Lleida, la conca és netament pirinenca. (...) Ací [*després del Pont de Suert*] comença el tros més impressionant del riu, el seu esforç gegantí per dominar la pedra. Passa per engorjats i entalladures de parets verticals, s’esmuny per entre penya-segats enormes, que per força hem d’anomenar dantescos. Escalas és un d’aquests passos; Sopeira, una altra visió dantesca. El trànsit per aquests passos és tan perillós que calgué esculpir, en altres temps, la forma dels peus humans a la roca viva.” (Pla & Català Roca, 1977:301)

De tots els indrets de la vall, el Pas d’Escala és el més connotat i el que ha generat un volum d’aportacions literàries i artístiques més important. El següent vers pertany al poema “Ribagorça-Sopeira”, de Mossèn Antoni Navarro i Grauger (1869-1936), i representa la mirada dels nombrosos autors ribagorçans que descriuen el paisatge del seu país,⁷⁴ però que no pertanyen al món pagès, sinó que constitueixen un col·lectiu de personatges cultivats:

“i és cada gorg una tenebra densa,
i en cada cova hi ha un monstre udolant.
així l’infern es dibuixa en la pensa
divinitzada i fèrvida del Dant”

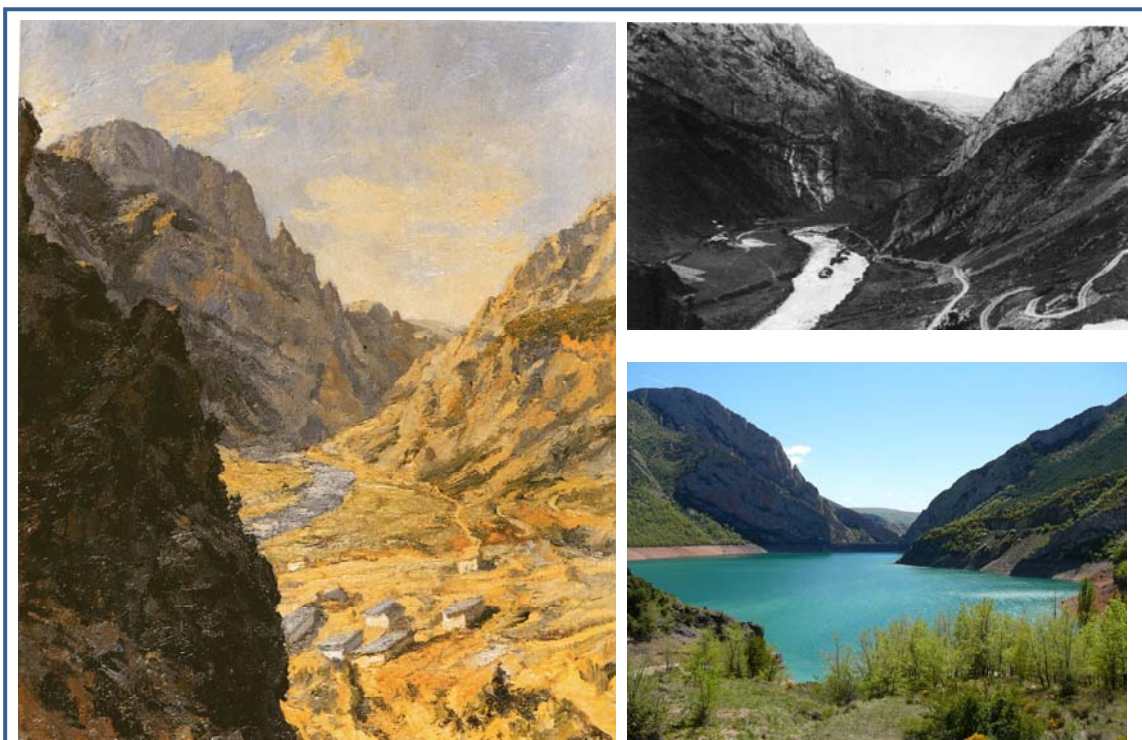
⁷⁴ Una repassada als autors ribagorçans (tant aragonesos como catalans) es troba a MORET I COSO, H: (1994): “Escriptors aragonesos d’expressió catalana en el primer terç del segle XX”, *Alazet: Revista de filologia*, ISSN 0214-7602, Nº 6, 1994, pp. 83-118 (consultable a www.dialnet.unirioja.es/servlet/fichero_articulo?codigo=127483&orden=70754)

Aquest congost ha generat també narracions que s'inspiren en elements del món sobrenatural per a explicar les dificultats de pas. La llegenda del Cos Sant, que vincula el component supersticiós amb la geografia, és la més coneguda:

“Els traginers de la Terreta que pujaven bots de vi i d'oli als pobles de l'Alta Ribagorça havien de travessar aquest maleït engorjat, on el mateix diable havia deixat les urpes marcades a la roca. Abans de la construcció de la presa, el camí era tan encinglerat, que en alguns indrets als matxos se'ls amorriava el cap i havien de tapar-los els ulls. Poc després de Sopeira, el camí de ferradura passava davant del vell convent d'Alaó. Per una espitllera oberta al mur de l'església, els viatgers podien veure el sepulcre del Cos Sant, un frare anònim del monestir que el poble havia canonitzat pel seu compte. Segons la tradició popular, l'home havia desobeït els seus superiors, lliurant als pobres els diners que les autoritats li havien confiat perquè obrís un camí al congost d'Escales. Les autoritats el van condemnar a mort i, un cop executada la sentència, el seu cadàver va romandre incorrupte. Set anys després, el van desenterrar i, tal com ell havia vaticinat, en punxar-lo amb un agulla, va sortir un burs de sang.

Dins del seu sepulcre, situat a la porta d'aquell camí diabòlic, el Cos Sant protegia els viants que li tiraven unes monedes, mentre mormolaven una oració. Segons que sembla, el peatge no era obligatori, de manera que si no li donaves res, també passaves. El que no suportava la santa mòmia és que se li'n burlessin. El Viudo del Castellet, que li va oferir la bóta de vi, tot burleta, es trobà més amunt que els matxos no volien fer un pas més.” (Coll, 1997: 44).

Figura 4.13: Escalades, un paisatge extingit. A l'esquerra: *Escalades*, de Joan Subirà. A la dreta, una imatge dels anys 1940, abans de la construcció de la resclosa (a dalt) i una altra actual (a baix). Font: *Sánchez i Vilanova, 1991; elaboració pròpia (maig de 2009)*.

L'oli del pintor Joan Subirà [figura 4.13] expressa gràficament un paisatge “que fou i que no tornarà a ser”. La construcció de l'embassament d'Escales ha marcat un abans i

un després en la percepció d'un indret singular, que ara ha constituït un paisatge desaparegut descrit en les cròniques de l'Àlbum *Meravella* o per la ploma de Josep Pla, però també plasmat gràficament mitjançant les pinzellades de Subirà o nombroses fotografies d'època [figura 4.13].

Per contra, la resta del territori ha estat un espai vedat per als viatgers forans fins fa unes poques dècades. Aquests paisatges d'interfluvi han estat, fins fa poc, construïts exclusivament a partir de les aportacions locals i transmises oralment de generació en generació. Només recentment alguns autors han recollit per escrit nombroses narracions dels pobles del vessant català de la Terreta;⁷⁵ narracions que sovint s'inspiren en els elements de la orografia del país i la combinen amb la història, generant metàfores de la geografia del país:

“La Llengua del Tambor és una llosa de roca vermellosa, de tres o quatre metres de llarg per un d'ample, com una llengua que sortís de la boca d'un monstre de roca. Segons ens ha explicat el Ramon de cal Pallàs, en temps antics quan la vall era dominada pels moros, aquests la feien servir de campana d'alerta. En pic s'atalaiaven, donaven cops de mall a la roca, els quals retronaven per tota la vall de Betesa.” (Coll, 1997: 45).

“El Castellet és vigilat dia i nit per dues roques molt altes que allà les coneixem per roca Espada i roca Foradada. Són unes roques amb unes formes molt curioses. Les nits de lluna plena semblen uns fantasmes negres, coberts per unes túniques de pedra que els arriben fins als peus i se'ls estiren cos enllà; en canvi, durant el dia diries que són uns guardians vells amb les seves barbes llargues, petrificades, de tants segles de vida com tenen.” (Obiols, 1995: 180).

“Espills és un vaixell de pedra, immòbil enmig del desert; un vaixell embarrancat que ja no té remei, que a sota no hi té aigua, hi té la terra eixuta del final del seu camí” (Obiols, 1995: 206).

Però també existeixen personatges del país que han generat literatura des del seu àmbit d'acció més immediata: la Terreta. El cas més rellevant és el del folklorista, etnòleg, historiador i dibuixant d'Areny José Roy Lloret, més conegut com el “Llonguet” (1910-1994). Entre altres coses, aquest personatge es va dedicar a narrar “com experimentava la societat local la metamorfosi dels darrers cinquanta anys” (Barrull, 2000: 335). El seu llegat inclou dibuixos (com el de la figura 4.16), poesies i llargues narracions sobre la vida social a Areny; i, encara que sol situar l'acció en entorns exclusivament urbans d'aquesta vila, també ha deixat passatges amb un component clarament paisatgístic i que esdevenen descripcions d'un paisatge que estava a punt d'arribar al seu col·lapse:

“Ellos vivieron su niñez en un pueblo en el que se desconocían –quizá por no estar inventadas– las palabras «ecología», «degradación», «contaminado»... Disponían de un monte con extensos robledales, unos llanos de hermosos viñedos, cantidad de árboles frutales que, junto con el cereal, permitían alimentar profusión de liebres, conejos, perdices y otras clases de animales. A la vez contaban con un río con buen caudal de aguas puras, transparentes, plagado de truchas, barbos, hasta anguilas en la acequia del «Molino

⁷⁵ Malauradament, nosaltres no hem trobat compilacions d'aquest tipus per al vessant aragonès.

Viejo» en los «vados del riancho», por lo que podían practicar los deportes de caza y pesca cuando les apetecía y casi siempre con éxito.” (Barrull, 2000:343).

Altres aportacions destaquen la geografia adversa d'aquests territoris, que històricament ha obligat a realitzar un esforç suplementari per a obtenir els mitjans de subsistència a partir de les activitats quotidianes a pagès. El següent fragment és una mostra de com aquestes narracions també expliquen la naturalesa del poblament del país:

“Castissent és un poble escampat per un bocí de terra que griseja deserta i ignorada al peu de la Terreta, a prop del Pont de Montanyana, a l'esquerra de la Noguera Ribagorçana. «Treballem molt i guanyem poc», gemeguen amb tota la raó del món els pocs homes i dones que treballen cada dia amb l'esquerda gegantina del congost de Mont-rebei –el Portell, que diuen ells– al fons. Conten que, antigament, el poble vell era a la capella de la mare de Déu de Montservós. Allà, la vida era estreta i no hi estaven pas a pler. Així que, l'un darrera de l'altre, va anar buscant el seu topant que els donés aigua i terra, al mig del qual hi anaren construint la casa o el mas, configurant entre tots un poble extens i disseminat d'una trentena de cases.” (Obiols, 1995: 189).

“Les terres del poble eren esquerpes i de mala mena. «A peu, qui hi tenia una hora, qui no li tenia del tot per arribar a les finques. I a càrregues, hi deixàvem el gust i les ganes per aquells camins». A Espills havien d'autoproveir-se: «Ens fèiem el vi, amb una premsa per a tot el poble; el vinagre; el pa, cadascú es pastava el seu; l'oli... Ens xollàvem el bestiar i ens ferràvem les mules; ens fèiem la llum amb oli d'oliva o amb carbur; ens tallàvem els cabells; una dona del poble feina de llevadora i dèiem als nens que quan naixien, la llevadora els portava de la font del Toscà; ens fèiem les forques, els rascles, les maces per estarrossar... les teules, les bigues de roure, la calç... I anàvem a buscar l'aigua a la Fonteta i a la font de Solanella. I ens fèiem la música per ballar amb una pinta de banya, de les de pentinar, i un paper de fumar. Feia uns sons curiosos, sí... (...) Tot això fa vint-i-cinc anys que va desaparèixer. Havia de desaparèixer. Érem obligats a marxar, i vam marxar convençuts... Carregàvem els animals amb tot el que ens podíem endur i fèiem més d'un viatge fins al barranc d'Escarlà, fins a la carretera” (Obiols, 1995: 208).

Figura 4.14: Espills. Es tracta de l'exemple més il·lustratiu dels nombrosos “nius d'àligues” que esquitxen els serrats de la Terreta, identificat com a paisatge per la societat local pagesa (segons queda plasmat amb la descripció de les condicions de vida al poble). *Font: Elaboració pròpia (octubre de 2009).*

Aquesta pobresa del territori des del punt de vista de l'aprofitament humà ha derivat sovint en narratives que expliquen l'abandonament dels pobles. Trobem alguns casos en què aquest procés és explicat directament pels seus protagonistes, com el cas del poble d'Espills,

que resulta un dels més colpidors [figura 4.14]. La seva geografia l'individualitza fins el punt que es presta a les metàfores més atrevides; però, al mateix temps, l'ha acabat condemnant a quedar fossilitzat.

Però de nou són els autors forans els que representen el conjunt més representatiu de testimonis que descriuen el paisatge de les darreres dècades, caracteritzant-se per posar l'èmfasi en el drama de la despoblació. Els més interessants han estat escrits per personatges indirectament implicats en el procés despoblador, perquè posen de manifest la cruesa de trepitjar i sentir un país que avui resulta, amb esforços, l'ombra del que va arribar a ser...

"M'acabo el camí i travesso un rostoll nou d'aroma intensa que crema sense foc sota el sol de l'estiu. Camino. M'hi atanso. Aulàs és mort. Toco les cases. Són mudes, però m'ensenyen, entre llengües de rovell, la seva identitat perduda, fosa en les nafres de l'oblit. Aquí, en les entranyes cruixides de les cases, uns guarniments d'animal i dues màquines de ventar; allà, una canastra, una pastera i un cubell; més enllà, un porgador, i un bucoi, i dues olles, i un morralet, i una dalla... M'ensenyen, sí, entre colors de desfeta, el que un dia van ser..." (Obiols, 1995: 177).

... ahora que lamenten que s'hagi vilipendiat tot un univers cultural que donava sentit al paisatge:

"És que el passat d'aquestes terres no ha tingut cap resultat aprofitable, cap element que pugui ser salvable, regenerable, per a les generacions següents? Potser és que la ideologia del progrés indefinit, tan sacralitzada fins avui mateix, té la virtut indiscutida, aplicada al territori, de descobrir que hi ha territoris objectivament «bons» i territoris objectivament «dolents»?" (Tort, 1998: 126).

"Les terres són un desert humà quan no hi viu ningú o gairebé ningú. Però... i si a les mateixes terres tampoc no hi va mai ningú o gairebé ningú. Què són, aleshores? Són unes terres maleïdes? Són, potser, unes terres de mal jou que fan malviure els homes? Són unes terres oblidades que el món han condemnat? Què són, doncs, aquelles terres?" (Obiols, 1995:187).

Altres manifestacions locals tracten l'assumpte del despoblament des d'un punt de vista menys dramàtic. Per exemple, algunes comunitats de fills o descendents dels pobles abandonats han aconseguit mantenir els seus vincles en tant que col·lectiu amb els seus orígens i, malgrat l'emigració, han aconseguit salvar de l'anonimat el seu poble. En alguns casos són prou conegudes les trobades periòdiques, com la que té lloc al poble de Colls o l'aplec de Sant Pere, a Tercui. D'aquests esdeveniments ha sorgit literatura popular, com el *Romanç a la terra*, de Ramon Bonet, que narra la història de cadascuna de les cases que formaven els pobles de Soliva, Claravalls i Tresserra (Tort, 1998).

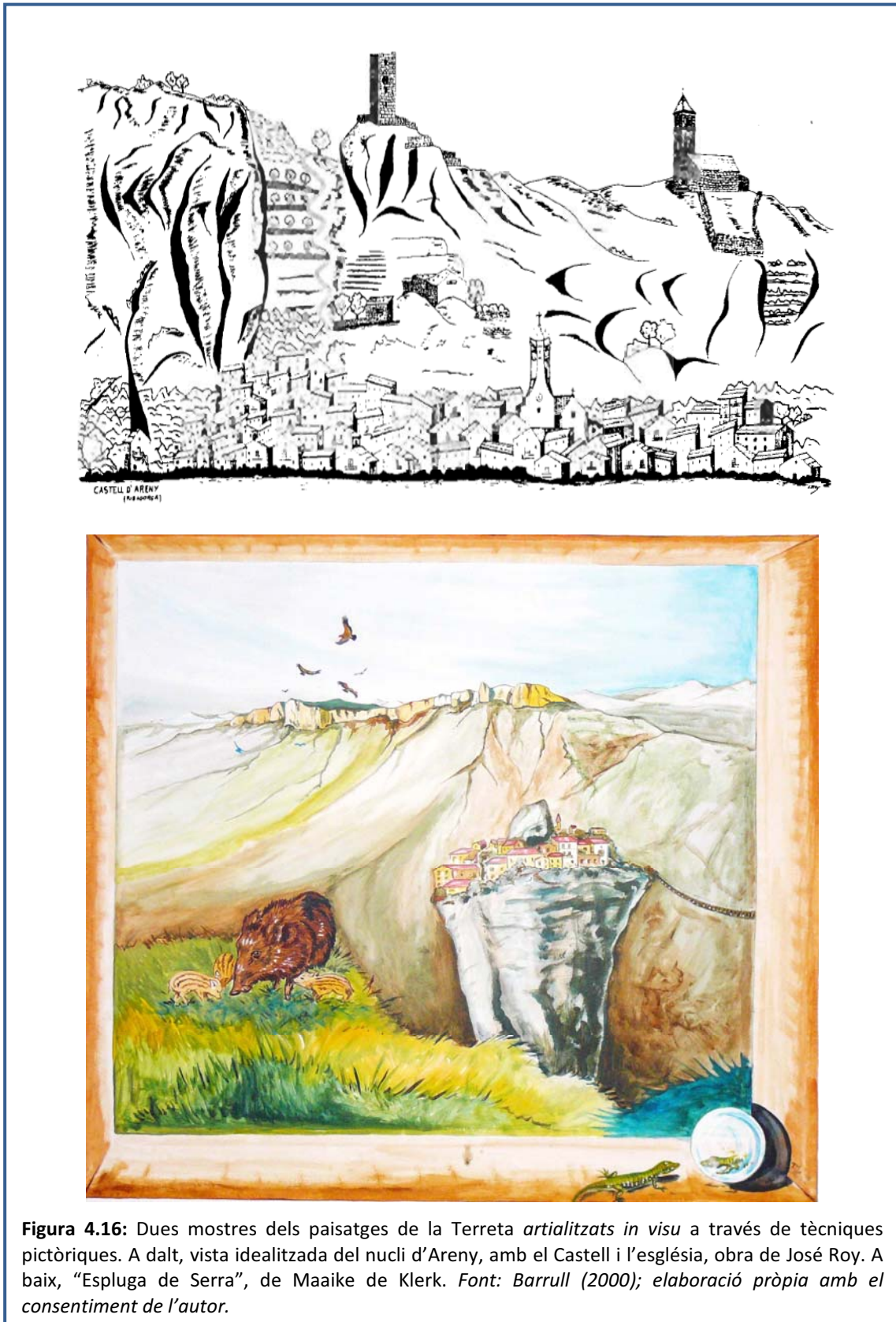
“Des de l’edat mitjana, en què era una senyoria dependent d’un carlà que en tenia cura del govern, Escarlà ho ha anat perdent tot, fins que fa uns vint anys va expirar. L’última relíquia que li quedava – les campanes de l’església– també el va abandonar. Ara, l’esquelet de les seves despulles reposa al cap del seu turó. Que reposin en pau” (Obiols, 1995: 202).

Figura 4.15: Escarlà. L’aspecte actual del poble representa l’estat de descomposició del paisatge construït. El fragment identifica aquest paisatge mitjançant la seva descripció textual. *Font: Elaboració pròpia (agost de 2007).*

En les darreres dècades, l’arribada de persones i la formació de col·lectius de nouvinguts ha provocat la repoblació de cases i pobles, però també ha representat un daltabaix en termes de la producció artística; consegüentment, aquest fet ha tingut repercussions transcendents en les manifestacions paisatgístiques de la població resident. Alguns nuclis concentren persones que dediquen la seva vida a activitats relacionades amb l’artesania, la pintura o l’escultura. Algunes manifestacions posseeixen un clar component creador de paisatge mitjançant la seva representació recreada [figura 4.16].

Resumint: malgrat la seva condició de territori despoblat, marginal i poc conegut, existeix un conjunt molt heterogeni d’aportacions que conformen el paisatge de la Terreta i que han evolucionat al compàs dels canvis que ha experimentat aquest territori al llarg dels darrers temps. L’anàlisi d’aquests testimonis ens ha portat a establir una diferència important que, com hem avançat a l’inici de l’epígraf, reforça la dualitat paisatgística d’aquest país prepirinenc. D’una banda, les aportacions que creen els paisatges de ribera estan protagonitzades per mirades alienes al país i, consegüentment, es concentren en allò excepcional, únic i constituït per forces d’origen “natural” (geològic, podríem dir): els congostos (paisatges de la verticalitat) són el millor exemple d’aquests paisatges. En canvi, les mirades quotidianes abracen tot el conjunt del territori i, per tant, són protagonistes dels paisatges d’interfluvi, que són paisatges sense cap tipus d’atractiu per al viatger romàntic, perquè són horitzontals i fan al·lusió a allò petit i ordinari, com les tasques de la vida quotidiana a pagès. Com hem observat, aquests paisatges solen representar escenes de

misèria, de pobresa i d'abandonament, però també de retorn i de recreació d'escenes per part de mirades d'origen forà, però amb vivències internes (com els nouvinguts).

Figura 4.16: Dues mostres dels paisatges de la Terreta *artialitzats in visu* a través de tècniques pictòriques. A dalt, vista idealitzada del nucli d'Areny, amb el Castell i l'església, obra de José Roy. A baix, "Espluga de Serra", de Maaïke de Klerk. Font: Barrull (2000); elaboració pròpia amb el consentiment de l'autor.

No podem concloure que aquests testimonis componguin una interpretació unitària o “canònica” d’aquest territori; però, en qualsevol cas, ens fan pensar que existeix una certa cultura “paisatgera” a la Terreta, sovint oculta darrere dels modes de vida locals, però que en els darrers anys ha sabut trobar el component estètic d’un país que ha esdevingut també paisatge.

4.3.3 El paisatge construït a través dels discursos institucionals

El darrer epígraf del present capítol resumeix esquemàticament un seguit d’aportacions que componen l’aproximació institucional als paisatges de la Terreta. Aquest exercici parteix de l’estudi de la incidència directa sobre el nostre cas d’estudi de la intervenció d’aquelles institucions (públiques, però també algunes de caràcter privat) que tenen en el paisatge el seu objecte d’estudi, de promoció o de defensa. Traduït en termes més concrets, incloem a l’anàlisi els instruments d’origen governamental de protecció, d’ordenació i de gestió del paisatge, així com també el volum de material promocional en clau turística del territori estudiat.⁷⁶ Tot això amb l’objectiu de comprovar quina incidència tenen en el paisatge.

Sintetitzant els resultats obtinguts, creiem que aquesta anàlisi posa en relleu un procés de reconstrucció dels paisatges de la Terreta que no parteix de la base dels paisatges analitzats al llarg de tot aquest capítol. Això és així perquè:

- a) S’abandona la dualitat entre els paisatges de ribera i d’interfluvi, veritable clau de volta del funcionament territorial i dels paisatges fins fa unes poques dècades. En el seu lloc, des dels discursos institucionals, s’està desenvolupant una altra dualitat que pren la divisòria administrativa entre les dues Comunitats Autònomes com a referència principal i, sovint, única.
- b) En bona part, aquest procés està sent comandat des de fora de la Terreta; és a dir, liderat per un seguit d’agents aliens a la realitat local. Aquest fet (que d’altra banda, admet matisacions), ha generat una apropiació de determinats elements simbòlics del paisatge per part d’uns agents determinats.

Com a resultat de tot això, i seguint les premisses de Delgado Bujalance *et al* (2010), s’està produint una adopció molt relativa dels paisatges *artificialitzats* de la Terreta per part de les institucions, de manera que només es produeix la seva simbolització parcial. A continuació argumentem aquests enunciats amb l’explicació dels materials analitzats.

---

⁷⁶ És important tenir en compte que, respecte d’aquesta anàlisi, aquestes línies només recullen aquelles experiències amb un impacte directe sobre l’àmbit d’estudi, plasmat en resultats concrets sobre l’àmbit d’estudi. A la part III de la present recerca desenvolupem una anàlisi més profunda sobre la incardinació del paisatge en els instruments d’ordenació del territori (capítol 5), en algunes polítiques sectorials (capítol 6) i en la gestió del territori en general (capítol 7), com també sobre els agents públics i privats protagonistes en aquests àmbits (que aquí només seran citats).

Els organismes oficials que treballen amb la noció del paisatge amb l'objectiu de generar instruments per a la seva gestió (és a dir, que tenen aquest concepte com una finalitat en si mateixa), exerceixen la seva incidència en els dos contextos administratius de referència a la Terreta. El Govern de Catalunya, a través d'una llei específica⁷⁷ i de l'Observatori del Paisatge,⁷⁸ està desenvolupant els "catàlegs del paisatge".⁷⁹ Dins dels set àmbits d'aplicació d'aquests catàlegs (concretament, el de l'Alt Pirineu i Aran), el sector català del nostre cas d'estudi es divideix en tres unitats de paisatge diferents: la pràctica totalitat es correspon amb una unitat anomenada "la Terreta", i només els extrems septentrional i meridional es corresponen amb les unitats "Sant Gervàs-Montcortès" i "Montsec", respectivament.⁸⁰ A data de redacció d'aquest treball (octubre de 2010), el catàleg del paisatge d'aquest àmbit encara es troba en la seva fase de redacció, malgrat haver estat començat, com altres que ja es troben aprovats, l'any 2006. L'única informació de la qual hem disposat és la relativa a una enquesta de participació ciutadana, realitzada a través d'Internet el 2007, i que no aporta massa pistes sobre els elements que estan sent tinguts en compte en la redacció del document definitiu. Un document de 2008 deixa entreveure l'escassíssima representativitat de la consulta i la rigidesa i la superficialitat amb què va ser plantejada.⁸¹

---

⁷⁷ Vegeu subepígraf 2.3.2.b).

⁷⁸ Es tracta d'un "ens d'assessorament de l'administració catalana i de conscienciació de la societat en general en matèria de paisatge", que té com a objectius "incrementar el coneixement que té la societat catalana dels seus paisatges i donar suport a l'aplicació a Catalunya del Conveni europeu del paisatge." Aquest ens vol jugar un paper que vinculi "la Generalitat de Catalunya, l'Administració local, les universitats, els col·lectius professionals i el conjunt de la societat en tot allò referit a la gestió i conservació del paisatge." (Font: <http://www.catpaisatge.net/cat/observatori.php>) (consultat el 03/09/08).

⁷⁹ L'article 10 de la Llei de protecció, gestió i ordenació del paisatge de Catalunya defineix els catàlegs de paisatge de Catalunya com "els documents de caràcter descriptiu i prospectiu que determinen la tipologia dels paisatges de Catalunya, n'identifiquen els valors i l'estat de conservació i proposen els objectius de qualitat que han de complir."

⁸⁰ Segons el que es desprèn del mapa dels paisatges de Catalunya, pendent d'aprovació i disponible a <http://www.catpaisatge.net/fitxers/catalegs/unitats_A3.pdf> (consultat el 03/09/08).

⁸¹ Aquest document no revela quantes consultes hi va haver per al cas de la unitat de paisatge de la Terreta, però deduïm que menys de vint, pels resultats generals presentats. D'altra banda, ens semblen molt simptomàtics alguns comentaris crítics que han realitzat alguns internautes: sobre la rigidesa l'enquesta, es comenta que "no s'hauria de «discriminar» a la gent que viu al costat aragonès a l'inici del qüestionari, ja que quan es pregunta pel lloc de residència, es veuen obligats a contestar «Resta de l'Estat espanyol». A banda d'això (i tot i la baixíssima participació), ens sembla molt significatiu que "dues propostes coincideixin a demanar que s'aturi la «banalització» i «tematització» del paisatge que està provocant la Fundació Territori i Paisatge, amb la descripció de la zona com «vall dels voltors», obviant altres valors de l'espai, com la solitud. Cal seguir una política paisatgística el nucli dur de la qual el constitueixin les necessitats dels habitants de la unitat." (Font: <http://www.catpaisatge.net/fitxers/participacio/resultats_consulta_apas.pdf> [consultat el 26/10/2010]).

Per la seva banda, el govern aragonès, que havia estat un dels pioners en el tractament patrimonial de determinats paisatges,⁸² canalitza ara la seva acció a través dels mapes de paisatge; un projecte que tot just es troba en les seves primeres fases, i que implica la realització d'un mapa per a cadascuna de les 33 comarques de la Comunitat Autònoma.⁸³ El sector occidental de la Terreta queda inscrit dins del mapa de la Ribagorça, que encara no es troba a disposició pública malgrat constituir (juntament amb el del Sobrarb) un dels mapes pioners. Aquesta iniciativa està sent desenvolupada de manera molt similar a l'experiència catalana,⁸⁴ i també inclou enquestes *online* basades en principis igualment subjectius.⁸⁵

A banda de les institucions que treballen a nivell oficial amb el paisatge, hem volgut obtenir informació al respecte de l'ús que s'està fent d'aquesta noció a nivell *real* en el territori. Una de les maneres de dur a terme aquest exercici és a través del material propagandístic.⁸⁶ De l'anàlisi dels discursos d'una selecció important⁸⁷ d'aquests materials propagandístics, relatius als diferents municipis o comarques que impliquen el nostre àmbit d'estudi, obtenim la conclusió que s'ha produït un canvi ràpid i consolidat pel que fa la idea de paisatge. Fins fa pocs anys, el discurs que contenia elements lligats amb el paisatge hi comptava molt poc, i quan apareixia explícitament, en mostrava una concepció molt esbiaixada, en la línia més "clorofil·lica" del terme, segons la qual se li atribuïen unes qualitats totalment errònies [*la negreta és nostra*]:

"El Montsec pertany a aquells indrets on la pau i la tranquil·litat encara poden ser sentides i tocades, **on tot continua igual des de fa segles**, on l'home pot submergir-se en un món diferent, extraordinari, encantador i on la natura no et deixarà de sorprendre des del primer moment".⁸⁸

---

⁸² Vegeu subepígraf 2.3.2.b)

⁸³ Tal i com especifica l'article 81 de les directrius d'ordenació territorial del Pirineu aragonès [*vegeu epígraf 5.2.2*].

⁸⁴ El projecte implica el món universitari i determinades empreses especialitzades amb temes territorials, i té un objectiu molt similar al de les Cartes del Paisatge catalanes: "generar una eina que permeti descriure, caracteritzar, classificar, valorar, cartografiar i gestionar els diferents paisatges presents en un territori tan ampli i divers com l'aragonès, tot d'acord amb el Conveni Europeu del Paisatge" (font: <<http://www.paisajesdearagon.es/index.html>> [*consultat el 26/10/2010*]) [*la traducció és nostra*].

⁸⁵ A data d'octubre de 2010, hom només podia accedir a l'enquesta relativa al mapa del paisatge de la comarca dels Monegres. L'enquesta relativa al mapa de la Ribagorça ni tan sols apareixia a la llista.

⁸⁶ El tractament del paisatge per part de les institucions també apareix implícitament en diversos moments al llarg dels capítols 5 i 6.

⁸⁷ La major part dels materials analitzats han estat recollits per nosaltres mateixos durant les diverses estades de treball de camp entre els anys 2007 i 2010, en establiments privats (establiments d'allotjament, locals de restauració) o públics (ajuntaments i oficines de promoció turística).

⁸⁸ Extret del tríptic de propaganda turística titulat "El Montsec" i publicat pel Consell Comarcal del Pallars Jussà.

“té [Areny] una geografia accidentada amb una gran varietat de **paisatges**, en la seva majoria **pràcticament verges**, el que, juntament amb la seva riquesa monumental, conforma un dels conjunts naturals més complets de la comarca de la Ribagorça”.⁸⁹

En canvi, actualment hom comprova una certa difusió de la idea que pren gradualment consciència de què el paisatge és un valor del territori que cal incorporar per a fer-lo conèixer. En aquesta nova situació, que s'està consolidant i que presumiblement s'imposarà en el futur proper, el paisatge segueix sent vist, però, com quelcom íntimament lligat a la idea de natura i als recursos naturals:

“L'acusada estructuració d'aquest espai imposa heterogeneïtat al **paisatge** i a la **vegetació**...”⁹⁰

“...la diferència d'altitud, de règim de pluges, de disponibilitat d'aigua i de temperatures, ha configurat espectaculars **paisatges i hàbitats** de flora i fauna diferenciats.”⁹¹

“Gaudeix d'un recorregut guiat en vehicles especials per **paisatges** de gran bellesa, compostats per diversos **ecosistemes** que donen cabuda a espècies úniques”.

“Es tracta d'una comarca **natural** de caràcter fronterer, (...) que compta amb destacats **valors paisatgístics i biològics** amb una important diversitat **ambiental**...”⁹²

“El «Congost de Mont-rebei» fou adquirit l'any 1999 per l'Obra Social de Caixa Catalunya, per tal de preservar els seus **valors naturals i paisatgístics**, en particular, les parets verticals i els roquissars del congost, així com les rouredes de les obagues del Montsec...”⁹³

Al mateix temps, és cert que alguns exemples minoritaris deixen entreveure visions que associen el paisatge amb la juxtaposició de “natura” més “cultura” o, fins i tot, com una realitat dinàmica en si mateixa:

“Passejarem per la ribera del riu Noguera Ribagorçana per conèixer millor el clima, les espècies endèmiques i la **transformació del paisatge**...”⁹⁴

---

⁸⁹ Extret del tríptic de propaganda turística titulat “Arén” i publicat per l'Ajuntament d'Areny i la Comarca de Ribagorça [la traducció és nostra].

⁹⁰ Extret del tríptic de propaganda turística titulat “Ribagorça Oriental”, editat per aquesta mateixa Mancomunitat [la traducció és nostra].

⁹¹ Extret del tríptic de propaganda turística titulat “Centro de Interpretación de La Ribagorza”, realitzat pel Colectivo de Educación Ambiental (CEAM) amb el suport de la Mancomunitat de la Ribagoza Oriental, l'Ajuntament d'Areny, Diputación de Huesca, Comarca de Ribagorza, CEDESOR i Gobierno de Aragón [la traducció és nostra].

⁹² Extret del tríptic de propaganda turística titulat “Senderos señalizados por la sierra del Montsec de Aragón (Huesca) y Montsec d'Ares (Lérida)”, realitzat per PRAMES S.A. amb el suport del CEDESOR i del Consorci GAL Montsec Sostenible [la traducció és nostra].

⁹³ Extret del tríptic de propaganda turística titulat “Desfiladero de Mont-rebei”, editat per l'antiga Fundació Territori i Paisatge [la traducció és nostra].

⁹⁴ Extret del tríptic de propaganda turística titulat “Itineraris guiats a peu per la Ribagorça Romànica”, realitzat per PRAMES S.A. i editat per Ribagorça Romànica.

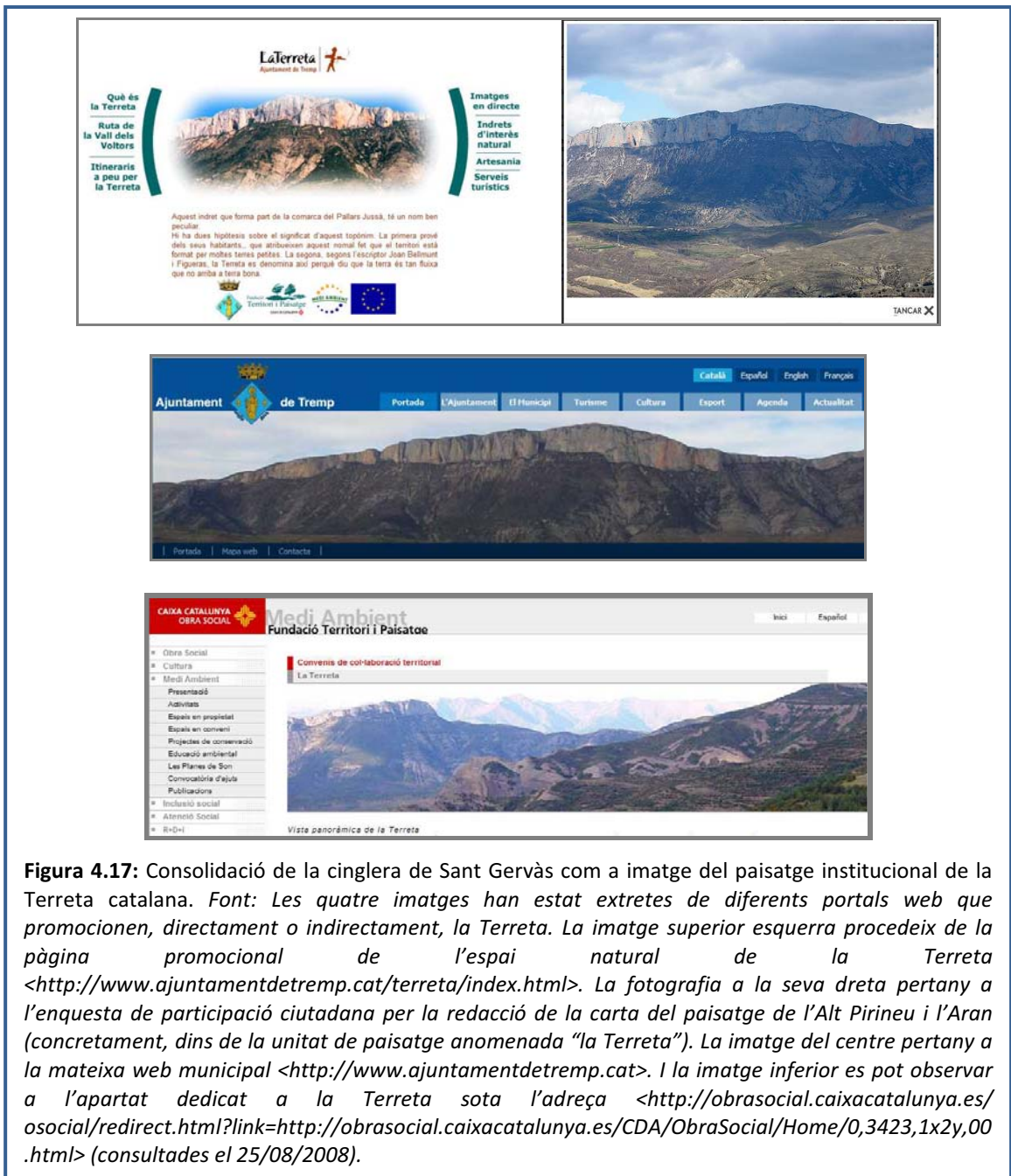
“La Terreta és un espai rural amb un **paisatge modelat per la mà de l’home al llarg dels segles** però on **el desenvolupament dels darrers anys ha de repercutir en la futura imatge del territori.**”⁹⁵

El paisatge sol aparèixer, doncs, com un referent contextual, que sembla que només prengui valor a partir de la presència d’un seguit d’elements puntuals (ja siguin arquitectònics –un edifici o un conjunt monumental– o d’ordre natural –una roureda o determinades espècies faunístiques). L’exemple paradigmàtic d’aquesta visió dominant el tenim en les estratègies de promoció del departament d’obra social d’una coneguda entitat financera, protagonista en dos indrets dins del nostre cas d’estudi: l’“Espai Natural de la Terreta” i l’“Espai Natural del Congost de Mont-rebei”. En aquest punt només esmentarem que el material promocional disponible representa un reflex força fidel de la filosofia de gestió d’aquests espais, de manera que els valors que aquesta entitat considera més importants són els que tenen a veure amb els recursos faunístics i florístics. Així, a la Terreta s’argumenta que “l’alt valor natural de la Terreta rau sobretot en els grans rapinyaires necròfags...”; que “La vegetació original (...) va ser parcialment substituïda anys enrere per repoblacions (...) i que “tot i així queden algunes masses forestal de planifolis d’una gran valor natural”; i, finalment, s’introdueix el mot *paisatge* per a descriure el context territorial, social i econòmic (tal i com hem transcrit més amunt). A Mont-rebei es presenten els atractius principals d’aquest espai: “flora i vegetació” i “fauna”. Una breu descripció dels nuclis més importants del terme municipal apareix de forma col·lateral, sense que aparegui en cap indret la paraula “paisatge”.

Però la present mirada analítica també inclou la promoció que es fa del país a través d’Internet. Si el material en paper s’ha multiplicat durant el darrer quinquenni, l’evolució en el mateix període a Internet ha de rebre el qualificatiu de creixement exponencial. En aquest sentit, relacionat amb el tractament (en aquest cas, visual) del paisatge, detectem un fenomen que ens resulta relativament significatiu: la utilització recurrent d’una imatge molt concreta (la cinglera de la Serra de Sant Gervàs) com a icona per a identificar la Terreta [figura 4.17]. Certament, el perfil d’aquesta elevació representa una fita paisatgística de primer ordre en la societat local i apareix en representacions *artialitzades* com la de la figura 4.16; en aquest sentit, però, destaquem que aquesta operació serviria, encara més, per a “fixar” el topònim Terreta al cantó català, facilitant la seva limitació en aquest sector.

---

⁹⁵ Extret del tríptic de propaganda turística titulat “La Terreta-Espai natural”, editat per l’Ajuntament de Tremp i per l’antiga Fundació Territori i Paisatge.

Figura 4.17: Consolidació de la cinglera de Sant Gervàs com a imatge del paisatge institucional de la Terreta catalana. Font: Les quatre imatges han estat extretes de diferents portals web que promocionen, directament o indirectament, la Terreta. La imatge superior esquerra procedeix de la pàgina promocional de l'espai natural de la Terreta <<http://www.ajuntamentdetremp.cat/terreta/index.html>>. La fotografia a la seva dreta pertany a l'enquesta de participació ciutadana per la redacció de la carta del paisatge de l'Alt Pirineu i l'Aran (concretament, dins de la unitat de paisatge anomenada "la Terreta"). La imatge del centre pertany a la mateixa web municipal <<http://www.ajuntamentdetremp.cat>>. I la imatge inferior es pot observar a l'apartat dedicat a la Terreta sota l'adreça <<http://obrasocial.caixacatalunya.es/osocial/redirect.html?link=http://obrasocial.caixacatalunya.es/CDA/ObraSocial/Home/0,3423,1x2y,00.html>> (consultades el 25/08/2008).

Creiem que el principal factor responsable d'aquest tractament del paisatge és la seva condició de recurs turístic dins d'una competició general per atraure públic procedent dels contextos urbans, i que demanden un seguit d'elements. En aquesta cursa, l'estratègia adoptada ha estat la de potenciar els elements singulars, que puguin atorgar una característica pròpia a un indret, amb l'objectiu de dissenyar una imatge atractiva (però, especialment, fàcil d'identificar) per part del públic (o, en realitat, els consumidors d'aquell producte turístic). Aquesta tendència queda plasmada en la creació de marques turístiques, que utilitzen la toponímia ("La Terrera-espai natural", "Ribagorza/Ribagorça-Auténtico Pirineo") o determinats elements ("La Vall dels Voltors", "Castells de Frontera"). Però, paradoxalment, hem de

concloure, en aquest sentit, que el paisatge (entès en una concepció àmplia i com a instrument hermenèutic del territori) no està jugant cap rol en la promoció del territori. Seguirem reflexionant sobre aquests temes al capítol 7.⁹⁶

Per acabar aquest capítol, subratllem que l'anonimat que afecta aquest territori es manifesta, en termes paisatgístics, de maneres força diferents: des de l'abandonament físic fins a una gradual reducció de les mirades primigènies del paisatge (les projectades per part de la població pagesa que està desapareixent, com en altres tants indrets). El cert és que, malgrat la intensitat i la velocitat d'aquests processos, una certa herència en termes paisatgístics ha estat capaç de sobreviure; no és menys cert, però, que les condicions per a la seva conservació i/o recuperació no han estat gens positives fins fa pocs anys, en la mesura que les noves mirades institucionals (amb una mancança d'harmonia notable) es converteixen en hegemòniques. Aquesta situació, que podria començar a canviar, defineix com ha canviat aquest territori i el seu paisatge en termes morfològics, però també en la manera d'ésser percebut, connotat, recreat i valorat. L'exemple més evident són els instruments de gestió que estan incidint en l'àmbit d'estudi (i que seran tractats al capítol 6) comporten una idea implícita del paisatge (que a vegades s'expressa explícitament).

---

⁹⁶ Vegeu apartat 7.3.